

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९८३-८४

**ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1983-84**

NIEPA DC

D01108

Sub. National Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
17-B, SriAurbindo Marg, New Delhi-110016
DOC. No. D-1108
Date 25/4/89

प्रस्तावना

“महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी” ह्या वार्षिक प्रकाशनाचा हा तिसरा मराठी-इंग्रजी संयुक्त अंक १९८३-८४ ह्या संदर्भ वर्षासाठी तयार करण्यात आला आहे. हा या मालिकेतील तेविसावा अंक आहे.

ह्या प्रकाशनाच्या पहिल्या भागामध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये सादर करण्यात आली असून प्रकाशनाच्या तिसऱ्या भागामध्ये निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी दिली आहे. दुसऱ्या भागामध्ये आलेख सादर करण्यात आले आहेत. “विशेष अभ्यास” ह्या १४ व्या प्रकरणामध्ये (अ) १९८१ च्या जनगणनेवर आधारित निवडक सामाजिक आकडेवारी, (ब) १९८३ च्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ३८ व्या फेरीतील, कुटुंबाचा घरगुती खर्च आणि रोजगारी व बेरोजगारी यांच्या पाहणीवर आधारित प्राथमिक निष्कर्ष आणि (क) आर्थिक गणना, १९८० यावरील निष्कर्ष व सुधारित आकडेवारी दिली आहे.

ह्या अंकात अद्ययावत आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे व पूर्ण माहिती मिळाल्यावर तिच्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई,
दिनांक २ मार्च, १९८४

सु. म. विद्वांस
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई

P R E F A C E

This is the third combined issue (in Marathi and English) of the Economic Survey of Maharashtra, 1983-84, which is the twenty-third in the series.

The salient features of the State's economy are given in Part I of this issue, while statistical tables on various subjects are presented in Part III. Graphs and charts are given in Part II. In Chapter 14 on Special Studies are presented (a) selected social statistics based on 1981 Census, (b) preliminary main results of the survey of consumer expenditure and employment and unemployment, 1983 (38th round of the NSS) and (c) results and revised figures of Economic Census, 1980.

In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places, and they are likely to be revised after fuller data become available.

Bombay,

Dated 2nd March, 1984

S. M. VIDWANS
Director of Economics and Statistics
Bombay

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	iv	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निदर्शांक.	vi	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	4	Population
3. राज्य उत्पन्न	6	State Income
4. शेती	8	Agriculture
5. उद्योग	16	Industries
6. वीज	25	Electricity
7. रोजगार	27	Employment
8. किंमतींचा स्थितिविशेष	34	Price situation
9. राहणीची परिस्थिती	39	Conditions of living
10. व्यापार आणि वाणिज्य	43	Trade and commerce
11. परिवहन आणि दळणवळण	45	Transport and communications
12. सहकारी चळवळ	50	Co-operative movement
13. स्थानिक संस्था	54	Local bodies
14. विशेष अभ्यास	60	Special studies
भाग दोन—आलेख		PART II—GRAPHS AND CHARTS
1. राज्य उत्पन्न	75	State Income
2. दरडोई उत्पन्न	76	Indices of <i>per capita</i> income
3. अन्नधान्य उत्पादन	77	Foodgrains production
4. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	78	Index numbers of agricultural production
5. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	79	Index numbers of industrial production in India
6. विजेचा वापर	80	Electricity consumption
7. कारखाने आणि त्यातील रोजगार	81	Factories and factory employment
8. भारतातील घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	82	Index numbers of wholesale prices in India
9. कामगारांचे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	83	Consumer price index numbers for working class
10. सहकारी चळवळीची प्रगती	85	Growth of co-operation

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
भाग तीन—आकडे दर्शविणारे तक्ते		PART III—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या ..	89	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	89	Rural and urban population in the State
3. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१ ..	90	Economic classification of workers, 1981
4. औद्योगिक गटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (चालू किमतीनुसार). ..	91	Net State domestic product by industrial origin at current prices.
5. औद्योगिक गटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीनुसार). ..	92	Net State domestic product by industrial origin at 1970-71 prices.
6. औद्योगिक गटांनुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किमतीनुसार). ..	93	National income by industrial origin at current prices
7. औद्योगिक गटांनुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (१९७०-७१) (स्थिर किमतीनुसार). ..	94	National income by industrial origin at (1970-71) constant prices.
8. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुरूप वर्गीकरण. ..	96	Economic-cum-functional classification of Maharashtra State Government budget.
9. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करापासून महसुली जमा ..	98	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra.
10. महाराष्ट्रातील एकूण वहीत धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना). ..	99	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural census).
11. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरमागे उत्पादन. ..	100	Area under and, production and yield per hectare of principal crops in Maharashtra.
12. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र ..	102	Area irrigated by sources in Maharashtra State
13. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक. ..	103	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra.
14. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके ..	105	Livestock and poultry in Maharashtra State
15. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	106	Index numbers of industrial production in India
16. महाराष्ट्र राज्यातील खनिज उत्पादन ..	107	Mineral production in Maharashtra
17. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा ..	108	Electricity supply in Maharashtra
18. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील कामगार ..	110	Factories and factory employment in Maharashtra
19. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	112	Employment in different industries in Maharashtra State.
20. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	114	Industrial disputes in Maharashtra
21. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आंकडेवारी ..	115	Employment exchange statistics relating to Maharashtra.
22. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली कामे व त्यावरील खर्च. ..	116	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.
23. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक. ..	117	Consumer price index numbers for working class at selected centres in Maharashtra.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
24. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	118	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
25. शेतमजुरांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक (महाराष्ट्र)	118	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra.
26. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	119	All-India wholesale price index numbers
27. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	119	All-India consumer price index numbers for industrial workers.
28. महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	120	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
29. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	120	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
30. महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली	121	Procurement of levy in Maharashtra
31. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ	122	Growth of education in Maharashtra
32. महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा	123	Medical facilities available through institutions in Maharashtra State.
33. घरखर्चाच्या निरनिराळ्या बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च	124	Per capita monthly expenditure on different items of consumption.
34. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	126	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure classes.
35. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जांचे वर्गीकरण.	127	Distribution of deposits and advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
36. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी.	128	Road length according to different classes in Maharashtra State.
37. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	129	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra
38. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	130	Co-operation in Maharashtra (Societies, members and working capital).
39. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	131	Co-operation in Maharashtra (advances, outstanding loans and turnover).
40. जिल्हानिहाय बिगरशेतकी उपक्रमांचे त्यांच्या व्यवसायगटाप्रमाणे वर्गीकरण (आर्थिक गणना).	132	Districtwise number of non-agricultural enterprises according to major activity groups (Economic census).
41. जिल्हानिहाय बिगरशेतकी उपक्रमातील कामगारांचे व्यवसायगटाप्रमाणे वर्गीकरण (आर्थिक गणना).	133	Districtwise employment in non-agricultural enterprises according to major activity groups (Economic census).
42. जिल्हानिहाय बिगरशेतकी आस्थापनांचे त्यांच्या व्यवसायगटाप्रमाणे वर्गीकरण (आर्थिक गणना).	134	Districtwise number of non-agricultural establishments according to major activity groups (Economic census).
43. जिल्हानिहाय बिगरशेतकी आस्थापनांतील कामगारांचे त्यांच्या व्यवसायगटाप्रमाणे वर्गीकरण (आर्थिक गणना).	135	Districtwise employment in non-agricultural establishments according to major activity groups (Economic census).
44. बिगरशेतकी व्यवसाय समुहातील संस्था आणि सामान्यतः कामावर असलेल्या व्यक्ती यांची रोजगारगटाप्रमाणे वर्गवारी (आर्थिक गणना)	136	Number of establishments and persons usually working in all non-agricultural activity groups together by size class of employment (Economic census).

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (percentage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
1. लोकसंख्या (१९८१)						Population (1981)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या (आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	40,791 64.97	5,07,608@ 76.30	8.0	'000 No. Percentage	(a) Rural population (b) Percentage of rural population to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या (आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	21,993 35.03	1,57,680@ 23.70	13.9	'000 No. Percentage	(a) Urban population (b) Percentage of urban population to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या (१) पुरुष (२) स्त्रिया	हजारात हजारात हजारात	62,784 32,415 30,369	6,65,288@ 3,43,930@ 3,21,357@	9.4 9.4 9.5	'000 No. '000 No. '000 No.	Total population (i) Male (ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या (१९७१). (आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	7,018 13.9	1,23,379 22.5	5.7 ...	'000 No. Percentage	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes. (b) Percentage of above population to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे (आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात टक्केवारी	26,718 42.6	2,44,605@ 36.8	10.9	'000 No. Percentage	(a) Total workers (b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर १,००० पुरुषां-मागे स्त्रियांची संख्या.	937	934	Females per '000 males	Sex ratio
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९७१-८१)	टक्केवारी	24.54	24.69	Percentage	Percentage growth of population during 1971-81.
2. शेती††† (१९७७-७८)						Agriculture††† (1977-78)
2.1. कसलेले क्षेत्र (निव्वळ) @@	हजार हेक्टर	18,245	1,42,606	12.8	'000 hectares	Net area sown
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र @@	हजार हेक्टर	19,860	1,72,311	11.5	'000 hectares	Gross cropped area
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र @@	हजार हेक्टर	2,306	45,910	5.0	'000 hectares	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी. @@	टक्केवारी	11.6	26.6	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. एकूण पिकांखालील क्षेत्र (१९८०-८१ ते १९८२-८३ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for year 1980-81 to 1982-83).
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,502	39,541	3.8	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू	हजार हेक्टर	1,077	22,519	4.8	'000 hectares	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	हजार हेक्टर	6,554	16,173	40.5	'000 hectares	(iii) Jowar
(४) बाजरी	हजार हेक्टर	1,617	11,438	14.1	'000 hectares	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	हजार हेक्टर	12,247	1,03,438	11.9	'000 hectares	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	हजार हेक्टर	13,958	1,26,330	11.0	'000 hectares	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस	हजार हेक्टर	293	3,075	9.5	'000 hectares	(vii) Sugarcane
(८) कापूस	हजार हेक्टर	2,677	7,985	33.5	'000 hectares	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	हजार हेक्टर	808	7,192	11.2	'000 hectares	(ix) Groundnut

††† अस्थायी. Provisional @ आसाम सोडून. Excluding Assam.

@@ आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, भारत सरकार. Source : Directorate of Economics and Statistics, New Delhi.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र Maha- rashtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (percen- tage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
3. पशुगणना १९७२						Livestock census 1972
3.1. एकूण पशुधन	हजारात ..	26,361	3,54,982 †	7.4	'000 No.	Total livestock.
3.2. ट्रॅक्टर	हजारात ..	6	170 †	3.5	'000 No.	Tractors.
3.3. सिचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारात ..	174	1,628	10.7	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९७६-७७)	चौ. कि. मीटर	66,720	7,47,860	8.9	Sq. km.	Total forest area (1976-77)
5. उद्योग *						Industry *
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९७९)	संख्या ..	14,249	1,35,330	10.5	No.	(i) Working factories (1979).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८०)	हजारात ..	1,235	7,004	17.6	'000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1980).
6. विद्युत † * * (१९८०-८१)						Electricity † * * (1980-81)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ. तास	18,751	1,10,821	16.9	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	14,034	82,466	17.0	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	दशलक्ष कि.वॅ. तास	8,130	48,324	16.8	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शक्य प्रमाण.	टक्केवारी	57.9	58.6	..	Percentage	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका (डिसेंबर १९८२)						Banking (December 1982)
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी)	संख्या ..	4,003	40,782	9.8	No.	Banking offices (Scheduled commercial).
7.2. बँक कार्यालय असलेल्या शहरांची व गावांची संख्या (वर्गीकृत व्यापारी) (जून १९८२)	संख्या ..	1,525	20,871	7.3	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (June 1982)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९८२-८३) ..						State/National Income(1982-83)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	16,272**	1,34,066***	12.14	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	2,525**	1,891***		Rs.	Per capita income at current prices.

† * * अस्थायी. Provisional.

* अस्थायी व संरक्षण खात्यातील कारखान्यांसमवेत. Provisional and inclusive of defence factories.

† अस्थायी व अरुणाचल प्रदेश सोडून. Provisional and excluding Arunachal Pradesh.

** प्राथमिक. Preliminary.

*** शीघ्र अंदाज. Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीनिदर्शक काही निवडक निर्देशांक—चालू

राज्य	निव्वळ पिकां- खालील क्षेत्रांचे दर शेतकऱ्या- मागेल प्रमाण (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	कृषिकाम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	जंगलच्या क्षेत्राच्या दर हेक्टरी जंगल उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes, tribes and buddhists to total population	दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्र.) Foodgrains production per capita (kg.)	शिधा/ रस्त मावांच्या दुकानांची संख्या No. of fair price/ ration shops	खतांच्या वापराचे एकूण पिकांखालील क्षेत्रांशी दर हेक्टरी प्रमाण (कि.ग्र.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (kg.)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक → (1)	(1978-79) (2)	(1981) (3)	(1976-77) (4)	(1971) (5)	(सरासरी) (Average of 1980-81 to 1982-83) (6)	(१९८१ अखेर) (End of 1981) (7)	(1980-81) (8)
1. आंध्र प्रदेश	1.5	69.53	29	18.51	200	28,612	45.9
2. आसाम	N.A.	N.A.	23	17.50	132	15,199	2.8
3. बिहार	0.9	79.07	44	23.64	120	27,109	17.8
4. गुजरात	2.3	60.12	54	21.17	136	9,841	34.4
5. हरियाणा	2.2	60.79	75	18.90	483	5,328	42.5
6. हिमाचल प्रदेश	0.6	70.80	81	28.49	252	2,851	17.4
7. जम्मू व काश्मीर	0.7	60.34	194	9.51	213	2,004	21.4
8. कर्नाटक	2.0	65.03	90	15.54	175	14,000	31.1
9. केरळ	2.5	41.30	206	10.29	52	11,551	33.4
10. मध्य प्रदेश	1.8	76.20	33	37.57	240	22,812	9.2
11. महाराष्ट्र	2.1	61.75	38	20.40	157	28,898	21.2
12. मणिपूर	0.4	68.59	3	32.67	184	1,024	14.5
13. मेघालय	0.5	72.54	3	81.04	116	1,667	12.2
14. नागालँड	0.6	73.09	9	88.64	147	158	0.4
15. ओरिसा	1.5	74.70	15	38.23	201	17,298	9.6
16. पंजाब	2.4	58.03	58	24.72	782	10,317	117.9
17. राजस्थान	2.4	68.91	18	28.55	214	10,026	8.0
18. सिक्कीम	0.7	63.41	9	34.32	N.A.	13	6.6
19. तामीळनाडू	1.1	60.95	56	18.91	121	17,535	63.2
20. त्रिपुरा	0.9	67.29	11	44.10	194	817	5.1
21. उत्तर प्रदेश	0.9	74.50	77	21.66	227	48,075	49.4
22. पश्चिम बंगाल	1.2	54.99	67	26.23	126	18,269†	35.9
भारत*	1.5**	66.52**	44**	23.21**	192	2,97,778**	31.9**

* सिक्कीम वगळून आणि केंद्रशासित प्रदेश धरून. Excludes Sikkim and includes union territory. ** सिक्कीम धरून. Includes Sikkim.

† ९६.५ लाख लोकवस्ती असलेल्या सांविधिक क्षेत्रातील २,७०२ शिधावाटप दुकानांची संख्या धरून. Includes 2,702 ration shops in statutory areas covering a population of 96.5 lakhs. N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—contd.

दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्राममध्ये) (अ) Yield per hectare (in kg.) (P)					एकूण मिचनालालील क्षेत्राची एकूण पिकांखालील क्षेत्राची टक्केवारी (अ) Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	कारखान्यातील कामगारांच्या गणसंख्येचे दर लाख लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) (अ) Average daily employment of factory workers per lakh of population (No.) (P)	State
एकूण तणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रई) Cotton (lint)	ऊस (उसात) Sugarcane (in terms of cane)	(1978-79)	(1980)	← Reference year or date (1)
त्रैमासिक सरासरी Triennial average (1980-81-1982-83)					(14)	(15)	
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(1)
1,386	330	1,217	255	78,060	35.8	1,026	Andhra Pradesh.
1,071	426	1,040	80	40,515	17.3	438	Assam.
937	622	893	278	33,076	32.0	556	Bihar.
1,074	540	999	198	63,496	18.6	2,011	Gujarat.
1,820	471	1,545	354	39,120	53.9	1,426	Haryana.
1,318	262	1,252	255	13,087	16.7	333	Himachal Pradesh.
1,575	640	1,518	390	31,033	40.9	344	Jammu and Kashmir.
1,088	353	934	96	80,271	15.4	1,399	Karnataka.
1,622	625	1,582	268	59,517	12.3	1,178	Kerala.
784	483	704	87	28,124	11.1	742	Madhya Pradesh.
792	348	706	92	95,322	11.6	2,053	Maharashtra.
1,451	387	1,429	116	34,254	35.2	170	Manipur.
1,189	680	1,179	103	45,000	22.4	202	Meghalaya.
904	460	890	N.A.	35,791	36.0	N.A.	Nagaland.
889	536	798	170	63,080	19.2	365	Orissa.
2,783	555	2,654	303	58,291	83.0	1,277	Punjab.
640	407	576	205	38,526	19.7	478	Rajasthan.
N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	15.4	N.A.	Sikkim.
1,586	301	1,405	216	97,197	49.7	1,371	Tamil Nadu.
1,333	413	1,317	190	39,169	7.5	558	Tripura.
1,321	818	1,247	127	46,252	43.5	511	Uttar Pradesh
1,225	502	1,171	142	38,778	19.6	1,640	West Bengal.
1,152	491	1,032	160	57,426	27.4**	1,057	India.*

(अ) अस्थायी. (P) Provisional.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीनिदर्शक काही निवडक निर्देशांक

राज्य	उद्योगातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) (अ) Gross output in industry per capita (Rs.) (P)	कारखाने-दारीमूळे होणारी दरडोई मूल्यवद्धी (रुपये) (अ) Value added in industry per capita (Rs.) (P)	घरगुती कारणासाठी उपयोगात आणलेल्या विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) (अ) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी उपयोगात आणलेल्या विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) (अ) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled commercial banks		
					बँक कचेऱ्यांचे दर लाख लोकसंख्येची प्रमाणा (संख्या) No. of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई डेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक→	(1979-80)	(1979-80)	(1980-81)	(1980-81)	(Dec. 1982)	(Dec. 1982)	(Dec. 1982)
(1)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)
1. आंध्र प्रदेश	539.3	109.3	10.3	55.5	5.8	530	382
2. आसाम	345.3	79.8	3.0	20.4	3.1	297	122
3. बिहार	424.2	82.0	1.8	38.4	4.2	334	138
4. गुजरात	1,824.0	321.4	19.9	142.6	7.3	1,054	562
5. हरियाणा	1,332.1	263.1	17.7	94.9	7.0	722	543
6. हिमाचल प्रदेश	290.8	157.0	15.5	24.7	10.2	734	323
7. जम्मू आणि काश्मीर	179.8	35.6	14.5	21.6	10.0	794	380
8. कर्नाटक	672.5	164.1	18.8	108.4	8.2	731	572
9. केरळ	649.6	138.0	19.5	72.5	9.7	815	540
10. मध्य प्रदेश	411.8	88.0	6.7	64.1	5.1	322	189
11. महाराष्ट्र	2,095.7	457.2	28.4	129.6	6.4	1,491	1,293
12. मणिपूर	9.4@@	3.0@@	4.6	0.7	2.6	137	64
13. मेघालय	127.2	45.5	8.5	11.0	5.7	498	121
14. नागालँड	N.A.	N.A.	7.9	1.2	5.8	415	168
15. ओरिसा	359.4	87.6	4.3	79.8	4.9	242	184
16. पंजाब	1,356.0	227.7	29.8	141.3	10.1	1,657	745
17. राजस्थान	429.3	101.6	6.5	37.9	5.4	368	252
18. सिक्कीम	N.A.	N.A.	19.0	7.9	2.2	337	56
19. तामिळनाडू	1,207.4	231.8	18.1	92.4	6.8	737	664
20. त्रिपुरा	39.1@@	10.1@@	6.6	2.2	5.2	254	185
21. उत्तर प्रदेश	322.2	66.2	7.2	32.7	4.6	471	222
22. पश्चिम बंगाल	949.3	220.6	14.4	69.4	4.7	1,055	638
भारत*	802.7	166.9	14.1**	73.4**	6.0**	763	521**

*सिक्कीम बगळून आणि केंद्रशासित प्रदेश धरून/Excludes Sikkim and includes union territory.

**सिक्कीम धरून/Includes Sikkim.

(अ)—अस्थायी/(P)—Provisional. N. A.—उपलब्ध नाही/ @@मणिपूर व त्रिपुराचे एकत्रित असलेले मूल्य त्या राज्यांच्या १९७८-७९च्या मूल्याप्रमाणे विभागले आहे. Not available. Combined value for Manipur and Tripura, split in proportion to their values

in 1978-79.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA

प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर हजार लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) No. of students in primary and secondary schools per thousand population (No.)	मोटर वाहनांचे दर लाख लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) (अ) Motor vehicles per lakh of population (No.) (P)	एकूण रस्त्याच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळाची प्रमाण (किलोमीटर) (अ) Total road length per 100 sq. km. of area (Kilometers) (P)	चालू किमती- नुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) (अ) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या, कर्ज घेणाऱ्या समासदांची एकूण समासदांची टक्केवारी Primary agricul- tural co-operative credit societies : percentage of borrowing members to total number of members	State
(1981-82)	(31-3-1981)	(31-3-1981)	(1981-82)	(June end 1979)	←Reference year or date
(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(1)
137	458	46	1,536	31	Andhra Pradesh.
144	299	N.A.	1,380	1	Assam.
121	260	48	995	36	Bihar.
179	1,078	30	2,211	40	Gujarat.
154	950	52	2,581	58	Haryana.
196	675	35	1,659	20	Himachal Pradesh.
136	591	5	1,630	19	Jammu and Kashmir.
155	1,097	57	1,458	22	Karnataka.
223	765	268	1,448	43	Kerala.
119	589	24	1,217	30	Madhya Pradesh.
186	1,328	58	2,496	26	Maharashtra.
205	394	26	1,045	5	Manipur.
203	N.A.	21	N.A.	19	Meghalaya.
254	602	35	N.A.	13	Nagaland.
144	239	77	1,308	29	Orissa.
179	1,926	91	3,122	65	Punjab.
126	587	19	1,417	42	Rajasthan.
175	N.A.	15	N.A.	N.A.	Sikkim.
187	633	95	1,373	50	Tamil Nadu.
190	406	75	N.A.	13	Tripura.
129	405	51	1,313	41	Uttar Pradesh.
148	653	64	1,595	49	West Bengal.
151**	755	47**	1,758	36	India.*

(अ) अस्थायी. (P) Provisional.

भाग एक
पाहणी

PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

१.१. देशाची १९८३-८४ मधील आर्थिक स्थिती.—भारताच्या अर्थकारणाची १९८२-८३ मध्ये जी पिछेहाट झाली होती त्यानंतर त्यात १९८३-८४ त सुधारणा झाली. कृषि व औद्योगिक उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे स्थिर किमतीनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन १९८३-८४ मध्ये ६ ते ७ टक्क्यांनी वाढले. आधीच्या वर्षी अशी वाढ फक्त १.८ टक्क्यांची होती. घाऊक व ग्राहक किमती मात्र १९८३-८४ च्या पहिल्या सहा महिन्यांत सतत वाढत होत्या.

१.२. अन्नधान्याचे उत्पादन १९८३-८४ मध्ये १४.२ कोटी टन अपेक्षित असून ते १९८१-८२ चा १३.३ कोटी टनांचा उच्चांक मोडेल. १९८२-८३ चे उत्पादन १२.८ कोटी टनांचे होते. गळिताच्या पिकांच्या उत्पादनातही वाढ अपेक्षित आहे. कापूस व उसाच्या उत्पादनात मात्र या वर्षी बरीच घट झालेली आहे.

१.३. देशाचे औद्योगिक उत्पादन अधिक वेगाने वाढू लागले असे दिसते. एप्रिल-नोव्हेंबर १९८३ च्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) निर्देशांकाची सरासरी १९८२ च्या तशाच सरासरीपेक्षा ३.४ टक्क्यांनी जास्त होती. १९८२ ची तशी सरासरी १९८१ च्या सरासरीपेक्षा २.५ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या आकडेवारीतून औद्योगिक उत्पादनात होत असलेली सुधारणा मात्र पूर्णत्वाने दिसून येत नाही. कारण १९८२ मधील वाढ मुख्यत्वे त्या वर्षी झालेल्या अपूर्व अशा साखरेच्या उत्पादनामुळे झाली.

१.४. चालू वर्षाची निर्यात आधीच्या वर्षाच्या निर्यातीपेक्षा जास्त होती. एप्रिल-सप्टेंबर १९८३ ची निर्यात ४,२७३ कोटी रुपये होती तर १९८२ च्या त्याच काळातील निर्यात ४,०६९ कोटी रुपये होती. आयातीत मात्र किंचित वाढ झाली व एप्रिल-सप्टेंबर १९८३ ची आयात ६,६९८ कोटी रुपये झाली. १९८२ च्या त्याच काळात आयात ६,६८८ कोटी रुपये होती. परिणामतः १९८३-८४ च्या पहिल्या सहा महिन्यांतील परराष्ट्र व्यापारातील तूट २,४२५ कोटी रुपये होती व १९८२ च्या त्याच काळातील तुटीपेक्षा (२,६९९ कोटी रुपये), १९८३ ची तूट सात टक्क्यांनी कमी होती.

१.५. एप्रिल १९८३ ते जानेवारी १९८४ ह्या काळात परकीय चलनाच्या राखीव निधीत (सोने व स्पेशल ड्रॉइंग राइट वगळून) ४३१ कोटी रुपयांची वाढ होऊन तो ४,६९६ कोटी रुपये झाला. १९८२-८३ च्या त्याच काळात ह्या निधीत ३२८ कोटी रुपयांची वाढ झाली होती.

१.६. चलन पुरवठ्यात १९८३ मध्ये वाढच होत होती व एका वर्षात त्यात १४.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ३० डिसेंबर १९८३ रोजी चलन पुरवठा ८२,९२८ कोटी रुपये भरला. १९८२ मध्ये ही त्यात १४.० टक्क्यांची वाढ झाली होती.

१.७. किमतीतील वाढ १९८२-८३ मध्ये बव्हंशी आटोक्यात होती. त्या तुलनेत १९८३-८४ मधील वाढ तीव्र होती. एप्रिल ते डिसेंबर ह्या महिन्यांच्या सरासरीची तुलना करता, अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या निर्देशांकाचा (१९७०=१००) वाढीचा वार्षिक दर १९८३ मध्ये नऊ टक्के होता तर १९८२ मध्ये तो फक्त दोन टक्के होता. १९८३ मधील ही वाढ प्राथमिक वस्तू गटात (१० टक्के) सर्वात जास्त होती. त्या खालोखाल ती उत्पादित वस्तू गटात (८ टक्के) व इंधन, वीज, दिवाबत्ती व वंगण गटात (६ टक्के) होती. डिसेंबर १९८३ चा सर्वसाधारण निर्देशांक एक वर्षा आधीपेक्षा ११ टक्क्यांनी जास्त होता.

1. GENERAL APPRAISAL

1.1. *Economic situation in the country in 1983-84.*—The Indian economy staged a recovery in 1983-84 from the set-back it had suffered in the preceding year. With increase in agricultural and industrial production, the Gross National Product at constant prices might go up by 6 to 7 per cent in 1983-84, as against an increase of hardly 1.8 per cent in the earlier year. There was, however, a continuous rise in wholesale and consumer prices during the first six months of 1983-84.

1.2. The production of foodgrains in 1983-84 is expected to be 14.2 crore tonnes compared with 12.8 crore tonnes in 1982-83, and will surpass the earlier record of 13.3 crore tonnes of 1981-82. The production of oilseeds too, is expected to go up. The production of cotton and sugarcane, however may, be affected adversely.

1.3. The growth in industrial production in the country seems to have picked up. The average all-India index number of industrial production (manufacturing) for April-November 1983 was higher by 3.4 per cent than the corresponding average for 1982. The latter was higher by 2.5 per cent than that for 1981. However, the recovery in industrial production is not fully reflected by these figures as the growth in 1982 was a result of an exceptionally large sugar production in that year.

1.4. The exports in the current year were larger than in the previous year and aggregated to Rs. 4,273 crore in April-September 1983, compared with Rs. 4,069 crore during the same period in 1982. The imports were only marginally larger at Rs. 6,698 crore during this period in 1983 than Rs. 6,688 crore in the corresponding period of 1982. As a result, the deficit on foreign trade account amounted to Rs. 2,425 crore in the first six months of 1983-84, about seven per cent less than that (Rs. 2,619 crore) for the same period of 1982.

1.5. The foreign exchange reserves (excluding gold and Special Drawing Rights) increased by Rs. 431 crore to Rs. 4,696 crore between April 1983 and January 1984. In the corresponding period of 1982-83 too, these had increased by Rs. 328 crore.

1.6. The expansion in money supply continued through 1983, and the money supply on 30th December 1983 was Rs. 82,928 crore, 14.4 per cent higher than a year ago. In 1982, also it had increased by 14.0 per cent.

1.7. Compared with 1982-83 when the price rise was mostly contained, in 1983-84 it was much sharper. Based on the comparison of averages for the months April to December, the annual rate of rise in the all-India wholesale price index number (base 1970=100) was nine per cent in 1983 compared with hardly two per cent in 1982. The increase in 1983 was the highest for the group of primary articles (10 per cent) followed by that for the groups of manufactured products (8 per cent) and fuel, power, light and lubricants (6 per cent). The general index number for December 1983 was 11 per cent higher than that in December 1982.

१.८. औद्योगिक कामगारांच्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकाप्रमाणे (१९६० = १००) ग्राहक किमतीदेखील १९८३-८४ मध्ये जास्त वेगाने वाढल्या. डिसेंबर १९८३ मध्ये मात्र त्या काहीशा कमी झाल्या. निर्देशांकातील वाढ मुख्यत्वे अन्नगटामुळे झाली. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ चा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या निर्देशांकापेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होता. आधीच्या वर्षी तो सात टक्क्यांनी वाढला होता. डिसेंबर १९८३ चा निर्देशांक ५५९ होता व तो वर्षापूर्वीच्या निर्देशांकापेक्षा १२ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.९. १९८४-८५ मधील अपेक्षित स्थिती.—अन्नधान्याचे विक्रमी उत्पादन व वाढीव औद्योगिक उत्पादन ह्यांचा अर्थव्यवस्थेवर सुयोग्य परिणाम व्हावा. उत्पादनात वाढ होऊनही वरच्या पातळीवर स्थिरावलेल्या किमती ही चिंतेची बाब आहे. तसेच चलनाच्या पुरवठ्यातील वाढीमुळे किमतीवर ताण पडेल व त्यामुळे मुद्रा-विषयक सावधानतेचे धोरण चालू ठेवावे लागेल. पेट्रोलियम उत्पादनांच्या आयातीच्या घटीमुळे परराष्ट्र व्यापारातील तूट कमी होण्यास जरी मदत झाली तरी निर्यातीत वाढ होण्याची आवश्यकता आहे.

१.१०. महाराष्ट्र राज्याची १९८३-८४ मधील आर्थिक परिस्थिती.—देशाप्रमाणेच महाराष्ट्रातही १९८३-८४ मध्ये उत्पादक क्षेत्रात सुधारणा अपेक्षित आहे. कृषि उत्पादन १९८२-८३ च्या घटीतून सावरले. तरी राज्यातील विस्तृत खरीप भागातील दुष्काळी परिस्थितीमुळे कृषि उत्पादन दोन वर्षापूर्वीचो पातळी गाठण्याची शक्यता नाही. अन्नधान्याचे उत्पादन १७ टक्क्यांनी व भुइमुगाचे २२ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे, तर ऊस व कापसाचे उत्पादन अनुक्रमे २५ व २८ टक्क्यांनी घटण्याची शक्यता आहे. वस्त्रोद्योगात वेगात सुधारणा होत असल्यामुळे १९८३-८४ मध्ये औद्योगिक उत्पादन वेगाने (१२ टक्के) वाढण्याची शक्यता आहे. आधीच्या वर्षी त्यात तीन घट झाली होती. कृषि व औद्योगिक ह्या दोन्ही क्षेत्रांतील सुधारणांमुळे १९८३-८४ मध्ये राज्य उत्पन्न स्थिर किमतीनुसार सहा टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. आधीच्या वर्षी ते ०.७ टक्क्यांनी घटले होते. चालू वर्षी ग्राहक किमतीत सातत्याने झालेली वाढ मात्र एक चिंतेची बाब आहे. ग्राहक किमती वाढून १९८३ च्या अखेरीस बऱ्याच वरच्या पातळीवर स्थिरावल्या होत्या.

१.११. महाराष्ट्राचे १९८२-८३ चे राज्य उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीत) ०.७ टक्क्यांनी घटले होते तर १९८१-८२ मध्ये ते ५.० टक्क्यांनी वाढले होते. १९८२-८३ मध्ये कृषि उत्पादन, विशेष करून अन्नधान्य उत्पादन घटले होते. तसेच औद्योगिक उत्पादनही, खास करून सुती वस्त्रांचे उत्पादन बरेच घटले होते. त्यामुळे त्या वर्षी राज्य उत्पन्न घटले. महाराष्ट्राचे १९८२-८३ चे राज्य उत्पन्न त्या वर्षीच्या किमतीनुसार १६,२७२ कोटी रुपये होते व दरडोई उत्पन्न २,५२५ रुपये होते. त्या वर्षी भारताचे दरडोई उत्पन्न १,८९१ रुपये होते.

१.१२. यंदा (१९८३-८४) जरी पाऊस असमाधानकारक नसला तरी, पावसावरच अवलंबून असणाऱ्या कापूस-ज्वारी पिकविणाऱ्या भागातील १०,३६४ खेड्यांत टंचाईची परिस्थिती निर्माण झाली. त्यामुळे एकूण कृषि उत्पादन १९८१-८२ च्या उच्चतम पातळीखाली असण्याची शक्यता आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन १७ टक्क्यांनी वाढून

1.8. The all-India consumer price index number for industrial workers (base 1960=100) showed that the consumer prices also increased at a faster rate in 1983-84, though in December 1983 they slightly dipped. The rise in the index number was largely due to the food group. The average index number for April-December 1983 was 13 per cent higher than that a year ago. In the case of the previous year the rise was seven per cent. The index number in December 1983 was 559 about 12 per cent higher than that a year ago.

1.9. Prospects for 1984-85.—The expected record production of foodgrains and the increased industrial production might have a favourable impact on the economy. But the fact that prices continue to rule high inspite of increased production should cause concern. The increase in the money supply might put a further pressure on prices and would require the continuation of the cautious monetary policy. Though reduction in the value of imports of petroleum products is likely to help in narrowing down the gap in foreign trade, export performance needs to be stepped up.

1.10. Maharashtra State's economy in 1983-84.—As in the country, in Maharashtra also, improvement in production sectors is expected in 1983-84. From its drop in 1982-83, agricultural production would go up yet, it might not reach its level two years ago, because of the scarcity conditions in extensive *kharif* tracts in the State. The production of foodgrains and groundnut is expected to go up by 17 and 22 per cent respectively while that of sugarcane and cotton decline by 25 and 28 per cent respectively. Industrial production is expected to register a large increase (12 per cent) from the heavy fall it suffered in 1982-83, chiefly because of the fast recovery in textile industry. With both agricultural and industrial sectors staging a recovery, the State Income in 1983-84 at constant prices is likely to go up by more than six per cent after a fall of 0.7 per cent in the earlier year. The disturbing feature of the current year was, however, the sustained rise in consumer prices, which appeared to have stabilized towards the end of 1983 at a considerably higher level.

1.11. The State Income of Maharashtra for 1982-83 (at 1970-71 prices) decreased by 0.7 per cent compared with the increase of 5.0 per cent in 1981-82. The decline was largely due to a set-back to agricultural production, particularly foodgrain crops and a considerable fall in industrial production, particularly of cotton textiles. At current prices the State Income of Maharashtra in 1982-83 was Rs. 16,272 crore and the *per capita* income Rs. 2,525 as against the *per capita* income of Rs. 1,891 in India in that year.

1.12. Though the rains in 1983-84 were not unfavourable, 10,364 villages, mostly in the rainfed cotton-jowar belt, experienced scarcity conditions. As a result overall agricultural production is expected to be below the peak level reached in 1981-82. Foodgrains

१.०८ कोटी टन होईल (व १९८१-८२ ची उच्च पातळी ओलांडेल) तर भुईमुगाचे उत्पादन २२ टक्क्यांनी वाढून ५.१२ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. त्या उलट कापूस व उसाचे उत्पादन मात्र अनुक्रमे २८ व २५ टक्क्यांनी घटेल असे दिसते.

१.१३. मुख्यत्वे मुंबईतील कापड गिरण्यात उत्पादन पुन्हा सुरू झाल्यामुळे राज्याचे औद्योगिक उत्पादन १२ टक्क्यांनी वाढेल असे दिसते.

१.१४. नोव्हेंबर १९८३ अखेर राज्यातील सुमारे ८७ टक्के खेड्यांचे विद्युतीकरण झाले होते व ९४ टक्के ग्रामीण जनतेला वीज उपलब्ध होती. मार्च ते नोव्हेंबर १९८३ मध्ये राज्यातील २८.६ हजार पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले व विद्युतीकरण केलेल्या पंपांची संख्या नोव्हेंबर १९८३ अखेर ८.१९ लाख झाली. १९८२-८३ मध्ये प्रथमच विजेच्या औद्योगिक वापरात घट (५ टक्के) झाली. त्यावर्षी शेतीकरिता विजेचा वापर खूपच वाढून तो २३४.३ कोटी युनिट झाला.

१.१५. संघटित क्षेत्रात कामावर असणाऱ्यांची संख्या ३१ मार्च १९८३ अखेर फक्त एक टक्क्याने वाढली. कारखाने संघटित क्षेत्राचा भाग आहेत. त्यांत कामावर असणाऱ्यांची दैनंदिन सरासरी जून १९८२ अखेर ११.३७ लाख होती ती जून १९८३ अखेर ११.४१ लाख झाली. रोजगार विनिमय केंद्रांच्या पदावर असणाऱ्या बेरोजगारांची संख्या एका वर्षात १० टक्क्यांनी वाढून ऑक्टोबर १९८३ अखेर १७ लाख झाली. रोजगार हमी योजनेखाली १९८२-८३ मध्ये १४.०४ कोटी श्रमदिन काम दिले गेले. १९८१-८२ मध्ये १५.६० कोटी श्रमदिन काम दिले होते. त्या योजनेखाली एप्रिल-डिसेंबर १९८३ मध्ये १२.१३ कोटी श्रमदिन तर एप्रिल-डिसेंबर १९८२ मध्ये ९.५९ कोटी श्रमदिन काम मिळाले.

१.१६. शेतीला पतपुरवठा करणाऱ्या विविध संस्थांनी १९८२-८३ मध्ये जास्त सहाय्य दिले. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १६.५० लाख सभासदांना ३५० कोटी रुपयांची कर्जे दिली. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांस दिलेला सरासरी पतपुरवठा त्या वर्षी नऊ टक्क्यांनी वाढून २,१२१ रुपये झाला.

१.१७. राज्याच्या नागरी व ग्रामीण ह्या दोन्ही भागांतील ग्राहक किमती १९८३-८४ च्या पहिल्या सहा महिन्यांत तीव्रतेने वाढल्या व नंतरच्या तीन महिन्यांत बऱ्याच वरच्या पातळीवर स्थिरावल्या. एप्रिल-डिसेंबर १९८२ च्या तुलनेत एप्रिल-डिसेंबर १९८३ ची ग्राहक किंमत निर्देशांकाची सरासरी नागरी भागात १५ टक्क्यांनी व ग्रामीण भागात १३ टक्क्यांनी जास्त होती.

१.१८. राज्यातील औद्योगिक संबंधात १९८३ मध्ये ठळक सुधारणा झाली. कामे बंद होण्याच्या घटनांत २७ टक्के, संप व टाळेबंदीत गुंतलेल्या कामगारांच्या संख्येत ६५ टक्के व वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येत ४९ टक्के घट झाली.

production is expected to increase to 108 lakh tonnes (by 17 per cent) exceeding its record in 1981-82, and groundnut production to 5.12 lakh tonnes (by 22 per cent). On the other hand, both cotton and sugarcane production are expected to go down by 28 and 25 per cent respectively.

1.13. With the revival of industrial activity in the textile mills in Greater Bombay, industrial production in the State might go up by about 12 per cent.

1.14. About 87 per cent of the villages in the State were electrified upto November 1983 and 94 per cent of the rural population had access to electricity supply. From March to November 1983, 28.6 thousand pumps were energised and their number stood at 8.19 lakhs by the end of November. The consumption of electricity for industrial purposes went down (by five per cent) for the first time in 1982-83. The consumption of electricity for agricultural purposes increased considerably in 1982-83 to 2,343 million kwh.

1.15. The number of persons employed in organised economic activity increased hardly by one per cent in a year by 31st March 1983. The average daily employment of the factory sector went up to 11.41 lakhs on 30th June 1983 from 11.37 lakhs a year before. The number of unemployed on the live register of the employment exchanges, however, increased to 17 lakhs by the end of October 1983 that is by 10 per cent in one year. The number of mandays worked under the Employment Guarantee Scheme in 1982-83 was 14.04 crores compared with 15.60 crores in 1981-82. Between April-December 1983, the mandays worked under the Scheme were 12.13 crores as against 9.59 crores between April-December 1982.

1.16. Advances to the agricultural sector by various credit agencies increased during 1982-83. The primary agricultural credit societies advanced loans of Rs. 350 crore to 16.50 lakh borrowing members and the loan per borrowing member was higher by nine per cent at Rs. 2,121.

1.17. Consumer prices both in the urban and rural areas of the state rose sharply in the first six months of 1983-84, and remained at a considerably higher level in the next three months. The average consumer price index number for urban areas for the period April-December 1983 was higher by 15 per cent and that for the rural areas by 13 per cent than their corresponding index numbers for 1982.

1.18. In 1983, there was a distinct improvement in industrial relations in the State. The number of work stoppages decreased by 27 per cent, that of workers involved in strikes and lock-outs by 65 per cent and of mandays lost by 49 per cent.

२. लोकसंख्या

२.१. महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ६.२८ कोटी होती. १९८३ च्या मध्यावरील अंदाजित लोकसंख्या ६.५९ कोटी होती. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या ह्या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य होते. क्षेत्रफळाचे बाबतीत मध्य प्रदेश व राजस्थान ही पहिली दोन राज्ये होती तर लोकसंख्येच्या बाबतीत उत्तर प्रदेश व बिहार ही पहिली दोन राज्ये होती. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (दर चौ. कि. मी. मागे व्यक्तींची संख्या) २०४ होती व भारतात ती २२१ होती. घनतेबाबत महाराष्ट्राचा क्रमांक भारतात नववा होता. महाराष्ट्र व भारत ह्यांच्या लोकसंख्येच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांबद्दलची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

2. POPULATION

2.1. The population of Maharashtra was 6.28 crores according to the 1981 population census. It is estimated to have increased to 6.59 crores by the middle of 1983. The State continued to be the third largest State in India, both in area, after Madhya Pradesh and Rajasthan, and in population, after Uttar Pradesh and Bihar. The density of population (persons per sq. km.) was 204 for the State and 221 for India and the State ranked ninth in the country in this respect. The data on some important features of the population of the State and the country are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)

Population statistics (1981 Population census)

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India† (3)	Item (1)
(1) लोकसंख्या (कोटीमध्ये)—			Population (in crore)—
पुरुष	3.24	34.39	Male.
स्त्रिया	3.04	32.14	Female.
एकूण	6.28	66.53	Total.
(2) वृद्धिदर (१९७१-८१) (टक्के)	24.54	24.69	Growth rate (1971-81) (Percentage).
(3) लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी.मागे संख्या).	204	221*	Density (No. per sq.km.).
(4) स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या).	937	934	Sex Ratio (No. of females per thousand males).
(5) साक्षरता (टक्के)	47.18	36.23	Literacy (Percentage).
(6) नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी) ..	35.03	23.70	Urban Population (Percentage to total).

† आसाम वगळून, Excluding Assam.

* जम्मू व काश्मीर देखील वगळून. Excluding further Jammu and Kashmir.

२.२. लोकसंख्येची वाढ.—महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९४१ पासून १९७१ पर्यंत वाढीव वेगाने वाढत होती व वृद्धिदरही भारताच्या दरापेक्षा जास्त होता. गेल्या दशकात मात्र महाराष्ट्राचा वृद्धिदर (२४.५४) आधीच्या दशकाच्या दरापेक्षा (२७.४५) कमी तर झालाच पण ती भारताच्या दरापेक्षाही (२४.६९) किंचित कमी होता.

2.2. Growth of population.—The population of Maharashtra increased at an accelerated rate between 1941 and 1971, and the rate of growth was higher than that of India. Only during the last decade, the decadal growth rate of the State not only declined to 24.54 from 27.45 of the earlier decade, but was also marginally lower than that of India (24.69).

२.३. स्त्री-पुरुष प्रमाण.—भारताप्रमाणेच महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष प्रमाण सातत्याने घटत चालले होते. एक हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या १९०१ साली ९७८ होती ती १९७१ मध्ये ९३० पर्यंत घटली. गेल्या दशकात त्यात वाढ होऊन १९८१ मध्ये ते प्रमाण ९३७ झाले. त्या वर्षी भारतात तेच प्रमाण ९३४ झाले.

2.3. Sex ratio.—The sex-ratio, that is the number of females per 1,000 males, had been continuously declining in the State since the beginning of this century, from 978 in 1901 to 930 in 1971. In 1981 it increased to 937. A similar trend was observed in India and in 1981 the sex ratio at the national level was 934.

२.४. **नागरीकरण.**—महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचे प्रमाण देशातील प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. १९८१ मध्ये राज्यातील नागरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ३५.०३ टक्के होती तर भारतात २३.७० टक्के होती. बृहन्मुंबई ह्या संपूर्ण नागरी जिल्ह्याव्यतिरिक्त, नागपूर (५६.७४), पुणे (४७.३३) व ठाणे (४४.३८) ह्या जिल्ह्यांची नागरी लोकसंख्येची टक्केवारीही जास्त होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या ३७.४५ टक्के लोकसंख्या एकट्या बृहन्मुंबई जिल्ह्यात होती.

२.५. **मागासवर्गीय लोकसंख्या.**—अनुसूचित जातींची १९८१ ची लोकसंख्या ४४.८० लाख व अनुसूचित जमातींची ५७.७२ लाख होती. १९७१ मध्ये त्यांची लोकसंख्या अनुक्रमे ३१.७७ लाख व ३८.४१ लाख होती. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या १९८१ मध्ये महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या अनुक्रमे ७.१ टक्के व ९.२ टक्के होती. अनुसूचित जातींची ६८ टक्के व अनुसूचित जमातींची ९० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात रहात होती.

२.६. **स्थलांतर.**—भारत सरकारचे महानिबंधक व जनगणना आयुक्त यांनी लोकसंख्येच्या पाच टक्के नमुन्यावर आधारित महत्त्वाच्या सांख्यिकी माहितीचे तक्ते प्रसिद्ध केले आहेत. व्यक्ती राज्याबाहेर जन्मली (राज्यात स्थलांतरित झालेली) की राज्यामध्ये जन्मली याप्रमाणे प्रत्येक राज्याच्या नमुना लोकसंख्येचे वर्गीकरण करण्यात आले. या तक्त्यातील माहितीनुसार राज्यात स्थलांतर केलेल्यांची अंदाजित संख्या ४६.३३ लाख होती, तर इतर राज्यात नोंदलेल्या परंतु महाराष्ट्रात जन्माला आलेल्यांची अंदाजित संख्या १४.९० लाख होती. अशा रीतीने ३१.४३ लाख निव्वळ स्थलांतरितांपैकी १९.७७ लाख पुरुष व ११.६६ लाख स्त्रिया होत्या. १९७१ व १९८१ या दशकामध्ये राज्यामध्ये झालेल्या निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या ८.६० लाख होती असा अंदाज करण्यात येतो. यापैकी ४.९५ लाख पुरुष व ३.६५ लाख स्त्रिया होत्या. महाराष्ट्रातील निव्वळ स्थलांतरणाचे दशवर्षीय प्रमाण १९७१ ची लोकसंख्या पायाभूत धरून १.७० होते. हे प्रमाण पुरुष व स्त्रियांचे बाबतीत अनुक्रमे १.८९ व १.५० असे होते.

2.4. **Urbanisation.**—The degree of urbanisation in the State has been higher than that in the country all along and 35.03 per cent of the State's population was urban in 1981, as against 23.70 per cent at the national level. Besides Greater Bombay, a wholly urban district, other districts with high percentage of urban population were Nagpur (56.74), Pune (47.33) and Thane (44.38). Greater Bombay alone accounted for 37.45 per cent of the urban population of Maharashtra.

2.5. **Backward class population.**—The population of scheduled caste was 44.80 lakhs and that of scheduled tribes 57.72 lakhs in 1981. According to the 1971 census, their population was 31.77 lakhs and 38.41 lakhs respectively. The percentage of scheduled castes population to the total was 7.1 and that of scheduled tribes population 9.2 in 1981. About 68 per cent of the scheduled castes population and 90 per cent of the scheduled tribes population resided in the rural areas.

2.6. **Migration.**—The Registrar General and Census Commissioner, India has released key population statistics based on five per cent sample data. The sample population of each State was classified according to whether a person was born outside the State (i.e. immigrants in that State) or within the State. On the basis of these statistics, the number of in-migrants in the State in 1981 census was estimated at 46.33 lakhs and the number of those in the other States who were born in Maharashtra at 14.90 lakhs. The number of net migrants in the State was thus 31.43 lakhs of which 19.77 lakhs were males and 11.66 lakhs were females. It is also estimated that in 1971-1981 decade, the net in-migrants into this State numbered 8.60 lakhs. Of these, 4.95 lakhs were males, and 3.65 lakhs were females. The decadal rate of net in-migration into Maharashtra with 1971 as the base was 1.70 per cent, 1.89 per cent for males and 1.50 per cent for females.

३. राज्य उत्पन्न

3. STATE INCOME

३.१. चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न.—प्राथमिक अंदाजानुसार १९८२-८३ मध्ये चालू किंमतीनुसार निव्वळ राज्यांतर्गत उत्पन्न अथवा राज्य उत्पन्न १६,२७२ कोटी रुपये होते. ते आधीच्या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नाच्या अंदाजापेक्षा (१५,७४१ कोटी रुपये) ३.४ टक्क्यांनी अधिक होते. १९८२-८३ मध्ये १९८१-८२ पेक्षा झालेली साधारण ५३१ कोटी रुपयांची वाढ ही प्राथमिक, दुय्यम व इतर ह्या विभागांमध्ये झालेल्या अनुक्रमे १५२ कोटी रुपये, १०५ कोटी रुपये व २७४ कोटी रुपये या वाढीमुळे झाली. १९८२-७३ मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न २,५२५ रुपये अंदाजण्यात आले. १९८१-८२ मध्ये ते २,४९६ रुपये होते.

३.२. स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न.—१९८२-८३ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार (१९७०-७१ आधारभूत) अंदाजित राज्य उत्पन्न ६,३०६ कोटी रुपये होते. १९८१-८२ मधील ६,३४८ कोटी रुपये उत्पन्नापेक्षा ते अल्पांशाने म्हणजे ०.७ टक्क्यांनी घटले. ही घट कृषि व तत्सम सेवा (१.४ टक्के) आणि विशेषतः नोंदणीकृत कारखानदारी (४.५ टक्के) या क्षेत्रातील उत्पादन कमी झाल्याने झाली. १९७०-७१ च्या किंमतीनुसार १९८१-८२ मधील दरडोई राज्य उत्पन्न १,००७ रुपये होते. १९८२-८३ मध्ये ते २.८ टक्क्यांनी कमी होऊन ९७८ रुपये झाले.

३.३. दीर्घ मुदतीतील कल.—१९७०-७१ ते १९८१-८२ ह्या कालावधीत स्थिर किंमतीनुसारचे राज्य उत्पन्न ३,८७६ कोटी रुपयांवरून ६,३४८ कोटी रुपयांपर्यंत म्हणजे ६३.८ टक्क्यांनी वाढले. ह्याच कालावधीतील दरडोई राज्य उत्पन्नातील वाढ २८.६ टक्के होती. ह्या ११ वर्षांच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीतील वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ५.३ टक्के होता. पण ज्यामध्ये राज्य उत्पन्नात घट झाली ते १९८२-८३ वर्षे विचारात घेतले तर ह्या वृद्धिदर कमी होऊन ५.० टक्के येतो. त्याचप्रमाणे दरडोई राज्य उत्पन्नातील वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर ३.० टक्क्यांवरून २.७ टक्क्यांपर्यंत खाली येतो.

३.४. तीनही विभागांतील उत्पादनातील कल एकसारखे नाहीत. प्राथमिक विभागातील उत्पन्न १९७०-७१ मधील १,१०९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १९८२-८३ मध्ये १,७८१ कोटी रुपये इतके वाढलेले असले तरी त्या दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार होत होते. तर दुय्यम आणि इतर या विभागातील उत्पन्नाच्या बाबतीत ह्या कालावधीमध्ये ह्या दोनही विभागांत सातत्याने साधारण ५.० टक्के दराने वाढ दिसून आली.

३.५. राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना.—१९८२-८३ मध्ये चालू किंमतीनुसार अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १,३४,०६६ कोटी रुपये होते, तर राज्य उत्पन्न १६,२७२ कोटी रुपये होते. चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १,८९१ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न २,५२५ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील संघटित कारखानदारीचे प्राधान्य हे होय. या कारखानदारीतील बव्हंश भाग मुंबई-ठाणे-पुणे ह्या पट्ट्यातच एकटलेला आहे.

३.६. चालू आणि स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांवरील तपशीलवार तक्ते या प्रकाशनाच्या भाग तीन-मध्ये सादर केले आहेत. गेल्या १२ वर्षांतील स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न आणि दरडोई राज्य उत्पन्न यांतील वाढ ही राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांतील वाढीपेक्षा अधिक असल्याचे पुढील पृष्ठावरील तक्त्यावरून दिसून येईल.

3.1. *State Income at current prices.*—The preliminary estimate of the Net State Domestic Product or State Income at current prices is Rs. 16,272 crore for 1982-83. It is higher than that of the previous year (Rs. 15,741 crore) by 3.4 per cent. The increase of about Rs. 531 crore in 1982-83 over 1981-82 is the result of the increase of Rs. 152 crore, Rs. 105 crore and Rs. 274 crore in the primary, secondary and tertiary sectors respectively. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 2,525 for 1982-83 as against Rs. 2,496 in 1981-82.

3.2. *State Income at constant prices.*—At constant prices (1970-71 base), the State Income in 1982-83 is estimated at Rs. 6,306 crore, showing a marginal decline of 0.7 per cent from Rs. 6,348 crore of 1981-82. The decline is due to the fall in the production of agriculture and allied activities (1.4 per cent) and larger fall in registered manufacturing (4.5 per cent) sector. The *per capita* State Income at 1970-71 prices went down by 2.8 per cent from Rs. 1,007 in 1981-82 to Rs. 978 in 1982-83.

3.3. *Long-term Trend.*—The State Income at constant prices increased from Rs. 3,876 crore to Rs. 6,348 crore, i.e. by 63.8 per cent during the period 1970-71 to 1981-82. During the same period the rise in *per capita* State Income was 28.6 per cent. During this period of 11 years the compound annual growth rate in State Income works out to 5.3 per cent. With the inclusion of the year 1982-83 which registered a decline, the growth rate decreases to 5.0 per cent. Similarly the compound annual growth rate in *per capita* State Income decreases from 3.0 per cent to 2.7 per cent.

3.4. The trend in output is not uniform for all the three sectors. Though the income from the primary sector increased from Rs. 1,109 crore in 1970-71 to Rs. 1,781 crore in 1982-83, it showed fluctuations in the intervening period, while the incomes originating in the secondary and tertiary sectors showed almost a steady growth rate of about 5.0 per cent in both the sectors during this period.

3.5. *Comparison with National Income.*—At current prices, the National Income is estimated at Rs. 1,34,066 crore in 1982-83 as against the State Income of Rs. 16,272 crore during the year. The *per capita* National Income at current prices works out at Rs. 1,891 as against the *per capita* State Income of Rs. 2,525. The higher *per capita* State Income is in a large part the result of the prominence of the organised manufacturing activity in the State, a large part of which is concentrated in Bombay-Thane-Pune belt.

3.6. The detailed tables on State Income and National Income both at current prices and at constant prices are presented in Part-III of this Survey. The growth during the last 12 years in the State Income and the *per capita* State Income at constant prices will be seen to be higher than that in the National Income and *per capita* National Income from the table shown on the next page.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

स्थिर (१९७०-७१) किंमतीनुसार काढलेले राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल

Trends in State Income and National Income at constant (1970-71) prices

वर्ष Year (1)	महाराष्ट्र Maharashtra		भारत India	
	राज्य उत्पन्न (कोटी रुपयांत) State Income (Rs. in crore) (2)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) Per capita Income (Rs.) (3)	राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयांत) National Income (Rs. in crore) (4)	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) Per capita Income (Rs.) (5)
1970-71	3,876 (100·0)	783·1 (100·0)	34,235 (100·0)	632·8 (100·0)
1971-72	3,982 (102·7)	785·6 (100·3)	34,715 (101·4)	626·6 (99·0)
1972-73	3,776 (97·4)	728·8 (93·1)	34,191 (99·9)	604·1 (95·5)
1973-74	4,229 (109·1)	798·7 (102·0)	35,967 (105·1)	621·2 (98·2)
1974-75	4,628 (119·4)	855·0 (109·2)	36,502 (106·6)	617·6 (97·6)
1975-76	4,859 (125·4)	878·4 (112·2)	40,064 (117·0)	661·1 (104·5)
1976-77	5,167 (133·3)	913·9 (116·7)	40,271 (117·6)	649·5 (102·6)
1977-78	5,569 (143·7)	963·7 (123·1)	43,918* (128·3)	692·7* (109·5)
1978-79*	5,917 (152·7)	1,001·8 (127·9)	46,398 (135·5)	714·9 (113·0)
1979-80*	6,034 (155·7)	999·6 (127·6)	43,830 (128·0)	660·1 (104·3)
1980-81*	6,045 (156·0)	979·7 (125·1)	47,312 (138·2)	696·8 (110·1)
1981-82*	6,348 (163·8)	1,006·7 (128·6)	49,639 (145·0)	715·3 (113·0)
1982-83	6,306@ (162·7)	978·3@ (124·9)	50,486† (147·5)	712·1† (112·5)

*अस्थायी. Provisional.

@प्राथमिक. Preliminary.

†शीघ्र अंदाज. Quick estimates.

टोप—कंसांतोल आकडे १९७०-७१ या वर्षाच्या आकडेवारी टक्केवारी दर्शविताने.

Note—Figures in brackets indicate percentages to 1970-71 figures. †

४.१. महाराष्ट्राचे भारतातील स्थान.—भारतातील तसेच सर्व राज्यांतील पिकाखालील क्षेत्रासंबंधीची आकडेवारी १९७८-७९ या वर्षाकरिता उपलब्ध आहे. त्या वर्षी लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा क्रमांक दुसरा होता, तर लागवडीखालील एकूण क्षेत्राच्या बाबतीत तिसरा होता. देशातील लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी १३ टक्के व एकूण क्षेत्रापैकी ११ टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात होते. दरडोई जमिनीचे प्रमाणदेखील राज्यात अधिक होते. १९७८-७९ मध्ये महाराष्ट्रात दरडोई निव्वळ व एकूण लागवडीखालील क्षेत्र ०.३२ व ०.३४ हेक्टर होते व भारताचे बाबतीत तत्सम क्षेत्र अनुक्रमे ०.२३ व ०.२८ हेक्टर होते. त्या वर्षी महाराष्ट्रातील कृषि क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीमागे निव्वळ व एकूण लागवडीखालील सरासरी क्षेत्र तसेच अधिक म्हणजे १.२२ हेक्टर व १.३२ हेक्टर होते. भारताच्या बाबतीत ते अनुक्रमे ०.९७ व १.१९ हेक्टर असे होते. जमिनीची उत्पादकता महाराष्ट्रात कमी आहे. १९८२-८३ मध्ये देशातील अन्नधान्याखालील एकूण क्षेत्रापैकी ११ टक्के व कपाशीखालील क्षेत्रापैकी ३३ टक्के महाराष्ट्रात होते पण भारतातील उत्पादनाशी तुलना करता अन्नधान्याच्या उत्पादनात सात टक्के व कपाशीच्या उत्पादनात २१ टक्के हिस्सा महाराष्ट्राचा होता. उत्पादकतेतील ही कमतरता राज्यात सिंचन सोयी लहान प्रमाणावर उपलब्ध असल्यामुळे आहे. १९७८-७९ साली राज्यात लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या १० टक्के व एकूण क्षेत्राच्या १२ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली होते, तर भारताच्या बाबतीत हीच टक्केवारी दोन्ही प्रकारच्या क्षेत्राकरिता २७ होती. महाराष्ट्रातील शेती अनिश्चित स्वरूपाच्या पावसावरच प्रामुख्याने अवलंबून आहे. त्याशिवाय राज्याचे विस्तृत पट्टे पर्जन्य छायेत येतात व राज्यातील ३०१ तहसिलांपैकी ९० तहसिलांना वारंवार अवर्षणास तोंड द्यावे लागते.

४.२. १९८३-८४ मधील शेतीचा हंगाम.—पावसाळ्याची सुरुवात होण्यास १९८३-८४ मध्ये सुमारे एक आठवडा उशीर झाला आणि जूनच्या शेवटच्या आठवड्यापर्यंत राज्यात जरी सर्वत्र पाऊस पडला तरी त्याचा जोर कमी होता. त्यामुळे जूनच्या तिसऱ्या आठवड्यापर्यंतही पेरण्या सुरू होऊ शकल्या नाहीत. भात रोपांच्या लावणीस मात्र ठाणे, रायगड, सिध्दुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यांमध्ये, तसेच नाशिक, पुणे, सातारा व कोल्हापूर जिल्ह्यांतील घाट भागात सुरुवात करण्यात आली. जूनच्या शेवटच्या आठवड्यात झालेल्या मध्यम ते जोरदार पावसाची अमरावती व नागपूर विभागात मोठ्या प्रमाणावर खरीप पेरण्या करण्यास मदत झाली. इतर काही भागात अशा पेरण्या लहान प्रमाणावर होऊ शकल्या. जूनच्या शेवटच्या आठवड्यात झालेल्या जोरदार व अखंड पर्जन्यवृष्टीमुळे समुद्र किनाऱ्यावरील जिल्ह्यांच्या खोलगट भागातील भात रोपांचे बरेच नुकसान झाले. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात पावसात पडलेल्या काहीशा खंडामुळे आधीच उशिरा सुरू झालेल्या पेरण्यांच्या कार्यक्रमाला खीळ बसली. जुलैच्या दुसऱ्या आठवड्यात पावसाला पुन्हा सुरुवात झाली व खरीपाच्या पेरण्यांचे काम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्यात आले. त्यानंतर सुमारे महिनाभर राज्याच्या

4.1. *Position of Maharashtra in India.*—Maharashtra ranked second in net area sown and third in gross cropped area in 1978-79 (the latest year for which area figures for all States and India are available), accounting for 13 per cent and 11 per cent of the respective areas in India. It has a higher land-man ratio, the *per capita* net sown and gross cropped area in Maharashtra in that year being 0.32 and 0.34 hectare as against 0.23 and 0.28 hectare respectively in India. Net sown and gross cropped area per agricultural worker in Maharashtra were similarly larger at 1.22 and 1.32 hectares in 1978-79 compared with 0.97 and 1.19 hectares for India. However, the productivity of land in Maharashtra is low. Though Maharashtra accounted for 11 per cent of the area under foodgrains and 33 per cent under cotton in 1982-83 its production of foodgrains was 7 per cent and that of cotton 21 per cent of the all-India production in that year. The low productivity was largely the result of low irrigation facilities available in the State. About 10 per cent of the net area sown and 12 per cent of the gross cropped area in the State was irrigated in 1978-79 as against the all-India respective percentages of 27 each. As such, agriculture in the State is essentially dependent upon rains which are uncertain. Moreover, large tracts in the State fall in rain shadow area and 90 talukas (out of 301) in the State are subject to frequent drought.

4.2. *Agricultural season in 1983-84.*—The rains set in late by about a week in 1983-84 and though they covered the entire State by the 4th week of June they were feeble and hence sowing operations could not commence even till third week of June. Paddy nursery sowing, however, was taken up in the districts of Thane, Raigad, Sindhudurg and Ratnagiri and ghat tracts of Nashik, Pune, Satara and Kolhapur districts. Moderate to heavy rains received in the last week of June helped large scale *kharif* sowing in Amravati and Nagpur divisions. In some parts such sowing could be taken on a small scale. Heavy and incessant rains received in the last week of June in the coastal districts caused considerable damage to the paddy nurseries in the low lying areas. The partial cessation of rains in the first week of July resulted in a set-back to the sowing operations which were already late. However, wide-spread rains were received in the second week of July and sowing of *kharif* crops was

निरनिराळ्या भागात तुरळकच पाऊस झाला व तो विशेषतः नाशिक व औरंगाबाद विभागामध्ये आवश्यकतेपेक्षा कमी होता. ऑगस्टच्या दुसऱ्या आठवड्यात राज्यात सर्वत्र झालेला पाऊस खरीप पिकांची परिस्थिती सुधारण्यास फायदेशीर ठरला. तथापि जोरदार पावसामुळे राज्यातील काही भागातील नद्यांना पूर आल्यामुळे खोलगट भागातील उभ्या पिकांचे नुकसान झाले. त्याचप्रमाणे सतत पावसामुळे राज्याच्या पुष्कळ भागातील पिके पिवळेपणाची चिन्हे दाखवीत होती. ऑगस्टच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात पावसाने दिलेला विराम व त्याच जोडीला स्वच्छ सूर्यप्रकाश यांची खरीप पिकांची परिस्थिती काही अंशाने सुधारण्यास मदत झाली. तथापि सप्टेंबरमधील सर्वत्र झालेल्या बेताच्या आणि सतत पावसामुळे राज्याच्या अनेक भागातील व विशेषतः औरंगाबाद विभागातील खरीप पिकावर अनिष्ट परिणाम झाला. यामुळे कपाशीच्या उत्पादनावर तसेच अमरावती व औरंगाबाद विभागातील काही जिल्ह्यातील खरीप ज्वारी यांचे उत्पादनावर जबर विपरीत परिणाम झाला. पावसावरील गहू व हरभरा धरून रब्बी पिकांच्या पेरणीसाठी हवामान अनुकूल होते. ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यात ज्या जिल्ह्यात पुष्कळ पाऊस झाला तेथे रब्बी ज्वारीच्या पेरणीस उशीर झाला. सर्वसाधारणपणे रब्बी पिकांची परिस्थिती समाधानकारक होती.

४.३. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन.—प्रमुख खरीप पिकांखालील क्षेत्र १९८२-८३ मध्ये १.१७ कोटी हेक्टर होते ते १९८३-८४ मध्ये सहा टक्क्यांनी वाढून १.२४ कोटी हेक्टर इतके झाले व ते १९८१-८२ मधील क्षेत्राच्या (१.२५ कोटी हेक्टर) जवळपास आले. निरनिराळ्या पिकांपैकी बाजरीच्या पिकाखालील क्षेत्रातील वाढ (४.०२ लक्ष हेक्टर) सर्वात जास्त आहे, एवढेच नव्हे तर त्या पिकांखालील क्षेत्रात १९८२-८३ मध्ये घट झाली होती ती आता भरून निघाली आहे. तुरीचे पीक वगळता इतर डाळींच्या पिकांखालील क्षेत्रात १९८३-८४ मध्ये २.२७ लक्ष हेक्टरची वाढ झाली. इतर खरीप पिकांखालील क्षेत्रात मात्र नाममात्र वाढ झाली. १९८२-८३ सालाशी तुलना करता १९८३-८४ मध्ये खरिपातील अन्नधान्याच्या उत्पादनात १५ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते ७७ लक्ष टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९८२-८३ वर्षात अन्नधान्याच्या उत्पादनात पिछेहाट झाली होती, त्या संदर्भात तर १९८३-८४ मधील उत्पादन अधिक असेलच पण ते १९८१-८२ तील उत्पादनापेक्षाही सुमारे दोन लक्ष टनांनी अधिक होईल अशी अपेक्षा आहे व ते विक्रमी उत्पादन होण्याची शक्यता आहे. तांदूळ व बाजरी ह्या दोन पिकांच्या उत्पादनातील वाढ भरीव असेल. त्या पिकांखालील क्षेत्रातील वाढीच्या तुलनेत तर (१.६ टक्के तांदुळात व २९ टक्के बाजरीत) त्यांचे उत्पादन खूपच वाढेल (तांदुळात २४ टक्के व बाजरीत १०५ टक्के). खरीप ज्वारीच्या उत्पादनात मात्र थोडीशी घट अपेक्षित आहे. नगदी पिकांच्या बाबतीत, भुईमुगाचे उत्पादन २२ टक्क्यांनी वाढण्याची अपेक्षा आहे तर कापूस व ऊस ह्यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे २८ व २५ टक्क्यांची घट अपेक्षित आहे.

taken up on a large scale. Later, for nearly a month, only intermittent rains were received in different parts of the State, which were short of requirements, particularly in Nashik and Aurangabad divisions. Widespread rains received throughout the State in the second week of August were beneficial in improving the condition of *kharif* crops. Yet rivers in parts of the State were in spate due to heavy rain causing damage to standing crops in low lying areas. Similarly, due to incessant rains, crops in many parts of the State were showing signs of yellowing. Break in rains, coupled with bright sunshine in the second fortnight of August was, to a degree, helpful in improving the condition of *kharif* crops. However, widespread, moderate and intense rains in many districts in September did affect the standing *kharif* crops in several parts of the State, especially, in Aurangabad division. As a result, the yield of cotton crop has been severely affected, so also *kharif* jowar in some districts of Amravati and Aurangabad divisions. Weather conditions were helpful for sowing of *rabi* crops including rainfed wheat and gram. In districts affected by heavy rainfall in the first week of October, however, *rabi* sowing of jowar was delayed. The condition of *rabi* crops has been, by and large, satisfactory.

4.3. Area and production of principal *kharif* crops.—The area under principal *kharif* crops increased to 1.24 crore hectares in 1983-84 from 1.17 crore hectares in 1982-83 or by 6 per cent and the area in 1983-84 was comparable to that in 1981-82 (1.25 crore hectares). Cropwise, the area under bajri increased most (4.02 lakh hectares), but in fact that crop had recovered the ground lost in 1982-83. The area under *kharif* pulses other than tur increased by 2.27 lakh hectares in 1983-84. Increases in the case of other *kharif* crops were only marginal. Compared with 1982-83, the production of *kharif* foodgrains in 1983-84 is expected to go up by 15 per cent to 77 lakh tonnes. It might thus not only recover from the setback received in 1982-83, but will also surpass, the production in 1981-82 by about two lakh tonnes and set up a record. The major increase is in two crops viz. rice and bajri and for both the crops, compared with the increase under their areas (1.6 per cent of rice and 29 per cent of bajri) their production has substantially increased (24 per cent of rice and 105 per cent of bajri). The production of *kharif* jowar is expected to marginally decline. Amongst the cash crops, groundnut production is expected to go up by 22 per cent while cotton production and sugarcane production is expected to go down by 28 and 25 per cent respectively.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात) (उत्पादन '००० टनात)

(Area in '000 hectares) (Production in '000 tonnes)

विक	क्षेत्र Area			उत्पादन Production			Crop
	1982-83 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1983-84 (अस्थायी) (Tentative)	१९८२-८३ च्या मानाने १९८३-८४ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1983-84 over 1982-83 (4)	1982-83 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1983-84 (अस्थायी) (Tentative)	१९८२-८३ च्या मानाने १९८३-८४ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1983-84 over 1982-83 (7)	
तांदूळ	1,453	1,476	(+)1.6	1,891	2,348	(+)24.2	Rice
बाजरी	1,390	1,792	(+)28.9	445	911	(+)104.7	Bajri
खरीप ज्वारी	2,871	2,898	(+)0.9	3,263	3,100	(-)-5.0	Kharif jowar
नाचणी	226	228	(+)0.9	215	217	(+) 0.9	Ragi
इतर खरीप तृणधान्ये	219	250	(+)14.2	147	221	(+)50.3	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये	6,159	6,644	(+)7.9	5,961	6,797	(+)14.0	Total kharif cereals
तूर	680	717	(+)5.4	399	444	(+)11.3	Tur
इतर खरीप कडधान्ये	1,275	1,492	(+)17.0	382	502	(+)31.4	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये	1,955	2,209	(+)13.0	781	946	(+)21.1	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये	8,114	8,853	(+)9.1	6,742	7,743	(+)14.8	Total kharif food-grains
कापूस (रुई)	2,655	2,674	(+)0.7	276	200	(-)-27.5	Cotton (Lint)
भूईमूग (शेंगा)	617	618	(+) 0.2	419	512	(+)22.2	Ground nut (Pods)
ऊस	326(H)	280(H)	(-)-14.1	31,360	23,415	(-)-25.3	Sugarcane
एकूण	11,712	12,425	(+)6.1	Total

H-तोडणी केलेले क्षेत्र. Harvested area.

४.४. १९८३-८४ मध्ये खरीप हंगामात प्रमुख पिकांखालील क्षेत्रात सहा टक्के वाढ झाली आहे तर ह्या उलट रब्बी हंगामात प्रमुख पिकांखालील क्षेत्रात ०.१ टक्क्यांची घट होऊन ते ५५ लाख हेक्टर असेल. रब्बी ज्वारी खालील क्षेत्रात सर्वात जास्त, सुमारे ३.२ लक्ष हेक्टर घट अपेक्षित आहे. गहू व रब्बी डाळी ह्यांच्या खालील क्षेत्रात मात्र अनुक्रमे १.७ लक्ष व १.५ लक्ष हेक्टरांची वाढ होण्याची शक्यता आहे. रब्बी हंगामात, १९८३-८४ साली अन्नधान्याचे उत्पादन ३० लक्ष टन इतके अपेक्षित आहे. अन्नधान्याचे

4.4. As opposed to the kharif season in which the area under principal crops increased by six per cent in 1983-84, that under principal rabi crops is expected to go down by 0.1 per cent to 55 lakh hectares. The major fall of 3.2 lakh hectares is expected in rabi jowar. On the other hand the area under wheat is expected to go up by 1.7 lakh hectares and that under rabi pulses by 1.5 lakh hectares. Rabi foodgrains production in

वर्षातील एकूण उत्पादन १०८ लक्ष टन होऊन १९८१-८२ ची पातळी ओलांडण्याची अपेक्षा आहे.

1983-84 is expected to be about 30 lakh tonnes, raising the total food-grains production in 1983-84 to nearly 108 lakh tonnes exceeding the level reached in 1981-82.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal rabi crops in Maharashtra

(क्षेत्र '००० हेक्टरांत) (उत्पादन '००० टनांत)

(Area in '000 hectares) (Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1982-83 (2)	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1983-84 (3)	१९८२-८३ च्या मानाने १९८३-८४ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1983-84 over 1982-83 (4)	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1982-83 (5)	Crop (1)
(1) रब्बी ज्वारी ..	3,775	3,459	(-)8.4	1,390	Rabi jowar
(2) गहू ..	1,023	1,197	(+)17.0	803	Wheat
(3) इतर रब्बी तृणधान्ये ..	39	30	(-)23.1	41	Other Rabi cereals
एकूण—रब्बी तृणधान्ये ..	4,837	4,686	(-)3.1	2,234	Total—Rabi cereals
(4) हरभरा ..	437	530	(+)21.3	148	Gram
(5) इतर रब्बी कडधान्ये ..	182	235	(+)29.1	34	Other Rabi pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये ..	619	765	(+)23.6	182	Total—Rabi pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये ..	5,456	5,451	(-)0.1	2,416	Total—Rabi food grains
(6) उन्हाळी तांदूळ ..	34	35	(+)2.9	58	Summer rice
एकूण ..	5,490	5,486	(-)0.1	2,474	Total

४.५. शेतीचे एकूण उत्पादन.—आतापर्यंत सर्वात जास्त १९८१-८२ मध्ये झालेल्या शेती उत्पादनापेक्षा १९८२-८३ मध्ये अत्यंत वाईट हंगाम असूनही महाराष्ट्रातील सर्वसाधारण शेती उत्पादन निर्देशांक ६ टक्क्यांनी कमी होऊन (पाया १९६७-७० = १००) १५१.२ एवढा होता आणि १९७८-७९ ते १९८०-८१ या वर्षांच्या उत्पादनपातळीपेक्षा सहा टक्क्यांनी जास्त होता. ह्याचे प्रमुख कारण म्हणजे १९८२-८३ मध्ये संकीर्ण गटातील उत्पादनात (विशेषतः ऊसाच्या उत्पादनात) झालेली भरीव वाढ. अन्नधान्य गटात मात्र आधीच्या चार वर्षांच्या तुलनेत पिछेहाटच झाली. १९८३-८४ मध्ये अन्नधान्य उत्पादन व गळिताच्या धान्यांचे उत्पादन बऱ्याच प्रमाणात वाढण्याची व कापूस व ऊस उत्पादन अनुक्रमे २८ व २५ टक्क्यांनी कमी होण्याची अपेक्षा आहे.

4.5. Overall Agricultural Production.—In spite of the very bad season in 1982-83, the index number of agricultural production in Maharashtra (base 1967-70 = 100) declined by only about six per cent from the all-time high of 1981-82, and was 151.2. Though it suffered such a reverse, it was higher by nearly six per cent than the production level of 1978-79 to 1980-81. This was essentially due to the substantial increase in the production of miscellaneous group (particularly sugarcane production). The foodgrains group had suffered a reverse in 1982-83 compared with the earlier four years. In 1983-84, the foodgrains production and oilseeds production are expected to increase substantially.

१९८३-८४ या वर्षात शेती उत्पादनात जरी वाढ दिसत असली तरीदेखील १९८३-८४ मध्ये शेती उत्पादन निर्देशांक १९८१-८२ पेक्षा जास्त होणार नाही.

cotton production and sugarcane production are expected to go down by 28 and 25 per cent respectively. With result that the index number of agricultural production in 1983-84 though staging a recovery over 1982-83 might not reach the record index number in 1981-82.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)
(Base : 1967-70=100)

पिकांचा गट (1)	भार Weight (2)	वर्ष/Year					Group of crops (1)
		1978-79 (3)	1979-80 (4)	1980-81 (5)	1981-82 (6)	1982-83 (7)	
(1) तुणधान्ये ..	45.05	156.1	162.4	158.1	168.7	143.5	Cereals
(2) कडधान्ये ..	10.44	127.3	127.4	103.5	128.3	118.7	Pulses
एकूण—अन्नधान्ये ..	55.49	150.7	155.9	147.8	161.1	138.8	Total—food grains
(3) गळिताची धान्ये ..	10.54	88.8	95.2	101.8	104.5	95.9	Oilseeds
(4) तंतू पिके ..	8.46	97.6	124.2	93.1	107.4	119.2	Fibres
(5) संकीर्ण ..	25.51	166.6	139.1	168.4	201.2	211.7	Miscellaneous
एकूण—धान्येतर ..	44.51	135.0	125.9	138.3	160.5	166.7	Total—Non food-grains.
सर्व गट ..	100.00	143.7	142.5	143.6	160.8	151.2	All Groups.

४.६. जलसिंचन.—१९७९-८० मध्ये ओलिताखालील निव्वळ आणि एकूण क्षेत्राचे अस्थायी आकडे अनुक्रमे १९.६ आणि २४.४ लाख हेक्टर होते, ते १९७८-७९ मधील त्या त्या क्षेत्रापेक्षा अनुक्रमे १.६ आणि १.५ टक्क्यांनी जास्त होते. १९७९-८० मधील एकूण १९.६ लाख हेक्टर निव्वळ ओलिताखालील क्षेत्रापैकी ८.४ लाख हेक्टर (४३ टक्के) क्षेत्र पृष्ठभागीय योजनांमुळे भिजले गेले.

४.७. राज्यातील शासकीय पाटबंधारे योजनांद्वारे निर्माण होणारी पृष्ठभागीय सिंचन क्षमता १९८२ पेक्षा सहा टक्क्यांनी वाढून जून १९८३ अखेर ती २०.६५ लाख हेक्टर झाली. ह्या क्षमतेपैकी १०.६ लाख हेक्टर क्षमता (५१ टक्के) नेहमीच्या अवर्षणग्रस्त भागामध्ये होती. १९८२-८३ मध्ये नव्याने निर्माण झालेल्या १.२५ लाख हेक्टर क्षमतेपैकी ८० हजार हेक्टर क्षमता अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये होती.

४.८. कृषि अर्थ पुरवठा.—राज्यातील कृषि अर्थ पुरवठ्याच्या बाबतीत निरनिराळ्या वित्तीय संस्था सहभागी होत्या. ह्या संस्था म्हणजे स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची कर्जे देणाऱ्या सहकारी कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी राज्य सहकारी भूविकास बँक, शेतकऱ्यांना कर्जे देणाऱ्या व्यापारी बँका आणि कृषि व संलग्न व्यवसायाना मुदतीची कर्जे देणाऱ्या संस्थाना पुनर्वित्तसहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड).

4.6. Irrigation.—The provisional figures of net and gross area irrigated in 1979-80 were 19.6 lakh hectares and 24.4 lakh hectares, showing increase of 1.6 and 1.5 per cent respectively over the corresponding areas of 1978-79. Of the 19.6 lakh hectares of net area irrigated in 1979-80, 8.4 lakh hectares (43 per cent) was irrigated by surface irrigation.

4.7. The surface irrigation potential created in the State by State sector irrigation works by June 1983 increased by six per cent in one year to 20.65 lakh hectares by June 1983. Of this 10.6 lakh hectares (51 per cent) of potential was in the chronically drought affected areas. Of the additional potential of 1.25 lakh hectares created in 1982-83, 80 thousand hectares were in the drought prone areas.

4.8. Agricultural finance.—Different financial institutions were associated with agricultural finance in the State. These were co-operative agricultural credit societies extending short term loans to their members, State Co-operative Land Development Bank giving term loans to cultivators, commercial banks extending credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions that extend term loans for the development of the agricultural sector.

४.९. राज्यातील प्राथमिक सहकारी कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९८२-८३ मध्ये १९८१-८२ च्या तुलनेत, कर्ज घेणाऱ्या दर सभासदास जास्त कर्ज दिले. ५७ लाख सभासद असलेल्या ह्या संस्थांनी १९८२-८३ मध्ये १६.५० लाख सभासदांना ३५० कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला, तर १९८१-८२ मध्ये १५.५७ लाख सभासदांना ३०२ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला होता. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांस १९८२-८३ मध्ये सरासरी २,१२१ रुपये कर्ज मिळाले. १९८१-८२ मध्ये ते १,९४० रुपये होते. ३० जून १९८३ ला २८ लाख सभासदांकडून येणे असलेली रक्कम ४९६ कोटी रुपये होती. त्या वर्षातील कर्जवसुलीची रक्कम २९५ कोटी रुपये होती. ३० जून १९८३ अखेर थकबाकीची रक्कम १८५ कोटी रुपये होती. मागील वर्षी ती १७७ कोटी रुपये होती. थकबाकीची येणे असलेल्या रकमेशी टक्केवारी ३० जून १९८२ ला ४० होती ती कमी होऊन ३० जून १९८३ ला ३७ झाली. १९८२-८३ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी ७८ कोटी रुपये ७.७ लाख अल्प भू-धारक सभासदांना दिले गेले. अल्प भू-धारक सभासदांकडून येणे असलेली कर्जाची रक्कम १२० कोटी रुपये होती. थकबाकीची येणे असलेल्या रकमेशी टक्केवारी अल्प भू-धारक सभासदांच्या बाबतीत ४२ होती.

४.१०. शेतीच्या विकासासाठी राज्य सहकारी भूविकास बँक मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९८२-८३ मध्ये ६१ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. १९८१-८२ मध्ये दिलेल्या ४१ कोटी रुपये कर्जापेक्षा ती ४९ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या दोन वर्षातील कर्जवसुली अनुक्रमे २७ कोटी रुपये आणि २९ कोटी रुपये होती. ३० जून १९८३ ला येणे असलेली रक्कम २७७ कोटी रुपये होती तर थकबाकी ३७ कोटी रुपये होती. थकबाकीची येणे असलेल्या रकमेशी टक्केवारी जून १९८२ मध्ये १३.७ होती, ती काहीशी कमी होऊन जून १९८३ मध्ये १३.४ झाली.

४.११. व्यापारी बँकांनी शेतीसाठी दिलेल्या कर्जापैकी (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष) येणे असलेली रक्कम मार्च १९८१ अखेरीस ५.६९ लाख खात्यांकडून ४०३ कोटी रुपये होती. मार्च १९८१ अखेर ४.८७ लाख खात्यांकडून येणे असलेली थेट दिलेल्या कर्जाची रक्कम २५७ कोटी रुपये होती. त्यापैकी ७० टक्के रक्कम मध्यम व दीर्घ मुदतीची होती.

४.१२. नावार्डने १९८२-८३ मध्ये १२२ कोटी रुपयांचे सहाय्य मंजूर केले आणि ४८ कोटी रुपयांचे वाटप केले. आधीच्या वर्षी मंजूर केलेली रक्कम ५५ कोटी रुपये तर वाटप केलेली रक्कम ५४ कोटी रुपये होती. ३० जून १९८३ पर्यंत केलेले एकूण वाटप ३२१ कोटी रुपये म्हणजे भारतातील एकूण वाटपाच्या नऊ टक्के होते.

४.१३. महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा.—कृषि व्यवस्था सुधारण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे, आणि (३) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास पायबंद घालून जमिनी एकत्र करणे, असे त्रिसूत्री धोरण चालू ठेवण्यात आले.

४.१४. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ ह्या काळात कुळकायदे अमलात आले. त्याची अंमलबजावणी करून सप्टेंबर १९८३ पर्यंत ११.९३ लाख कुळांना १३.८० लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

4.9. The primary agricultural co-operative credit societies in the State gave larger loan per borrowing member in 1982-83 than in 1981-82. With a membership of 57 lakhs they advanced loan of Rs. 350 crore to 16.50 lakh members in 1982-83 as against loans of Rs. 302 crore advanced to 15.57 lakh members in 1981-82. The loan advanced per borrowing member in 1982-83 was Rs. 2,121 up from Rs. 1,940 in 1981-82. The loans outstanding on 30th June 1983 were Rs. 496 crore with 28 lakh members. The loans recovered during the year were of Rs. 295 crore and the loans overdue were of Rs. 185 crore as on 30th June 1983, up from Rs. 177 crore a year earlier. The percentage of overdues to outstanding decreased from 40 on 30th June 1982 to 37 on 30th June 1983. Of the total loans advanced in 1982-83 Rs. 78 crore were to 7.7 lakh small farmer members. The loans outstanding against small farmer members were Rs. 120 crore. The percentage of overdues to outstanding in the case of small farmer members was 42.

4.10. The State Co-operative Land Development Bank provides term finance to agriculture. The loans advanced by it increased from Rs. 41 crore in 1981-82 to Rs. 61 crore in 1982-83 or by 49 per cent. The loans recovered during these two years were Rs. 29 crore and Rs. 27 crore respectively. The loans outstanding on 30th June 1983 were of Rs. 277 crore while those overdue on that date were of Rs. 37 crore. The percentage of overdues to outstanding marginally declined from 13.7 in June 1982 to 13.4 in June 1983.

4.11. The outstanding advances (both direct and indirect) to agriculture by the commercial banks stood at Rs. 403 crore in 5.69 lakh borrowal accounts by the end of March 1981. The outstanding direct advances stood at Rs. 257 crore in 4.87 lakh borrowal accounts as at the end of March 1981. Of these about 70 per cent were of medium and long term nature.

4.12. In 1982-83 NABARD sanctioned Rs. 122 crore and disbursed Rs. 48 crore, compared with Rs. 55 crore sanctioned and Rs. 54 crore disbursed in 1981-82. The cumulative disbursement as on 30th June 1983 was Rs. 321 crore, nine per cent of all-India cumulative disbursement.

4.13. Land reforms in Maharashtra.—The policy of reforming the agrarian system is continued under which (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holding are reduced, and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

4.14. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. By implementing them the right of ownership was conferred on 11.93 lakh tenants in respect of 13.80 lakh hectares of land by the end of September 1983.

४.१५. जमीन एकत्रीकरण योजनेखाली सुमारे ३५,००० खेड्यांतील २.३७ कोटी हेक्टर जमीन येणार आहे. ३१ मार्च १९८३ पर्यंत २०,५२० खेड्यांतील काम पूर्ण होऊन १.६२ कोटी हेक्टर क्षेत्र ह्या योजनेखाली आले. वर्षापूर्वी १९,४९१ खेड्यांतील १.५६ कोटी हेक्टर क्षेत्राचे काम पूर्ण झाले होते. १९८३-८४ मध्ये ८०० खेड्यांतील सहा लाख हेक्टरसं जमीन एकत्रित करण्याचे काम कार्यान्वित होते.

४.१६. कमाल शेतजमीन धारणेबाबत २६ जानेवारी १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी ठरविलेल्या मर्यादा २ ऑक्टोबर १९७५ पासून कमी करण्यात आल्या. जमिनीच्या वेगवेगळ्या गटांकरिता सुधारित कमाल मर्यादा खालीलप्रमाणे आहेत :

(अ) कालव्याने किंवा सरकारी उपसा जलसिंचनाने बारमाही ओलिताखाली आलेली जमीन.	७.२८ हेक्टर (१८ एकर)
(ब) कालव्यामुळे हंगामी परंतु निश्चित जलसिंचनाची सोय असलेली ओलिताखाली आलेली जमीन किंवा खाजगी उपसासिंचनाने बारमाही ओलिताखालील जमीन किंवा लाभ क्षेत्रातील विहिरीने बारमाही ओलिताखाली आणलेली जमीन.	१०.९३ हेक्टर (२७ एकर)
(क) हंगामी परंतु अनिश्चित ओलिताखालील जमीन व काही निश्चित पावसाच्या भागातील भातशेती जमीन.	१४.५७ हेक्टर (३६ एकर)
(ड) इतर सर्व कोरडवाहू जमीन	२१.८५ हेक्टर (५४ एकर)

कमी केलेल्या ह्या कमाल मर्यादा पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळच्या कायद्यात त्या व्यक्तिगत खातेदारास लागू होत्या. मूळ व सुधारित कायद्याखाली डिसेंबर १९८३ च्या अखेरपर्यंत २.८२ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून ठरविण्यात आली व २.२१ लाख हेक्टर जमिनीचा ताबा घेण्यात आला. त्यापैकी १.८६ लाख हेक्टर जमीन १.१० लाख व्यक्तींना आणि काही सहकारी शेतकी संस्थांना वाटण्यात आली. तसेच ३४.५ हजार हेक्टर जमीन (उसाखालील) महाराष्ट्र राज्य कृषि महामंडळाला (सरकारी संस्था) देण्यात आली. उरलेली अतिरिक्त जमीन अद्याप न वाटण्याची पुढील कारणे आहेत. विविध न्यायालयांचे स्थगिती आदेश आहेत, सूट मागण्यात आली आहे, सार्वजनिक वापरासाठी पाहिजे आहेत अथवा जमिनी लागवडीस अयोग्य आहेत. डिसेंबर १९८३ पर्यंत व्यक्तींना वाटलेल्या एकूण जमिनीपैकी ५३ हजार हेक्टर जमीन अनुसूचित जातीच्या ३२.५ हजार व्यक्तींना आणि ३१ हजार हेक्टर जमीन अनुसूचित जमातीच्या २३ हजार व्यक्तींना देण्यात आली.

४.१७. एकाधिकार कापूस खरेदी.—१९८३-८४ मध्ये एकाधिकार कापूस खरेदी योजना चालू ठेवण्यात आली आणि शासनाने हंगामासाठी ठरवून दिलेल्या हमी किमतीत कापूस खरेदी करण्यात आला. चालू हंगामात १५ फेब्रुवारी १९८४ अखेरपर्यंत १५६ कोटी रुपये किमतीचा २८.३१ लाख क्विंटल कापूस हमी किमतीत खरेदी करण्यात आला. खरेदी केलेल्या कापसापैकी ९.९० लाख क्विंटल कापसावर प्रक्रिया करण्यात आली, १.७३ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या आणि त्यापासून ६.५४ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. १५ फेब्रुवारी १९८४ अखेरपर्यंत एकूण १५.५६ कोटी रुपये किमतीच्या ०.६१ लाख कापसाच्या गासड्या आणि १४ कोटी रुपये किमतीची ४.९२ लाख क्विंटल सरकी विकण्यात आली.

4.15. The consolidation of holdings programme is to cover an area of 2.37 crore hectares from about 35,000 villages. By 31st March 1983, the work was completed in 20,520 villages covering an area of 1.62 crore hectares, compared with 19,491 villages and 1.56 crore hectares a year earlier. The consolidation work was in progress in about 800 villages covering about six lakh hectares in 1983-84.

4.16. Ceiling on maximum limits of agricultural holdings were first imposed from 26th January 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October 1975. The revised ceiling for different classes of land are:—

(a) Land perennially irrigated by flow or by Government lift irrigation.	7.28 hectares (18 acres)
(b) Land having seasonal assured flow irrigation or land perennially irrigated by private lift or perennially irrigated by wells in the command areas.	10.93 hectares (27 acres)
(c) Land having seasonal un-assured irrigation and paddy land in certain assured rainfall areas.	14.57 hectares (36 acres)
(d) All other dry crop land	21.85 hectares (54 acres)

Unlike the principal Act under which the ceilings were applicable to individual holdings, the unit of application of lowered ceiling in the revised Act is a family unit consisting of husband, wife and their minor children. Under the principal and revised Act, 2.82 lakh hectares of land has been declared surplus as on 31st December 1983. Possession of 2.21 lakh hectares of surplus land has been taken, out of which 1.86 lakh hectares have been allotted to 1.10 lakh persons and some co-operative farming societies, and 34.5 thousand hectares of land (sugarcane farm) have been granted to the Maharashtra State Farming Corporation Ltd. a Government Company. Remaining surplus land has not been distributed so far as these lands are mainly involved in stay order of various courts, or involved in exemption claims required for public purposes or found uncultivable. Of the land allotted to individual allottees till December 1983, 53 thousand hectares were allotted to 32.5 thousand scheduled caste allottees and 31 thousand hectares to 23 thousand scheduled tribe allottees.

4.17. Monopoly procurement of cotton.—The operation of the cotton monopoly scheme was continued in 1983-84 and cotton was procured at the guarantee price fixed by the Government for the season. During the current season 28.31 lakh quintals of kapas, valued at Rs. 156 crore was procured at guarantee prices up to 15th February 1984. Out of the quantity procured, 9.90 lakh quintals was processed, 1.73 lakh bales pressed and 6.54 lakh quintals of cotton seed obtained. Up to 15th February 1984, 0.61 lakh bales of cotton valued at Rs. 15.56 crore and 4.92 lakh quintals of cotton seed valued at Rs. 14 crore were sold.

४.१८. १९८२-८३ मध्ये ८९.९२ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. त्यावर प्रक्रिया करून १८.१९ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या आणि त्यापासून ५७.९६ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या गासड्यांपैकी ३७९ कोटी रुपये किमतीच्या १७.८६ लाख गासड्या विकण्याबाबत करार झाले. त्याचप्रमाणे ५७.९५ लाख क्विंटल सरकी १२५ कोटी रुपयांना लिलावाने विकण्यात आली. १९८२-८३ मध्ये कापसाची सरासरी किंमत प्रति खंडी ४,४१४ रुपये होत असून सरकीची किंमत प्रति क्विंटल २१५ रुपये होती.

४.१९. वने.—राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९८३-८४ मध्ये १९८२-८३ इतकेच म्हणजे ६४,१६६ चौ.कि.मी. होते. त्यापैकी ५७,५२६ चौ.कि.मी. क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५,२३८ चौ.कि.मी. महसूल विभागाच्या ताब्यात तर १,४०२ चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते.

४.२०. इमारती लाकूड व सरपण ही महत्त्वाची वन उत्पादने आहेत. वन खात्याच्या ताब्यातील वनांचे इमारती लाकूडाचे १९८३-८४ मधील अपेक्षित उत्पादन २.७० लाख घ.मी. असेल व त्यांचे मूल्य ५० कोटी रुपये येईल. सरपणाचे उत्पादन ७.८० घ.मी. असेल तर त्याचे मूल्य ७.३८ कोटी रुपये येईल. महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाचे इमारती लाकूडाचे उत्पादन १.७७ लाख घ.मी. तर सरपणाचे उत्पादन तीन लाख घ.मी. असेल व त्या दोहोंचे मूल्य २५ कोटी रुपये असेल. इमारती लाकूड व सरपणाचे १९८३-८४ मधील उत्पादन १९८२-८३ इतकेच असेल. गौण वनोत्पादनांचे १९८३-८४ मधील मूल्य १९८२-८३ इतकेच म्हणजे वन विभागाचे १४ कोटी रुपये व वनविकास महामंडळाचे एक कोटी रुपये इतके असेल. १९८३-८४ मधील महत्त्वाची गौण वनोत्पादने म्हणजे विडीची पाने व बांबू ही असून त्यांचे मूल्य अनुक्रमे ७.१ कोटी रुपये (नवत) व ४.७ कोटी रुपये असेल.

४.२१. मत्स्यव्यवसाय.—महाराष्ट्रात जून १९८२ अखेर मासे पकडण्यासाठी १२,३६७ बोटी होत्या, त्या वाढून जून १९८३ अखेर १३,०२३ झाल्या, यापैकी ६,५९१ बोटी एका टनापेक्षा अधिक क्षमतेच्या होत्या. यांत्रिक बोटींची संख्या १९८१-८२ मध्ये ४,५५७ होती, ती वाढून १९८२-८३ मध्ये ४,६३५ झाली.

४.२२. जुलै ते सप्टेंबर १९८३ ह्या कालावधीतील अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन २४ हजार टन होते, ते १९८२-८३ च्या त्याच कालावधीपेक्षा एक टक्क्याने जास्त होते. १९८२-८३ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन १२० कोटी रुपये किमतीचे २.८२ लाख टन (म्हणजेच १९८१-८२ पेक्षा २.३ टक्क्यांनी कमी) होते. १९८२-८३ मधील भूजलमत्स्योत्पादन अंदाजे २७ हजार टन, म्हणजे साधारण १९८१-८२ इतकेच होते. गेल्या काही वर्षांत सागरी मत्स्योत्पादन कमी होत चालले आहे आणि १९७८-७९ (३.८६ लाख टन) शी तुलना करता १९८२-८३ मध्ये ते २७ टक्क्यांनी कमी आहे.

4.18. During 1982-83, 89.92 lakh quintals of kapas was procured, after processing which 18.19 lakh bales were pressed and 57.96 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the bales pressed, 17.86 lakh bales valued at Rs. 379 crore were contracted for sale. Similarly, 57.95 lakh quintals of cotton seed was auctioned for Rs. 125 crore. The average price of cotton in 1982-83 works out to Rs. 4,414 per candy and that of cotton seed Rs. 215 per quintal.

4.19. Forests.—The area under forests in 1983-84 was 64,166 sq. km. the same as in 1982-83. Of this, 57,526 sq. km. was managed by the Forest Department, 5,238 sq. km. by the Revenue Department and 1,402 sq. km. by the Forest Development Corporation of Maharashtra.

4.20. Timber and firewood are the major forest produce. The anticipated outturn in 1983-84 is 2.70 lakh cu.m. of timber valued at Rs. 50 crore and 7.80 lakh cu.m. of firewood valued at Rs. 7.38 crore of the Forest Department and 1.77 lakh cu.m. of timber and three lakh cu.m. of firewood together valued at Rs. 25 crore of the Forest Development Corporation of Maharashtra. The production of both timber and firewood in 1983-84 is expected to be the same as in 1982-83. The anticipated value of minor forest produce by the Forest Department in 1983-84 is Rs. 14 crore, and by Forest Development Corporation Rs. one crore, about the same as in 1982-83. Important amongst the minor forest produce in 1983-84 are tendu leaves, Rs. 7.1 crore (of net value) and bamboo Rs. 4.7 crores.

4.21. Fisheries.—The number of fishing boats in Maharashtra increased from 12,367 at the end of June 1982 to 13,023 at the end of June 1983 of which 6,591 boats were of above one tonne category. Of the boats in 1982-83 the mechanised numbered 4,635 compared with 4,557 in 1981-82.

4.22. The estimated marine fish production in July-September 1983 was 24 thousand tonnes, about one per cent more than that in the corresponding period of 1982-83. The estimated marine fish catch in 1982-83 was 2.82 lakh tonnes (2.3 per cent less than in 1981-82) valued at Rs. 120 crore. The estimated inland fish catch in 1982-83 was 27 thousand tonnes, nearly the same as in 1981-82. The marine fish catch has been going down in the past few years and compared with the catch in 1978-79 (3.86 lakh tonnes) that in 1982-83 was 27 per cent less.

५. उद्योग

5. INDUSTRIES

५.१. महाराष्ट्राचे भारतातील स्थान.—भारत सरकारतर्फे केल्या जाणाऱ्या सर्व पंजीकृत कारखान्यांचा समावेश असलेल्या वार्षिक उद्योग पहाणीच्या उपलब्ध असणाऱ्या १९७९-८० च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्याला भारताच्या औद्योगिक विकासात अनन्यसाधारण स्थान आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रात, महाराष्ट्राचा उत्पादक भांडवलात तसेच रोजगारात एक षष्ठांश आणि एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धीत जवळजवळ चौथा हिस्सा होता. दर कामगारामागे मिळणाऱ्या उत्पादनावरून मोजली जाणारी उत्पादकता महाराष्ट्रात ९४ हजार रुपये तर भारतात ६८ हजार रुपये होती. प्रति कामगार मूल्यवृद्धीदेखील महाराष्ट्रात (२१ हजार रुपये) भारताच्या (१४ हजार रुपये) तुलनेत अधिक होती. त्याचप्रमाणे दर रुपया उत्पादक भांडवलासाठी मिळणाऱ्या उत्पादनावरून मोजली जाणारी उत्पादकता महाराष्ट्रात २.०३ रुपये होती, आणि भारताच्या १.३८ रुपये तुलनेत ती जास्त होती. दर कोटी रुपयासाठी २२० हे महाराष्ट्राचे रोजगारीचे प्रमाण अखिल भारताच्या २०३ प्रमाणापेक्षा थोडेसेच अधिक होते.

५.२. औद्योगिक उत्पादनाचा अखिल भारतीय निर्देशांक.—देशातील औद्योगिक उत्पादनाच्या (वस्तुनिर्माण) वाढीच्या दरात १९८३-८४ मध्ये सुधारणा झाली आहे असे दिसते. १९८१-८२ ते १९८२-८३ ह्या काळात हा वाढीचा दर २.५ टक्के होता. १९८२-८३ आणि १९८३-८४ ह्या वर्षांच्या पहिल्या सहा-माहीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या (वस्तुनिर्माण) निर्देशांकाच्या सरासरीची तुलना करता १९८३-८४ मध्ये वाढीचा दर ३.६ टक्के येतो. सप्टेंबर १९८३ चा उपलब्ध असलेला अद्ययावत निर्देशांक १६३.४ हा त्या आधीच्या वर्षापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी अधिक होता. मात्र सप्टेंबर १९८२ चा निर्देशांक सप्टेंबर १९८१ पेक्षा १.७ टक्क्यांनी अधिक होता.

५.३. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादन.—रसायने आणि रासायनिक पदार्थ, कापड निर्मिती, यंत्रसामग्री (विद्युत् व इतर), पेट्रोलियम उत्पादने, साखर, परिवहन सामग्री आणि रबर उत्पादने ह्या उद्योग गटांचा महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात महत्त्वाचा वाटा आहे. साखर उद्योग गट वगळता वरील सर्व उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय निर्देशांकाची एप्रिल ते सप्टेंबर १९८३ ची सरासरी एप्रिल ते सप्टेंबर १९८२ च्या सरासरीशी तुलना करता वाढल्याचे दिसते. पेट्रोलियम उद्योगात ६.४ टक्के, यंत्रसामग्री (विद्युत् वगळता) ६.५ टक्के, परिवहन सामग्री ३.८ टक्के, रसायने व रासायनिक पदार्थ ३.१ टक्के, रबर उत्पादने २.८ टक्के, विद्युत् यंत्रसामग्री सुमारे एक टक्का याप्रमाणे वाढ दिसून येते. साखर उद्योग गटाच्या निर्देशांकात १४.३ टक्क्यांनी घट झाली. सुती कापड उद्योगाच्या बाबतीत महाराष्ट्राकरिता उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे सुती कापडाच्या उत्पादनात एप्रिल-सप्टेंबर १९८३ ह्या काळात १९८२ च्या त्याच काळाशी तुलना करता १४८ टक्क्यांनी वाढ झाली. एप्रिल-सप्टेंबर १९८२ मध्ये मुंबईच्या सुती कापड गिरण्यात झालेल्या संपामुळे सुती कापड उत्पादनात फार घट झाली होती. वर उल्लेख केलेल्या उद्योग गटांच्या उत्पादनातील कल आणि महाराष्ट्राकरिता सुती कापडाच्या उत्पादनाबाबत उपलब्ध असलेली माहिती यांच्या आधारे महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक उत्पादन १९८३-८४ च्या पहिल्या सहा महिन्यात १९८२-८३ च्या समान कालखंडातील उत्पादनापेक्षा १२ टक्क्यांनी

५.१. *Position of Maharashtra in India.*—The latest available results of the Annual Survey of Industries (ASI) 1979-80 covering the entire registered factory sector, carried out by the Government of India, bear out the unique position of Maharashtra in the industrial scene of India. The State accounted for nearly a sixth of productive capital as well as of employment and nearly a fourth of gross value of output and value added by manufacture by the organised industrial sector in the country. Productivity, measured in terms of output per employee, in the State was Rs. 94 thousand as against Rs. 68 thousand in all-India. The per employee value added, too, was higher in Maharashtra (Rs. 21 thousand) than that in India (Rs. 14 thousand). Similarly, the productivity, measured in terms of output per rupee of productive capital, was higher in Maharashtra (Rs. 2.03) than that (Rs. 1.38) in India. Employment per unit of capital (220 per one crore rupees) in the State was slightly higher than that (203 per one crore rupees) in India.

5.2. *Index number of industrial production in India.*—The rate of growth in industrial production (manufacturing) in the country seems to have picked up in 1983-84. It registered a growth of 2.5 per cent from 1981-82 to 1982-83. Based on the comparison of the first six months' average of all-India index numbers of industrial production (manufacturing) for 1983-84 with that of 1982-83, the growth in 1983-84 works out at 3.6 per cent. The latest index number available for September 1983 stood at 163.4, higher by 3.1 per cent than that a year ago. The index number for September 1982 was, however, higher by 1.7 per cent than that for September 1981.

5.3. *Industrial production in Maharashtra.*—Chemicals and chemical products, textiles, machinery (both electrical and non-electrical), petroleum products, sugar, transport equipment and rubber products are the industry groups that contribute substantially to the industrial production in the State. The average of all-India index numbers of industrial production of all, except sugar industry groups increased for the period April-September 1983 over those for April-September 1982. The increase observed in petroleum industry was 6.4 per cent, machinery except electrical 6.5 per cent, transport equipment 3.8 per cent, chemicals and chemical products 3.1 per cent, rubber products 2.8 per cent and electrical machinery about one per cent. The decline observed in sugar industry group was 14.3 per cent. In the case of cotton textiles, according to the production data available for Maharashtra, cotton textile production was higher in April-September 1983 by 148 per cent than that in April-September 1982, which had declined to a very low level, due to strike in the textile mills at Bombay. Based on the production trends as mentioned above and production data relating to cotton textiles available for Maharashtra, it is

वाढले होते, असे अनुमान काढता येते. याउलट १९८२-८३ च्या पहिल्या सहा महिन्यातील उत्पादन १९८१-८२ च्या समान कालखंडातील उत्पादनापेक्षा आठ टक्क्यांनी कमी होते.

५.४. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाची प्रादेशिक रचना.—पंजीकृत कारखान्याबाबत वार्षिक उद्योग पाहणी १९८१-८२ साठी १९८२-८३ मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीच्या शीघ्र तक्तीकरण्याच्या आधारे उद्योगाच्या प्रादेशिक रचनेबाबतची माहिती उपलब्ध झाली आहे. जरी औद्योगिक उत्पादनाच्या बाबतीत महाराष्ट्र अखिल भारतात अग्रणी असला तरी राज्यातील औद्योगिक विकास सर्वत्र सारखा झालेला आढळला नाही तर तो मुख्यतः बृहन्मुंबई, ठाणे व पुणे या तीन लागून असलेल्या जिल्ह्यातच केंद्रित झालेला आहे. परिणामी तीन जिल्ह्यातील दरडोई मूल्यवृद्धी १,६३४ रुपये असून राज्यातील उर्वरित जिल्ह्यात ती फक्त १५६ रुपये व संपूर्ण राज्यासाठी ५२८ रुपये होती. मात्र अलीकडच्या काळातील औद्योगिक स्थितीवरून असे दिसते की, या तीन जिल्ह्यांचे प्रभुत्व कमी होत आहे. औद्योगिक रोजगारात १९७३-७४ मध्ये त्यांचा ७८ टक्के हिस्सा होता, तो १९८०-८१ मध्ये ६९ टक्के इतका खाली आला व १९८१-८२ मध्ये ६३ टक्क्यांपर्यंत आणखी खाली आला. १९८१-८२ तील अचानक उतार बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यातील संपामुळे होता.

५.५. औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेतील बदल.—गेल्या दोन दशकामध्ये महाराष्ट्रात औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सातव्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात ग्राहक वस्तू हेच मुख्य उत्पादन होते. एकूण मूल्यवृद्धीत या वस्तूंच्या मूल्यवृद्धीचा हिस्सा ५२ टक्के होता. पण अलीकडच्या काळात भांडवली वस्तू उत्पादन उद्योग व अंतिम वस्तू उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा उद्योगात मूल्यवृद्धीच्या जवळजवळ ६५ टक्के मूल्यवृद्धी आता दिसून येते.

५.६. पुढील तक्त्यामध्ये १९८०-८१ व १९८१-८२ या वर्षासाठी महाराष्ट्रातील कारखाने क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत .

surmised that the industrial production in the State was higher by 12 per cent in the first six months of 1983-84 than that in the same period of 1982-83. The latter was, however, less by eight per cent than that of 1981-82.

5.4. *Spatial pattern of industrial activity in Maharashtra.*—Information on spatial pattern of the manufacturing industry in the registered factory sector is available from the quick tabulation of data of ASI 1981-82 which were collected in 1982-83. Though, Maharashtra leads in industrial production in India, its industrial activity is not spread evenly throughout the State but is concentrated mainly in the three adjoining districts of Greater Bombay, Thane and Pune. As a result, the *per capita* value added in this sector in these three districts together was Rs. 1,634, compared with Rs. 156 for the rest of the State and Rs. 528 for the State as a whole. In the recent past, however, the share of these three districts in the industrial employment is showing a perceptibly declining trend; the share of these three districts in employment has come down from 78 per cent in 1973-74 to 69 per cent in 1980-81 and further to 63 per cent in 1981-82. The abrupt fall in 1981-82 is however due to the strike in the cotton textile mills in Greater Bombay.

5.5. *Shift in the composition of industrial production.*—The composition of industries in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early '60s, the main industrial production in Maharashtra was of consumer goods which accounted for 52 per cent of the value added in this sector. In the recent past capital goods industries and intermediate goods industries have gained prominence with nearly 65 per cent of the value added in this sector accounted for by them.

5.6. The following table gives for 1980-81 and 1981-82 certain salient features of the factory sector in Maharashtra .

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी

Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh) (5)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	एकूण उत्पादन Total output		एकूण निविष्टी Total input (9)	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group (1)
						मूल्य Value (7)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (8)		मूल्य Value (10)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (11)	
(1) खाद्य वस्तू	1980-81	269	136	259	29.0	1,270	8.8	1,184	59	2.0	Food products.
	1981-82	312	151	314	41.4	1,909	11.3	1,704	172	5.2	
(2) पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	1980-81	24	29	196	15.5	178	1.2	128	47	1.6	Beverages, tobacco and tobacco products.
	1981-82	25	51	144	14.3	189	1.2	147	40	1.2	
(3) सुती कापड (सरकी काढणे व गासडचा बांधणे यासह).	1980-81	242	108	700	146.4	1,095	7.6	750	320	10.7	Cotton textiles (including ginning and baling).
	1981-82	232	112	591	135.1	955	5.6	689	243	7.3	
(4) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	1980-81	100	46	202	41.9	620	4.3	489	118	4.0	Wool, silk and synthetic fibre textiles.
	1981-82	168	76	233	56.2	871	5.1	683	167	5.0	
(5) कापडाच्या वस्तू	1980-81	22	19	73	11.1	231	1.6	194	35	1.2	Textile products.
	1981-82	25	21	70	11.7	266	1.6	227	37	1.1	
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	1980-81	6	14	20	2.3	69	0.5	59	10	0.3	Wood products, furniture and fixtures.
	1981-82	5	9	18	2.5	39	0.2	31	7	0.2	
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1980-81	91	57	150	27.9	383	2.7	269	103	3.5	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
	1981-82	131	118	185	42.1	479	2.8	334	132	4.0	
(8) कातडी, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू (दुरुस्तीसोडून).	1980-81	3	2	17	2.3	37	0.3	30	7	0.2	Leather, leather and fur products (except repairs).
	1981-82	2	1	4	0.6	16	0.1	14	2	0.0	

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6—contd.

Rs 4506—3a

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(9) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	1980-81	142	116	119	23.8	1,346	9.4	1,218	113	3.8	Rubber, plastics, petroleum and coal products.	
	1981-82	161	140	105	24.3	1,626	9.6	1,475	133	4.0		
(10) रसायने व रासायनिक पदार्थ	1980-81	734	602	415	100.7	3,017	21.0	2,260	680	22.8	Chemicals and chemical products.	
	1981-82	789	686	402	109.6	3,314	19.5	2,553	678	20.5		
(11) अघातू खनिज पदार्थ	1980-81	60	36	112	15.5	209	1.5	146	57	1.9	Non-metallic mineral products.	
	1981-82	75	38	116	19.8	273	1.6	189	76	2.3		
(12) मूलभूत धातू व मिश्रधातू	1980-81	228	152	222	45.2	1,157	8.1	930	203	6.8	Basic metal and alloys industries.	
	1981-82	236	131	216	49.5	1,294	7.6	1,066	202	6.1		
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	1980-81	83	89	162	37.7	538	3.7	384	145	4.9	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).	
	1981-82	103	116	169	42.7	632	3.7	460	160	4.8		
(14) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	1980-81	206	227	311	65.0	1,115	7.8	800	291	9.8	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).	
	1981-82	227	222	294	67.6	1,225	7.2	886	311	9.4		
(15) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि सुटे भाग.	1980-81	144	135	199	41.8	866	6.0	624	224	7.5	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.	
	1981-82	180	168	199	52.9	973	5.7	714	239	7.2		
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1980-81	284	436	303	80.7	992	6.9	703	255	8.6	Transport equipment and parts.	
	1981-82	379	486	325	100.5	1,323	7.8	935	337	10.2		
(17) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1980-81	25	32	60	10.6	154	1.1	121	31	1.0	Other manufacturing industries.	
	1981-82	29	37	58	11.8	168	1.0	127	37	1.1		
(18) इतर	1980-81	2,074	124	362	63.0	1,071	7.5	747	282	9.4	Others.	
	1981-82	2,737	97	415	85.3	1,418	8.4	1,019	343	10.4		
एकूण	1980-81	4,738	2,358	3,881	760.5	14,351	100.0	11,036	2,981	100.0	Total	
	1981-82	5,816	2,660	3,858	867.9	16,970	100.0	13,253	3,316	100.0		

५.७. खालील परिच्छेदांमध्ये १९८१-८२ च्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबींचे विश्लेषण दिले आहे. ह्यात रोजगारमानाप्रमाणे व यंत्रसामग्रीत गुंतलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांचे व औद्योगिक बाबींचे विश्लेषण देण्यात आले आहे.

५.८. रोजगारमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी.—१९८१-८२ मध्ये सुमारे ४७ टक्के कारखान्यात २० पेक्षा कमी कामगार आणि २७ टक्के कारखान्यात २० ते ४९ टक्के कामगार होते. पाचशे किंवा त्याहून अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण तीन टक्के होते. शंभर किंवा त्याहून अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण जरी १५ टक्के असले तरी त्यांचा हिस्सा एकूण उत्पादक भांडवलात ९१ टक्के, रोजगारात ७७ टक्के, एकूण उत्पादन मूल्यात ८१ टक्के व मूल्यवृद्धीत ८६ टक्के इतका होता. त्याचप्रमाणे या गटातील कारखान्यातील प्रति कामगार असलेले उत्पादनमूल्य तसेच मूल्यवृद्धी उर्वरित गटातील कारखान्यांच्या या प्रमाणापेक्षा बरीच जास्त होती.

5.7. An analysis of some important industrial characteristics of the factory sector based on ASI 1981-82 is given in the following paragraphs. In this analysis, the factories are classified according to their employment and their investment in plant and machinery.

5.8. *Distribution of factories by employment.*—About 47 per cent of the reporting factories in 1981-82 employed less than 20 employees and 27 per cent employed between 20 and 49 employees. Only about three per cent of the factories were of size 500 and more employees. Though factories with 100 or more employees make up 15 per cent of the total number of factories, they account for 91 per cent of the productive capital, 77 per cent of employment, 81 per cent of gross value of output and 86 per cent of value added. Similarly, gross value of output and value added per employee were substantially higher in the case of this group than those for the rest.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८१-८२)

Important industrial characteristics by size class of employment (1981-82)

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of				दर कामगारामागे मूल्य (हजार रुपये) Value per worker (Rs. '000)				Size class of employment
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
२० पेक्षा कमी	47.0	2.5	1.0	1.5	0.4	29.3	112.6	12.8	Below 20
२०-४९	26.8	3.5	13.6	10.2	7.8	24.4	92.3	14.4	20-49
५०-९९	11.0	3.3	8.4	7.2	5.5	24.6	107.7	16.0	50-99
१००-१९९	6.7	8.3	10.1	11.0	9.4	50.8	135.0	22.6	100-199
२००-४९९	5.6	39.1	19.3	23.9	21.3	126.3	154.9	26.9	200-499
५०० आणि जास्त	2.9	43.3	47.6	46.2	55.6	56.7	121.3	28.5	500 and above.
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	62.4	124.9	24.4	Total

५.९. भांडवलाच्या आकारमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी.—यंत्रसामग्रीत गुंतलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी केली असता असे आढळून येते की, १० लाख रुपयांपेक्षा कमी भांडवल असलेले कारखाने ८२ टक्के होते व एक कोटी रुपये किंवा अधिक भांडवल असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण सहा टक्के होते. मोठ्या गुंतवणुकीच्या या सहा टक्के असलेल्या कारखान्यांमध्ये ८३ टक्के उत्पादक भांडवल, ५४ टक्के कामगार, ६५ टक्के उत्पादन व ६९ टक्के मूल्यवृद्धी होती. दर एक लाख रुपये उत्पादक भांडवला-मागे असलेले कामगार, एकूण उत्पादन मूल्य आणि मूल्यवृद्धी यांचे प्रमाण मोठी गुंतवणूक असलेल्या कारखान्यापेक्षा लहान कारखान्यात अधिक होते.

5.9. *Distribution of factories by value of capital.*—A classification of factories by their investment in plant and machinery showed that 82 per cent factories were with capital size less than Rs. 10 lakh and six per cent factories were with capital size more than Rs. one crore. These six per cent large sized factories account for 83 per cent of productive capital, 54 per cent of employment, 65 per cent of output and 69 per cent of value added. However, the ratios of employment, gross value of output and value added per one lakh rupees of productive capital were higher for small sized factories as compared with large sized factories.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 8

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८१-८२)
Important industrial characteristics by size class of capital (1981-82)

भांडवल आकारमान (रुपयांत)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे per lakh Rs. of productive capital			Size class of capital (in Rs.)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	रोजगार संख्या No. of employees	उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross value of output (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी Value added (Lakh Rs.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
० ते २.५ लाख ..	58.1	2.7	16.7	6.9	5.8	9.8	5.01	0.83	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख ..	13.5	1.7	5.5	3.9	3.0	5.2	4.53	0.68	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख ..	6.3	1.1	3.3	2.3	2.0	4.9	4.19	0.70	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १० लाख ..	4.2	1.1	2.5	2.4	1.8	3.6	4.36	0.64	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख ..	4.0	1.4	3.2	3.8	2.3	3.8	5.50	0.66	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख ..	1.8	0.8	1.9	1.9	1.4	3.9	4.95	0.72	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख ..	4.0	3.4	6.1	6.5	6.8	2.9	3.84	0.77	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी ..	2.3	5.2	7.1	7.6	7.6	2.2	2.96	0.58	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी ..	3.2	17.0	25.6	23.8	25.2	2.4	2.79	0.58	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त ..	2.6	65.6	28.1	40.9	44.1	0.7	1.25	0.26	5 crore and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	1.6	2.00	0.39	Total

५.१०. राज्यातील औद्योगिक विकासास सहाय्य.—राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व विकिरणासाठी मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देणे, कर सवलती देणे, बीज भांडवल देणे, इत्यादी मार्गाने सहाय्य करण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासन जाणीवपूर्वक अवलंबित असते. राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), भारतीय औद्योगिक विकास बँक, औद्योगिक वित्त महामंडळ, औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, आयुर्विमा महामंडळ, व्यापारी बँका, महाराष्ट्र राज्य लघु उद्योग विकास महामंडळ, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्रे, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ आणि चार विभागीय विकास महामंडळे यांच्याद्वारा शासन हे उद्दिष्ट साध्य करते. या निरनिराळ्या संस्थांमार्फत राज्यातील उद्योगधंद्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिलेला आहे.

५.११. मुंबई, ठाणे व पुणे हे विकसित विभाग वगळता महाराष्ट्रात इतरत्र औद्योगिक विकास साधण्यासाठी उत्तेजन देणे हे राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळाचे (सिकॉम) उद्दिष्ट आहे. निवडक औद्योगिक क्षेत्रात वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य देऊन विकास केंद्रांना उत्तेजन देणे असा सिकॉमचा दृष्टिकोन आहे. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची सधन योजना (पॅकेज स्कीम ऑफ इन्सॅटिव्ह्ज) व भारत सरकारची केंद्रीय अर्थसहाय्य योजनापणे सिकॉम राबवते. सिकॉमच्या या कार्याचा परिणाम म्हणजे ऑक्टोबर १९८२ च्या अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत ३७१ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले १८८ प्रकल्प कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते. त्या तुलनेत १९८३ च्या अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत ५०३ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले १७९ प्रकल्प

5.10. Assistance for State's industrial growth.—Government of Maharashtra follows a conscious policy of assisting industrial growth and its dispersal in the State in such forms as creation of infrastructure, tax concessions, and supply of seed money. The Government achieves its objectives through its established organisations and certain all-India bodies like the State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM) Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India (IFCI), Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd. (ICICI), Life Insurance Corporation of India (LIC), commercial banks, the Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), the Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), District Industries Centres (DIC), Khadi and Village Industries Board and four Regional Development Corporations. The assistance rendered by various agencies to the industries in the State is briefly described in the paragraphs that follow.

5.11. The objective of SICOM is promotion of industrial development in the developing areas of Maharashtra i.e. except the developed regions of Bombay-Thane-Pune. SICOM's approach in this respect is that of giving financial, technical and other assistance in selected industrial areas by promoting growth centres. It also acts as an Agent for the operation of Maharashtra Government's Package Scheme of Incentives, and agents of Government of India's Central Subsidy Scheme. As a result of various activities mentioned above and the assistance rendered by it 179 projects involving capital investment of Rs. 503 crore were

कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते. ऑक्टोबर १९८३ अखेर कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर असलेल्या २,६७६ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेल्या प्रकल्पांची संख्या ३,६७१ होती. त्यापैकी १,००६ कोटी रुपयांच्या गुंतवणुकीचे २,६६८ प्रकल्प ऑक्टोबर १९८३ अखेर कार्यान्वित झाले आणि ६२५ कोटी रुपयांचे भांडवली गुंतवणुकीचे २२४ प्रकल्प कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते. ऑक्टोबर १९८२ अखेर ६७२ कोटी रुपयांच्या भांडवली गुंतवणुकीचे २,४९९ प्रकल्प कार्यान्वित झाले व ५२३ कोटी रुपयांच्या भांडवली गुंतवणुकीचे २३४ प्रकल्प कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते. ऑक्टोबर १९८३ अखेर मंजूर झालेली रक्कम त्या आधीच्या वर्षी मंजूर झालेल्या २४१ कोटी रुपयांवरून वाढून २७८ कोटी रुपये झाली आणि वाटप केलेली रक्कम मागील वर्षाच्या १९३ कोटी रुपयांवरून वाढून २२२ कोटी रुपये झाली. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने सिकॉमला केलेले पुनर्वित्त सहाय्य ऑक्टोबर १९८३ अखेर मागील वर्षाच्या ६९ कोटी रुपयांवरून वाढून ९१ कोटी रुपये झाले.

५.१२. सिकॉमर्फे ऑक्टोबर १९८३ ला संपणाऱ्या १२ महिन्यांत महाराष्ट्र शासनाच्या योजनेखाली १९ कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले व नऊ कोटी रुपये वाटण्यात आले. तर १९८२ ऑक्टोबरला संपणाऱ्या बारा महिन्यांत ६० कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले व आठ कोटी रुपये वाटण्यात आले. ऑक्टोबर १९८३ अखेर सिकॉमने या योजनेखाली ७३ कोटी रुपये मंजूर केले व ७७ कोटी रुपयांचे वाटप केले. केंद्रीय योजनांतर्गत ऑक्टोबर १९८३ अखेर संपलेल्या १२ महिन्यांत १.५४ कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले व १.१२ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले. ऑक्टोबर १९८२ अखेर संपलेल्या १२ महिन्यांत मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे १.३९ व १.२९ कोटी रुपये होत्या. ऑक्टोबर १९८२ च्या अखेरीस संपणाऱ्या १२ महिन्यांत सिकॉमने भारतीय औद्योगिक विकास बँकेला बीज भांडवल सहाय्यासाठी १.९७ कोटी रुपयांच्या २० प्रकरणांची शिफारस केली होती तर ऑक्टोबर १९८३ च्या अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत २.२३ कोटी रुपयांच्या २५ प्रकरणांची शिफारस केली. ऑक्टोबर १९८३ अखेर ६.४३ कोटी रुपयांच्या वित्त सहाय्यासाठी ९३ प्रस्तावांची शिफारस केली.

५.१३. १९८२-८३ मध्ये महावित्तने ४७ कोटी रुपयांची २.४ हजार कर्जे मंजूर केली व ३० कोटी रुपये वाटप केले. तर १९८१-८२ मध्ये ४० कोटी रुपयांची १.८ हजार कर्जे मंजूर केली व २८ कोटी रुपये वाटण्यात आले. मार्च १९८३ अखेर महावित्तने ३५६ कोटी रुपयांची २१.४ हजार कर्जे मंजूर केली व २३० कोटी रुपयांचे वाटप केले. त्यातील ३४ टक्के कर्ज विकसनशील क्षेत्रासाठी होते. मंजूर केलेल्या रकमेच्या २९ टक्के व वाटप केलेल्या रकमेच्या १७ टक्के रक्कम विकसनशील क्षेत्रासाठी होती. १९८२-८३ मध्ये मंजूर केलेल्या कर्जापैकी ९८ टक्के कर्ज लघु उद्योग घटकासाठी होते तसेच त्या वर्षी मंजूर केलेल्या रकमेच्या ९२ टक्के रक्कम लघु उद्योग घटकासाठी होती. याशिवाय १९८३ च्या एप्रिल ते सप्टेंबरमध्ये महावित्तने २३ कोटी रुपयांची १ हजार कर्जे मंजूर केली व १७ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.१४. राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेने १९८२-८३ मध्ये निर्यातीसाठी दिलेल्या सहाय्याखेरीज ७७ कोटी रुपये मंजूर केले व ५७ कोटी रुपयांचे वाटप केले. जुलै-सप्टेंबर १९८३ मध्ये नऊ कोटी रुपये मंजूर केले व आठ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले. त्या तुलनेत जुलै-सप्टेंबर १९८२ मध्ये ११ कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आणि १२ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले.

५.१५. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९८२-८३ मध्ये महाराष्ट्रातील ३९ प्रकल्पांना ३४ कोटी रुपये मंजूर केले. ही रक्कम भारतातील एकूण मंजूर केलेल्या रकमेच्या १२.५ टक्के होती. जून १९८३ अखेर महाराष्ट्रातील ३२० प्रकल्पांना २९९ कोटी रुपये मंजूर केले. ही रक्कम भारतातील मंजूर रकमेच्या १६.४ टक्के होती.

committed to be set up in the 12 months ending October 1983 compared with 188 projects of Rs. 371 crore in the 12 months ending October 1982. The number of projects committed to be set up stood at 3,671 of Rs. 2,676 crore as at the end of October 1983. Of these 2,668 projects of Rs. 1,006 crore went into production by the end of October 1983 and 224 projects of Rs. 625 crore were under construction. By the end of October 1982, 2,499 projects of Rs. 672 crore had gone into production and 234 projects of Rs. 523 crore were under construction. As at the end of October 1983 its total effective sanctions increased to Rs. 278 crore from Rs. 241 crore and the disbursements to Rs. 222 crore from Rs. 193 crore a year earlier. The refinance assistance extended to SICOM by IDBI increased to Rs. 91 crore by the end of October 1983 from Rs. 69 crore a year earlier.

5.12. SICOM sanctioned Rs. 19 crore in the 12 months ending October 1983 and disbursed Rs. nine crore compared with Rs. 60 crore sanctioned and Rs. eight crore disbursed in the 12 months ending October 1982 under Maharashtra Government Scheme. As at the end of October 1983, it had sanctioned Rs. 73 crore and disbursed Rs. 77 crore under the scheme. The sanctions and disbursements under the Central Investment Subsidy Scheme were of Rs. 1.54 crore and Rs. 1.12 crore respectively in the year ending October 1983, compared with Rs. 1.39 crore and Rs. 1.29 crore respectively in the year ending October 1982. SICOM recommended to IDBI 25 proposals for grant of seed capital assistance amounting to Rs. 2.23 crore compared with 20 proposals recommended for Rs. 1.97 crore assistance in the 12 months ending October 1982. As at the end of October 1983, the number of proposals recommended stood at 93 for assistance of Rs. 6.43 crore.

5.13. In 1982-83 MSFC had sanctioned 2.4 thousand loans of Rs. 47 crore and disbursed Rs. 30 crore compared with 1.8 thousand loans of Rs. 40 crore sanctioned and Rs. 28 crore disbursed in 1981-82. By the end of March 1983, it had sanctioned 21.4 thousand loans for Rs. 356 crore and disbursed Rs. 230 crore. Of these, 34 per cent loans, 29 per cent of the amount sanctioned and 17 per cent of the amount disbursed were in the developing areas. Of the loans sanctioned in 1982-83, 98 per cent were for small-scale units; similarly, of the amount sanctioned in that year 92 per cent was for small-scale units. Between April-September 1983, MSFC had further sanctioned a thousand loans for Rs. 23 crore and disbursed Rs. 17 crore.

5.14. IDBI.—The IDBI sanctioned financial assistance (other than for exports) of Rs. 77 crore and disbursed Rs. 57 crore in 1982-83. Between July-September 1983, its sanctions were Rs. nine crore and disbursement Rs. eight crore compared with Rs. 11 crore sanctioned and Rs. 12 crore disbursed in July-September 1982.

5.15. IFICI in 1982-83 sanctioned Rs. 34 crore to 39 projects in Maharashtra. The amount was 12.5 per cent of total sanctioned in India. By the end of June 1983 it had sanctioned to 320 projects in the State Rs. 299 crore, 16.4 per cent of the all-India amount.

५.१६. भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळाने १९८२-८३ मध्ये ८६ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली व ६६ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल-सप्टेंबर १९८३ मध्ये या मंडळाने आणखी ६५ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर करून ३४ कोटी रुपयांचे वाटप केले. आधीच्या वर्षी याच कालावधीत ३८ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली होती व २४ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते. सप्टेंबर १९८३ अखेरपर्यंत महामंडळाने राज्यात एकूण ७०२ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली होती व ५३१ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते.

५.१७. १९८२-८३ मध्ये आयुर्विमा महामंडळाने राज्यातील औद्योगिक घटकांमध्ये एकूण गुंतवणूक (वायदे बाजार खरेदी सोडून) ६१ कोटी रुपयांची केली. त्यापैकी १६ कोटी रुपये राज्य विद्युत् मंडळाला, १.६० कोटी रुपये राज्य वित्त मंडळाला, ३.३१ कोटी रुपये औद्योगिक वसाहती व सहकारी औद्योगिक संस्थांना, ४१ कोटी रुपये स्वायत्त संस्थांच्या (कंपनी) क्षेत्रास दिले. एप्रिल-नोव्हेंबर १९८३ या काळात मंडळाने राज्यात आणखी ३२.१८ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. त्यापैकी ३१.५९ कोटी रुपये कंपनी क्षेत्रास दिले. नोव्हेंबर १९८३ च्या अखेरपर्यंत त्यांची राज्यातील एकूण गुंतवणूक ४५१ कोटी रुपयांची म्हणजेच भारतातील एकूण गुंतवणुकीच्या १४ टक्के होती.

५.१८. वर्गीकृत व्यापारी बँकांमार्फत सहाय्य.—१९८१ अखेरपर्यंत वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी ५८ हजार लघु उद्योग घटकांना ७४९ कोटी रुपयांची कर्जमर्यादा मंजूर केली होती. मार्च १९८१ अखेर येणे असलेली रक्कम ५९३ कोटी रुपये होती.

५.१९. महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ दुर्मिळ कच्चा माल मिळवून ती लघु उद्योगातील घटकांना पुरविल्यासाठी मदत करते. तसेच या घटकांचा उत्पादित माल सरकारी, निमसरकारी व इतर सार्वजनिक उपक्रमांना विकत देण्यासाठी महामंडळ मदत करते. हे महामंडळ लघु उद्योग घटकांना त्यांच्या उत्पादनाच्या विक्रीकरिता आपल्या विविध वस्तू भांडारातर्फे मदत करते व निर्यातीसही मदत करते. तसेच हस्तव्यवसायाच्या वस्तूंची विक्री करून हस्तव्यवसायाच्या विकासालाही मदत करते. १९८२-८३ मध्ये महामंडळाने एकूण ६० कोटी रुपयांची उलाढाल केली तर आधीच्या वर्षी ५२ कोटी रुपयांची उलाढाल केली होती. त्या वर्षी लाभ मिळालेल्या घटकांची संख्या नऊ हजार होती. एप्रिल ते डिसेंबर १९८३ मध्ये महामंडळाने ५४ कोटी रुपयांची उलाढाल केली तर एप्रिल ते डिसेंबर १९८२ मध्ये ३५ कोटी रुपयांची उलाढाल केली होती.

५.२०. राज्यात औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण करून औद्योगिक विकासाचा पाया घालण्याचे काम महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ करते. ६४ औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम महामंडळावर सोपविले आहे. ह्या सर्व ठिकाणी मिळून २६.१ हजार हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्याचे ठरविले असून त्यापैकी १८.५ हजार हेक्टर जमीन मंडळाच्या ताब्यात आलेली आहे. त्यापैकी भूखंड पाडता येण्याजोगे क्षेत्र (Plottable area) १२.० हजार हेक्टर इतके आहे व वाटप केलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र ७.२ हजार हेक्टर आहे. आखले गेलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र ३१ मार्च १९८२ ला १४.५ हजार हेक्टरवरून ३१ मार्च १९८३ ला वाढून १६ हजार हेक्टर झाले. तसेच वाटप केलेल्या भूखंडाची संख्या ३१ मार्च १९८२ ला ११.९ हजार होती ती वाढून ३१ मार्च १९८३ ला १३.६ हजार झाली. या दिवशी शिल्लक राहिलेल्या भूखंडाची संख्या २.३ हजार होती. ३१ मार्च १९८३ पर्यंत १,९८७ छपण्या व २४७ गाळे बांधण्यात येऊन त्यातील १,९५२ छपण्यांचे व २३६ गाळांचे वाटप करण्यात आले. ३१ मार्च १९८३ अखेरपर्यंत उत्पादन सुरू असलेल्या औद्योगिक घटकांची संख्या ६.० हजार (आधीच्या वर्षीची संख्या ५.३ हजार) होती व त्यात गुंतविलेले भांडवल १,६१९ कोटी रुपये होते. तसेच १.४ हजार कारखान्यांच्या इमारती उभारण्याचे काम चालू होते.

५.२१. औद्योगिक वसाहती.—लहान औद्योगिक घटकांना मदत करण्याच्या कार्यक्रमाखाली शासनाने सर्व जिल्ह्यांत मिळून एकूण ८५ वसाहतींना प्रामुख्याने सहकारी तत्वावर, मान्यता दिली. त्यापैकी

5.16. The ICICI sanctioned and disbursed Rs. 86 crore and Rs. 66 crore respectively in 1982-83. It had additionally sanctioned Rs. 65 crore and disbursed Rs. 34 crore between April-September 1983 compared with Rs. 38 crore sanctioned and Rs. 24 crore disbursed in the corresponding period of 1982. As at the end of September 1983 its total sanctions in the State were Rs. 702 crore and disbursement Rs. 531 crore.

5.17. The investments of LIC (excluding market purchases) in industrial units in the State in 1982-83 were of Rs. 61 crore. Of these, Rs. 16 crore were in the State Electricity Board, Rs. 1.60 crore in the State Finance Corporation, Rs. 3.31 crore in industrial estates and co-operatives and Rs. 41 crore in the corporate sector. Between April-November 1983, it had further invested Rs. 32.18 crore in the State of which Rs. 31.59 crore were in the corporate sector. Its total investments in the State by the end of November 1983 were Rs. 451 crore, 14 per cent of the all-India investment.

5.18. Assistance by scheduled commercial banks.—The scheduled commercial banks, by the end of 1981, had sanctioned to 58 thousand small-scale industrial units credit limits of Rs. 749 crore. The outstandings at the end of March 1981 were Rs. 593 crore.

5.19. The MSSIDC helps small-scale industries in procuring and distributing scarce raw materials and marketing their products to Government and semi-government organisations as well as public sector undertakings. It also helps the small-scale units in marketing their products through its department stores and by way of exports; it also helps in the development and marketing of handicraft products. Its total turnover in 1982-83 was Rs. 60 crore, compared with Rs. 52 crore in 1981-82. The number of units benefited was nine thousand. Between April-December 1983 its turnover was Rs. 54 crore as against Rs. 35 crore in April-December 1982.

5.20. MIDC creates a base for industrial growth by developing industrial areas in the State. It is entrusted with the development of 64 industrial areas. The total planned areas is of 26.1 thousand hectares of which 18.5 thousand hectares is in its possession. Of this, the plottable area is 12.0 thousand hectares. The area of allotted plots is 7.2 thousand hectares. The number of plots carved out increased from 14.5 thousand as on 31st March 1982 to 16.0 thousand as on 31st March 1983 and that of plots allotted increased from 11.9 thousand as on 31st March 1982 to 13.6 thousand as on 31st March 1983. The number of plots in balance on that day was 2.3 thousand. It had also constructed by 31st March 1983, 1,987 sheds and 247 galas. Of these, 1,952 sheds and 236 galas were allotted. As at the end of 31st March 1983, 6.0 thousand units (5.3 thousand a year earlier) with fixed capital investment of Rs. 1,619 crore were in production and 1.4 thousand factory buildings, were under construction.

5.21. Industrial estates.—The Government has approved 85 industrial estates in the State under the programme of assisting small scale industries, mainly

१९८२-८३ मध्ये ६२ वसाहतीमध्ये कार्यास सुरुवात झाली असून १९८१-८२ मध्ये ही संख्या ५८ होती. १९८२-८३ अखेर शासनाने या वसाहतींना भाग भांडवलाचा हिस्सा म्हणून २.६ कोटी रुपयांची रक्कम दिली व सहा कोटी रुपयांच्या कर्जासाठी शासनाने हमी घेतली. ३१ मार्च १९८२ मध्ये औद्योगिक वसाहतींतील कारखान्यांकरिता ३,१०७ छपण्या बांधल्या होत्या त्यांची संख्या ३१ मार्च १९८३ मध्ये वाढून ३,३५९ झाली. ३१ मार्च १९८२ अखेर २,३७१ घटकांचे उत्पादन सुरू झाले होते तर मार्च १९८३ अखेर २,६४५ घटकांचे उत्पादन सुरू झाले होते.

५.२२. **जिल्हा उद्योग केंद्रे.**—सन १९८२-८३ मध्ये जिल्हा उद्योग केंद्रींनी २६.४ हजार नवीन घटकांच्या स्थापनेस मदत केली. आधीच्या वर्षी अशा घटकांचा आकडा ३७.५ हजार होता. या घटकांपकी १९.२ हजार कारागीर होते आणि ७.२ हजार लघु उद्योग घटक होते. कारागीर घटकांपैकी नऊवशांश घटक ग्रामीण भागात होते तर लघु उद्योग घटकांच्या दोन-तृतीयांश घटक शहरी भागात होते. तसेच १९८२-८३ मधील २६.४ हजार घटकांपैकी १२ टक्के घटक अनुसूचित जातीच्या व्यक्तींचे होते, १.५ टक्के घटक अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींचे होते व सात टक्के घटक स्त्रियांचे होते.

५.२३. **महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने १९८२-८३ मध्ये निरनिराळ्या सहकारी संस्था व कारागीरांना कर्जाच्या स्वरूपात ३.०३ कोटी रुपये व अनुदानाच्या स्वरूपात १२ लाख रुपये दिले; तर १९८१-८२ मध्ये १.८६ कोटी रुपये कर्जरूपात व १३ लाख रुपये अनुदान म्हणून दिले होते. मंडळाने, एप्रिल-ऑगस्ट १९८३ मध्ये २२ लाख रुपये कर्ज व १.६ लाख रुपये अनुदान दिले.**

५.२४. **महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ (मर्यादित).**—महामंडळाने १९८३-८४ मध्ये आठ गिरण्यांची व्यवस्था पाहिली. त्यापैकी चार घटक म्हणून, एक शासकीय कंपनी व दोन उपसंस्था होत्या तर एक गिरणी सहकारी क्षेत्रातील होती. ह्या सर्व गिरण्यांची जुलै-ऑक्टोबर १९८३ मधील उलाढाल २१ कोटी रुपये होती; जुलै-ऑक्टोबर १९८२ मध्ये ती १६ कोटी रुपये होती. त्यांची १९८२-८३ मधील उलाढाल ५० कोटी रुपये व आधीच्या वर्षांची उलाढाल ५२ कोटी रुपये होती.

५.२५. **खनिजे.**—राज्याचे खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के येते. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर, रायगड, सिधुदुर्ग व ठाणे ह्या जिल्ह्यांत येते. राज्यात कोळसा, लोखंड, मँगनीज, सिलिका वाळू, डोलोमाईट, बॉक्साईट, कायनाईट, सिलिमनाईट व चुनखडी ही महत्त्वाची खनिजे मिळतात.

५.२६. **गौण खनिजे वगळता इतर खनिजांचे १९८२ मधील मूल्य ११८ कोटी रुपये होते व ते १९८१ पेक्षा २५ टक्क्यांनी जास्त होते. कोळसा व बॉक्साईटच्या उत्पादनात जानेवारी-सप्टेंबर १९८३ मध्ये जानेवारी-सप्टेंबर १९८२ पेक्षा वाढ झाली व ते अनुक्रमे ६१ लाख व २.६ लाख टन होते. त्या उलट लोखंडाचे उत्पादन १.२५ लाख टन झाले व ते १९८२ च्या फक्त २५ टक्के होते. मँगनीजचे उत्पादन मात्र १.७ लाख टन म्हणजे १९८२ इतकेच झाले. महत्त्वाच्या खनिजांचे जानेवारी-सप्टेंबर १९८३ मधील मूल्य ९८ कोटी रुपये होते.**

on co-operative basis. Of these 62 industrial estates had started functioning in 1982-83, compared with 58 estates in 1981-82. The Government had given by the end of 1982-83, share capital contribution of Rs. 2.6 crore and stood guarantee for the loan of Rs. 6.0 crore to the co-operative industrial estates. The number of factory sheds in the estates increased to 3,359 on 31st March 1983 from 3,107 a year earlier and the number of units functioning increased to 2,645 on 31st March 1983 from 2,371 on 31st March 1982.

5.22. **District Industries Centres (DIC).**—DICs in 1982-83 helped in the establishment of 26.4 thousand new units compared with 37.5 thousand units in 1981-82. Of the units in 1982-83, 19.2 thousand were of artisans while 7.2 thousand were small scale units, nine-tenths of the artisan units were located in the rural areas, while two-thirds of the small-scales units were located in the urban areas. Further, of the 26.4 thousand units in 1982-83, 12 per cent were of scheduled castes, 1.5 per cent of scheduled tribes and seven per cent were of women.

5.23. The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board disbursed in 1982-83 Rs. 3.03 crore by way of loans and Rs. 12 lakh by way of grants to various co-operative societies, industries and individuals, compared with Rs. 1.86 crore of loans and Rs. 13 lakh of grants in 1981-82. Between April-August 1983, it had further disbursed Rs. 22 lakh as loans and Rs. 1.6 lakh as grants.

5.24. **Maharashtra State Textile Corporation Ltd. (MSTC).**—MSTC managed eight textiles mills in 1983-84. Of these, four were run as units, two as subsidiary, one as a government company and one was in the co-operative sector. The turnover of all these mills in July-October 1983 was Rs. 21 crore, compared with Rs. 16 crore in July-October 1982. Their turnover in 1982-83 was Rs. 50 crore compared with Rs. 52 crore in 1981-82.

5.25. **Minerals.**—The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq. km. (i.e. 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Kolhapur, Nagpur, Raigad, Sindhudurg, Thane and Yavatmal. The important minerals, occurring in the State are coal, iron ore, manganese ore, silica sand, dolomite, bauxite, kyanite, sillimanite and limestone.

5.26. The value of minerals excluding minor minerals in 1982 was Rs. 118 crore, higher by 25 per cent than in 1981. Coal and bauxite, recorded an increase in production in the first nine months of 1983, over that of the first nine months of 1982 and was 61 lakh tonnes and 2.6 lakh tonnes, respectively, while it was considerably low in the case of iron ore (1.25 lakh tonnes or hardly 25 per cent of that in 1982). The production of manganese ore nearly remained the same at 1.7 lakh tonnes. The value of major minerals in January-September 1983 was Rs. 98 crore.

६. वीज

6. ELECTRICITY

६.१. विजेच्या उत्पादनाची अवधारित (डिरेटेड) स्थापित क्षमता १९८२-८३ मध्ये ६०० मेगॅवॅटनी वाढून ती ४,६८६ मेगॅवॅट झाली. विजेचे उत्पादन व वापर याविषयी माहिती केंद्रीय विद्युत् प्राधिकरण प्रकाशित करते. ही माहिती अद्याप प्राप्त न झाल्यामुळे महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाने संकलित केलेल्या राज्यातील विजेच्या सांख्यिकीक वापरासंबंधी माहिती पुढील परिच्छेदात देण्यात आली आहे. ही माहिती अस्थायी स्वरूपाची आहे.

६.२. राज्यातील १,७२७ खेड्यांना १९८२-८३ मध्ये नव्याने वीजपुरवठा झाला. एप्रिल-नोव्हेंबर १९८३ मध्ये आणखी ४४४ खेड्यांना विद्युत्पुरवठा झाला व विद्युत्पुरवठा असलेल्या खेड्यांची संख्या ३१,३१० झाली. नोव्हेंबर १९८३ अखेर राज्यातील ८७ टक्के खेड्यांचे विद्युतीकरण झाले व ९४ टक्के ग्रामीण जनतेला वीज उपलब्ध झाली. नोव्हेंबर १९८३ अखेर ८.१९ लाख शेती पंपांना वीज पुरविण्यात आली. ही संख्या मार्च १९८३ अखेर असलेल्या संख्येपेक्षा ३.६ टक्क्यांनी वाढली.

६.३. विजेच्या उत्पादनाची अवधारित स्थापित क्षमता १९८२-८३ मध्ये ६०० मेगॅवॅटनी वाढून ती ४,६८६ मेगॅवॅट झाली. ही वाढ मुख्यत्वे बाष्पजन्य निर्मितीमुळे (४२० मेगॅवॅट) व नैसर्गिक वायूमुळे (१८० मेगॅवॅट) होती. १९८२-८३ तील एकूण क्षमतेपैकी जवळजवळ दोन-तृतीयांश क्षमता बाष्पजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे व एक-चतुर्थांश क्षमता जलजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे होती. बाकीची नैसर्गिक वायूमुळे व अणुशक्ती केंद्रांमुळे होती. विजेची अवधारित स्थापित क्षमता, उत्पादन व वापर यासंबंधीची १९८१-८२ व १९८२-८३ ह्या वर्षांची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे.

६.४. १९८१-८२ पेक्षा १९८२-८३ मध्ये विजेचे उत्पादन जवळजवळ सहा टक्क्यांनी वाढून ते २,०९३.८ कोटी किलोवॅट तास झाले. १९८१-८२ मध्येही एवढीच वाढ झाली होती. ह्या वाढीपैकी ९५.१ कोटी किलोवॅट तास बाष्पजन्य विजेमुळे व १०६.१ कोटी किलोवॅट तास नैसर्गिक वायुजन्य विजेमुळे होती. जलजन्य विद्युत् केंद्रांचे व अणुशक्ती विद्युत् केंद्रांचे उत्पादन ह्या वर्षी अनुक्रमे ६१.० व २३.२ कोटी किलोवॅट तासांनी कमी झाले होते.

६.५. १९८२-८३ मध्ये १,५३५.५ कोटी किलोवॅट तास वीज वापरण्यात आली. १९८१-८२ पेक्षा हा वापर २.६ टक्क्यांनी जास्त होता. वीज वापरातील ही वाढ सर्वांत जास्त (२४ टक्के), जलसिंचन व जलापनयन यात होती. त्या खालोखाल घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती (१४ टक्के) व इतर (१२ टक्के) अशी होती. ज्या उपयोगामध्ये विजेचा वापर कमी झाला अशा बाबीमध्ये पाच टक्के घट किंवा ४० कोटी किलोवॅट तास विजेचा कमी वापर उद्योगधंद्यामध्ये व तेवढाच (५ टक्के) कर्षणासाठी वापरलेल्या विजेतही झाला.

६.६. विजेचा वापर औद्योगिक कारणासाठी ५३ टक्के होतानंतर जलसिंचन व जलापनयनसाठी १५ टक्के व घरगुती दिवाबत्तीसाठी १४ टक्के असा वापर होता.

6.1. The derated installed capacity of electricity generation in the State increased by 600 MW in 1982-83 and was 4,686 MW. The data on electricity generation and consumption are released by the Central Electricity Authority. Due to their non-receipt, those compiled by the Maharashtra State Electricity Board for the public utilities in the State are presented hereafter. The data are provisional.

6.2. The number of additional villages electrified in the State in 1982-83 was 1,727. Another 444 villages were electrified between April-November 1983, bringing their total to 31,310. By the end of November 1983, 87 per cent of the villages were electrified and 94 per cent of the rural population had an access to electricity supply. The number of agricultural pumps energised upto November 1983 was 8.19 lakhs, an increase of 3.6 per cent over their number in March 1983.

6.3. The derated installed capacity increased by 600 MW to 4,686 MW in 1982-83. The increase was shared by thermal plants (420 MW) and gas turbines (180 MW). Nearly two-thirds of the capacity in 1982-83 was in thermal plants and a quarter under hydro-electricity. The rest was shared by gas-turbines and the nuclear plant. The information about derated installed capacity, generation and consumption of electricity in 1981-82 and 1982-83 is given in the following table.

6.4. The output of electricity in 1982-83 increased by nearly six per cent over 1981-82 to 20,938 million kwh. The increase in 1981-82 was of the same order. All the increase was shared by thermal plant (951 million kwh) and gas turbines (1,061 million kwh). The generation by hydroelectricity plants and the nuclear plant went down by 610 and 232 million kwh respectively in that year.

6.5. The consumption of electricity increased by 2.6 per cent to 15,355 million kwh. in 1982-83 over 1981-82. The increase in consumption of electricity was the highest for irrigation and dewatering (24 per cent), followed by domestic light and small power, 14 per cent and others, 12 per cent. Notable amongst the declines in consumption was that as industrial power, five per cent or by 400 million kwh. and as traction five per cent.

6.6. Industrial power accounted for 53 per cent of electricity consumption followed by irrigation and dewatering, 15 per cent and domestic light, 14 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

Electricity supply in Maharashtra

बाब (1)	वर्ष Year		१९८१-८२ च्या मानाने १९८२-८३ मध्ये झालेली वाढ Percentage increase in 1982-83 over 1981-82 (4)	Item (1)
	1981-82 (2)	1982-83 (अस्थायी) provisional (3)		
(अ) (राज्यासाठी स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट) (अवधारित) —				(A) Installed capacity MW (derated for the State—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	2,625	3,045	16.00	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	1,241	1,241	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू ..	60	240	3.00	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	160	160	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	4,086	4,686	14.68	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(B) Generation in (million kwh.)—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	12,522.709	13,474.395	7.60	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	6,333.371	5,723.033	(—) 10.64	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू ..	1.925	1,061.679	451.52	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	910.558	678.956	(—) 25.44	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	19,768.563	20,938.063	5.92	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(C) Consumption in (million kwh.)—
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	1,922.854	2,193.541	14.08	(i) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणा- वर वीजशक्ती.	1,092.594	1,125.867	3.04	(ii) Commercial light and small power
(३) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	8,595.043	8,193.764	(—) 4.67	(iii) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन ..	1,884.214	2,343.264	24.36	(iv) Irrigation and agricultural dewatering
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	163.718	174.403	6.53	(v) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण ..	7,29.828	692.476	(—) 5.12	(vi) Railway traction
(७) संकीर्ण ..	562.713	631.474	12.22	(vii) Others
एकूण ..	14,950.964	15,354.789	2.70	Total

टीप.—इतर राज्यास विकलेल्या विजेचा वरील वीज वापरात (दशलक्ष कि. वॅ. तास) समावेश नाही.

Note.—The consumption in million kwh. shown above is exclusive of sale to other States.

७. रोजगार

७.१. १९८१ च्या जनगणनेनुसार रोजगार.—१९८१ च्या जनगणनेनुसार जवळजवळ ४३ टक्के लोक मुख्यतः किंवा सीमांतिक काम करणारे होते. पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण ५४ टक्के तर स्त्रियांच्या बाबतीत ३१ टक्के होते. ग्रामीण भागातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४८ टक्के तर नागरी भागातील लोकसंख्येपैकी ३२ टक्के लोक काम करणारे होते. काम करणाऱ्यांमध्ये सुमारे नऊ टक्के सीमांतिक काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस काम करणारे या वर्गात मोडतात. ग्रामीण भागाच्या बाबतीत सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे ११.४ टक्के हे प्रमाण नागरी भागातील २.६ टक्के या प्रमाणापेक्षा जास्त होते. सीमांतिक काम करणाऱ्या दहा पैकी सुमारे नऊ ग्रामीण भागात होते. सीमांतिक काम करणाऱ्यात स्त्रियांचे प्रमाण (८४ टक्के) जास्त होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यांपेक्षा अधिक दिवस काम करणाऱ्यांना मुख्यतः काम करणारे असे गणले जाते. राज्यातील लोकसंख्येच्या ३९ टक्के मुख्यतः काम करणारे होते. ग्रामीण भागातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येशी प्रमाण ४३ टक्के होते. तर नागरी भागात तेच प्रमाण नागरी लोकसंख्येशी ३१ टक्के होते. तसेच राज्यातील पुरुषांच्या लोकसंख्येपैकी ५२ टक्के पुरुष तर स्त्रियांच्या लोकसंख्येपैकी २४ टक्के स्त्रिया मुख्यतः काम करणाऱ्या होत्या. मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे स्थूल औद्योगिक वर्गीकरण पाच टक्के नमुना माहितीच्या आधारे केले आहे. या माहितीप्रमाणे राज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात ६४ टक्के दुसऱ्या क्षेत्रात १६ टक्के आणि तिसऱ्या क्षेत्रात २० टक्के मुख्यतः काम करणारे होते. ग्रामीण भागामध्ये ही प्रमाणे अनुक्रमे ८६ टक्के, ७ टक्के व ७ टक्के होती. तर नागरी भागात ही प्रमाणे अनुक्रमे १० टक्के, ३७ टक्के व ५३ टक्के होती.

७.२. रोजगारातील अलीकडचा कल.—सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांमध्ये खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापना विषयी माहिती गोळा केली जाते. ही माहिती खाजगी आस्थापनांचे बाबतीत मुंबईतील ज्या आस्थापना २४ किंवा अधिक कामगार नेमतात आणि मुंबई खेरीज राज्यात इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार नेमतात अशा खाजगी आस्थापनांची घेतली जाते. सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांमध्ये व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांमध्ये मार्च १९८३ अखेर कामावर असलेल्यांची संख्या गेल्या वर्षीच्या ३३.६० लाख पासून वाढून मार्च १९८३ मध्ये ३३.९२ लाख झाली असे आढळून येते. कारखान्यातील रोजगाराचा ह्या दोन्ही क्षेत्रात समावेश होतो. जून १९८३ अखेर ती रोजगारी ११.४१ लाख होती. त्या आधीच्या वर्षापेक्षाही ही संख्या साधारणपणे चार हजारांनी जास्त होती. रोजगार हमी योजनेखाली १९८२-८३ मध्ये १४.०४ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ मध्ये १२.१३ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला. याउलट एप्रिल-डिसेंबर १९८२ मध्ये ९.५९ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला होता.

७.३. रोजगार हमी योजना.—मे १९७२ मध्ये संबंध महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागात रोजगार हमी योजना प्रथमतः सुरू करण्यात आली व त्यानंतर तिची व्याप्ती वाढवून 'क' वर्गीय नगरपालिका क्षेत्राचाही योजनेत समावेश करण्यात आला. रोजगार हमी विधेयक, १९७७ हे २६ जानेवारी १९७९ पासून अमलात आले. त्या अन्वये ग्रामीण भाग व 'क' वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रातील अकुशल शारीरिक काम शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम देणे शासनाला बंधनकारक आहे. अकुशल शारीरिक श्रमातून जलसिंचन योजना, वनीकरण, जमीन सुधारणा अशी कायम स्वरूपाची उत्पादन वाढविणारी सामाजिक मत्ता निर्माण करण्यात आली. लहान

7. EMPLOYMENT

7.1. According to the 1981 population census, nearly 43 per cent of the persons in the State were main or marginal workers. The percentage for males was 54 and for females 31. Of the rural population, 48 per cent was workers and of the urban population, 32 per cent was workers. Hardly, nine per cent of the workers in the State were classified as marginal workers i.e. those who had worked in the reference year for less than six months. This percentage was higher at 11.4 for the rural areas than 2.6 for the urban areas. About nine-tenths of the marginal workers were located in the rural areas. Similarly, as high as 84 per cent of the marginal workers were females. Of the total State population, 39 per cent were main workers i.e. those who had worked in the reference year for more than six months. This percentage for the rural areas was 43 and for the urban areas 31. Further, 52 per cent of the male population and 24 per cent of the female population were main workers. Distribution of main workers according to broad industrial categories is based on five per cent sample data. According to these statistics, primary sector accounted for 64 per cent, secondary sector for 16 per cent and tertiary sector for 20 per cent of the main workers in the State. For the rural areas, these percentages were 86 for the primary sector and seven each for the secondary and tertiary sectors. In the urban areas they were 10 for the primary sector, 37 for the secondary sector and 53 for the tertiary sector.

7.2. Recent employment trends.—According to the Employment Market Information Programme which covers public sector establishments and private sector establishments (employing 24 or more workers in Greater Bombay and 10 or more workers in the rest of the State) the number of employed persons increased to 33.92 lakhs as at the end of March 1983 from 33.60 lakhs a year earlier. In the case of factory employment, which forms a part of both these sectors the average daily employment stood at 11.41 lakhs on 30th June 1983 showing an increase of four thousands, over a year. Under the Employment Guarantee Scheme employment of 14.04 crore mandays was provided in 1982-83. Between April-December 1983 employment of 12.13 crore mandays was provided as against 9.59 crore mandays during April-December 1982.

7.3. Employment Guarantee Scheme.—The Employment Guarantee Scheme which was first introduced in May 1972 to cover rural Maharashtra was later extended to 'C' class municipal areas, too. On 26th January 1979 the Maharashtra Employment Guarantee Act, 1977 was brought into force under which it is obligatory on the part of the government to provide unskilled manual work for wages to the adults seeking the same from all the rural areas and 'C' class municipal areas. Unskilled manual work is utilised for creation of durable

भू-धारकाची आर्थिक उत्तरी घडविण्याकरिता आखलेला व्यापक विकास कार्यक्रमही या योजनेखाली घेण्यात येतो. योजनेखाली १९८१-८२ च्या १५.६० कोटी श्रमदिनांच्या तुलनेत, १९८२-८३ साली १४.०४ कोटी श्रमदिन काम दिले गेले. एप्रिल-डिसेंबर १९८२ मध्ये ९.५९ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला होता. त्याच्या तुलनेत एप्रिल-डिसेंबर १९८३ मध्ये १२.१३ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला. या योजनेखाली १९८२-८३ साली ४.६८ लाख कामगार होते, तर १९८१-८२ मध्ये कामगारांची हजेरी ५.२० लाख होती. आतापर्यंत रोजगार हमी योजनेखालील खर्चापैकी ८५ टक्के खर्च उत्पादक कामावर करण्यात आला. या योजनेखाली जून १९८३ अखेर ८७.५ हजार कामे पूर्ण करण्यात आली. त्यात मृदसंधारणाचे ५९.७ हजार गट, भू-विकासाचे ९.५ हजार गट, ५.३ हजार रस्त्यांची कामे, मोठ्या व मध्यम जलसिंचन उपक्रमांच्या खोदाईच्या कामाची तीन हजार केंद्रे, ३.६ हजार पाझर तलाव, १.२६ हजार लघुसिंचन कामे यांचा समावेश आहे.

७.४. कारखान्यातील रोजगार.—अखिल भारतीय स्तरावर अगदी अलीकडची म्हणजे १९८० सालाची कारखान्यातील रोजगार-संबंधी अस्थायी आकडेवारी उपलब्ध आहे. त्या वर्षी भारतातील सर्व राज्यातील पंजीकृत कारखान्यांच्या रोजगारीतील महाराष्ट्राचा भाग १७.६ टक्के होता तर दहा वर्षांपूर्वी हा २०.१ टक्के होता. तरी महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यातील रोजगारीच्या बाबतीत देशात प्रथम क्रमांक ठेवला आहे.

७.५. राज्यातील पंजीकृत कारखान्यांची १९८१ अखेर असलेली १८,९७८ ची संख्या ६.९ टक्क्यांनी वाढून १९८२ अखेर २०,२८३ झाली, तर राज्यातील १९८२ अखेर चालू असलेल्या कारखान्यांची संख्या १९८१ अखेरच्या १६,५९४ वरून ४.६ टक्क्यांनी वाढून १७,३५९ झाली. १९८१ मध्ये या संख्येमध्ये नऊ टक्के वाढ होती. कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगारात जवळजवळ आठ टक्के घट होऊन १९८१ सालातील कामगारांची संख्या ११.९२ लाखावरून १९८२ अखेर १०.९८ लाख झाली. ही घट मुख्यतः बृहन्मुंबईतील कापड गिरणी कामगारांच्या संपामुळे झाली. ३० जून १९८३ ला संपणाऱ्या सहामाहीच्या आकडेवारीप्रमाणे त्या तारखेला राज्यात पंजीकृत कारखान्यांची संख्या २०,७५९ होती तर तीच संख्या आदल्या वर्षी २०,२८३ होती. त्याच काळात राज्यातील चालू कारखान्यांची संख्या ३० जून १९८२ अखेर १७,७५० होती ती वाढून ३० जून १९८३ ला १७,९८१ झाली म्हणजेच फक्त एक टक्क्यांनी वाढ झाली. त्याच कालावधीत दैनिक सरासरी रोजगार ०.३ टक्क्यांनी वाढून ११.४१ लाख झाला. या उलट आधीच्या वर्षाशी तुलना करता जून १९८२ मध्ये तो पाच टक्क्यांनी कमी झाला होता.

७.६. कारखान्यातील दैनिक रोजगारीत असे दिसून येते की, १९८२ मध्ये आदल्या वर्षाच्या तुलनेत १९ उद्योगगटांपैकी फक्त सहा उद्योगगटांत रोजगार वाढला आणि उरलेल्या १३ उद्योगगटांत कमी झाला. या सहा उद्योगगटांमध्ये सरासरी दैनिक रोजगारीत ११.८ हजार वाढ झाली तर १३ उद्योगगटांत १०५.४ हजारांनी तो कमी झाला. फक्त सुती कापड उत्पादन उद्योगगटातच ८०.५ हजारांनी दैनिक सरासरी कमी झाली.

and productive community assets like irrigation, afforestation, land development; comprehensive development programme for the economic upliftment of small farmers is also taken up under this scheme. Work of 14.04 crore mandays was provided in 1982-83 as against 15.60 crore mandays provided in 1981-82. Between April-December 1983 work of 12.13 crore mandays was provided compared with 9.59 crore mandays during April-December 1982. The labour attendance in 1982-83 was 4.68 lakhs compared with 5.20 lakhs in 1981-82. As much as 85 per cent of the expenditure incurred under the scheme since its inception had been on works directly leading to increase in production. In all 87.5 thousand works initiated under the scheme since its inception had been completed till the end of June 1983. These include 59.7 thousand blocks of soil conservation, 9.5 thousand blocks of land development, 5.3 thousand road works, 3.0 thousand centres of canal excavation of major and medium irrigation works, 3.6 thousand percolation tanks and 1.26 thousand minor irrigation tanks.

7.4. Factory Employment.—The latest year for which provisional all-India data on factory employment are available is 1980. In that year, the State's share in the average daily employment in registered factories in India, was 17.6 per cent as against 20.1 per cent ten years ago. However, Maharashtra continued to occupy the first position among the States in respect of factory employment in the country.

7.5. The number of registered factories in the State increased from 18,978 at the end of 1981 to 20,283 at the end of 1982 or by 6.9 per cent and that of working factories increased by 4.6 per cent from 16,594 to 17,359. The number had increased by about nine per cent in 1981. The average daily employment in the factory sector, however, decreased to 10.98 lakhs in 1982 from 11.92 lakhs in 1981 i.e. by nearly eight per cent. This decline in employment was mainly due to strike in the textile mills in Greater Bombay. The half yearly data for 30th June 1983 indicate that there were 20,759 registered factories on that date compared with 20,283 a year earlier. During that period the number of working factories increased to 17,981 from 17,750, recording an increase of only one per cent. The average daily employment increased by 0.3 per cent to 11.41 lakhs as against the decline of five per cent in June 1982 compared with that for the same time of the preceding year.

7.6. The average daily employment for the year 1982 recorded an increase over the earlier year in only six of 19 industry groups and decreased in the remaining 13 industry groups. These six industry groups gained by 11.8 thousands in the average daily employment while the 13 industry groups lost by 105.4 thousands in the average daily employment. Cotton textile industry group alone lost 80.5 thousands average daily employment.

७.७. १९६१ ते १९८१ या काळात सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे दोन टक्के वार्षिक दराने वाढला. १९८२ मध्ये या रोजगारात घट झाल्यामुळे १९६१ ते १९८२ या काळात ही वार्षिक वाढ १.६ टक्क्यावर खाली आली. ही वाढ १९६१ ते १९८२ या काळात मूलभूत धातू व मिश्रधातू या उद्योगगटात सर्वात जास्त (७.२ टक्के) झाली. इतर पाच उद्योगगटांत अशी वाढ सरासरी वाढीच्या दुप्पटीहून अधिक होती. ते गट म्हणजे पेये (६.८ टक्के), विद्युतयंत्रे, रसायने व रासायनिक पदार्थ, यंत्रे व यांत्रिक अवजारे, रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम आणि कोळसा उत्पादने (४ ते ६ टक्के), उलटपक्षी सुती कापड उत्पादन या उद्योगगटांचा कल सरासरी दैनिक रोजगारात घट होण्याकडे आहे. तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ यांच्या रोजगारात घट आढळून येण्याचे कारण मुख्यतः विडी कारखाने, 'कारखाने अधिनियम, १९४८' यातून वगळले गेले हे होय.

7.7. The average daily employment in the factories had increased at an annual rate of about two per cent between 1961 and 1981. Because of the fall in it in 1982, the growth rate between 1961 and 1982 went down to 1.6 per cent per annum. The rate of increase in the period 1961-1982 was the highest (7.2 per cent) in the case of basic metal and alloys industry. Five industry groups had growth rates which were more than double the average rate. They were beverages (6.8 per cent), electrical machinery; chemicals and chemical products; machinery and machine tools; and rubber, plastic, petroleum and coal products (between four and six per cent). On the other hand, in the case of the textile industry there was a declining trend. The decline observed in the industry group tobacco and tobacco products, was mainly due to the removal of bidi factories from the purview of the Factories Act, 1948.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 10

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workres to total workers			Industry
	1961	1981	1982	1961	1981	1982	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
(1) खाद्यवस्तू	55,065	88,304	92,409	7.0	7.4	8.4	Food products
(2) पेये	1,080	4,111	4,308	0.1	0.3	0.4	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,050	4,264	4.3	0.3	0.4	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापडाचे उत्पादन (कापसाची सरकी काढणे व गासड्या बांधणे ह्यासह)	3,21,031	2,80,404	1,99,911	40.9	23.5	18.2	Cotton textiles (including cotton ginning and baling)
(5) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	34,899	49,569	45,774	4.4	4.2	4.2	Wool, silk and synthetic fibre textiles
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	25,422	23,060	1.7	2.1	2.1	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	7,544	12,466	1.4	0.6	1.1	Wood and wooden products, furniture and fixtures
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	54,857	52,922	5.0	4.6	4.8	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries
(9) कातडी, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून)	1,052	2,461	2,016	0.1	0.2	0.2	Leather, leather and fur products (except repairs)
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	17,379	42,124	44,055	2.2	3.5	4.0	Rubber, plastic, petroleum and coal products
(11) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,05,852	1,03,858	4.3	8.9	9.5	Chemicals and chemical products
(12) अधातू खनिज पदार्थ	28,351	40,325	38,587	3.6	3.4	3.5	Non-metallic mineral products
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	15,992	68,853	68,252	2.0	5.8	6.2	Basic metal and alloys industries
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून)	33,861	62,131	59,999	4.3	5.2	5.5	Metal products and parts (except machinery and transport equipment)
(15) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	39,552	1,10,134	1,10,524	5.0	9.2	10.1	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery)
(16) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे पुरवठा आणि सुटे भाग	19,844	68,508	67,295	2.5	5.8	6.1	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts
(17) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	90,333	85,630	6.0	7.6	7.8	Transport equipment and parts
(18) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	20,854	17,077	2.0	1.8	1.5	Other manufacturing industries
(19) इतर	25,574	66,293	66,090	3.2	5.6	6.0	Others
एकूण	7,87,379	11,92,129	10,98,497	100.0	100.0	100.0	Total

सेवा योजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रम

७.८. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार.—सार्वजनिक क्षेत्रात केंद्र शासन, राज्य शासन, निम शासकीय संस्था, स्थानिक संस्था व त्यांचे उपक्रम ह्यांचा समावेश होतो. मार्च १९८३ अखेर त्या क्षेत्रातील कामगारांची संख्या आधीच्या वर्षाच्या कामगारांच्या तुलनेने २.८७ टक्क्यांनी वाढून २०.०६ लाख झाली. सार्वजनिक क्षेत्रात काम करणाऱ्यांपैकी २४ टक्के व्यक्ती केंद्र शासनामध्ये, २२ टक्के राज्य शासनामध्ये, १८ टक्के निम शासकीय संस्था, ११ टक्के निम राज्य शासकीय संस्था व २५ टक्के व्यक्ती स्थानिक संस्था यामध्ये काम करीत होत्या.

७.९. खाजगी क्षेत्रातील रोजगार.—मार्च १९८२ अखेर खाजगी क्षेत्रातील कामगार १४.१० लाख होते. त्यात ०.२४ लाखांनी (१.७० टक्के) घट होऊन ती संख्या मार्च १९८३ अखेर १३.८६ लाखांपर्यंत खाली आली. ही घट पूर्णतः उत्पादन विभागातील रोजगारात घट झाल्यामुळे होती.

७.१०. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील कामगारांच्या प्रमुख उद्योगगटनिहाय वर्गीकरणानुसार असे दिसून येते की, मार्च १९८३ अखेर एकूण कामगारांपैकी उत्पादन विभागात ३७ टक्के; सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवामध्ये ३२ टक्के व परिवहन, साठवण आणि वळणवळण यात १४ टक्के कामगार होते. (१) उत्पादन आणि (२) घाऊक व किरकोळ व्यापार, उपहारगृहे व हॉटेले हे दोन औद्योगिक गट वगळता इतर विभागात सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांची संख्या खाजगी क्षेत्रातील कामगारांपेक्षा अधिक होती. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील उद्योगगटनिहाय कामगारांची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

Employment market information programme

7.8. *Employment in the public sector.*—Public sector comprising Central Government, State Government, Quasi Government bodies, local bodies and their undertakings, employed 20.06 lakh persons as at the end of March 1983, an increase of 2.87 per cent over the number employed a year earlier. Of those employed in the public sector, Central Government accounted for 24 per cent, State Government for 22 per cent, Quasi Central Government bodies for 18 per cent, Quasi State Government bodies for 11 per cent and the local bodies for 25 per cent.

7.9. *Employment in the private sector.*—The total employment in the private sector in the State at the end of March 1983 decreased by 0.24 lakh (1.70 per cent) to 13.86 lakh from 14.10 lakh at the end of March 1982. The decline was wholly due to a decrease in employment in manufacturing activity.

7.10. A classification of employment in the public and the private sectors according to major industry divisions for March 1983 shows that 37 per cent of it was in manufacturing activity, 32 per cent in the community, social and personal services, and 14 per cent in transport storage and communications. But for the divisions (i) manufacturing and (ii) wholesale and retail trade, restaurants and hotels, in all other divisions public sector employment was considerably greater than the private sector employment. The table below gives the distribution of employment in the public and the private sectors according to the major industry divisions.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

प्रमुख उद्योगगटानुसार १९८२ आणि १९८३ मधील रोजगार
Employment in major industry divisions in 1982 and 1983

गट Division	उद्योगगट (2)	मार्च १९८२ व १९८३ अखेर कामगारांची संख्या लाखात No. of employees in lakh at the end of March 1982 and March 1983					Industry Group (2)	
		मार्च १९८२ March 1982			मार्च १९८३ March 1983			
		सार्वजनिक Public (3)	खाजगी Private (4)	एकूण Total (5)	सार्वजनिक Public (6)	खाजगी Private (7)		एकूण Total (8)
0	कृषि, शिकार, वन उद्योग आणि मत्स्योद्योग.	0.42	0.01	0.43	0.45	0.01	0.46	Agriculture, hunting, forestry and fishing.
1	खानकाम आणि दगड खानकाम	0.31	0.02	0.33	0.36	0.01	0.37	Mining and quarrying
2 and 3	वस्तुनिर्माण	2.10	10.70	12.80	2.11	10.34	12.45	Manufacturing
4	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	0.73	0.08	0.81	0.78	0.10	0.88	Electricity, gas and water
5	बांधकाम	1.18	0.07	1.25	1.22	0.07	1.29	Construction
6	घाऊक व किरकोळ व्यापार आणि उपहारगृहे व हॉटेल्स	0.14	0.53	0.67	0.12	0.55	0.67	Wholesale and retail trade and restaurants and hotels.
7	परिवहन, साठवण आणि वळणवळण	4.54	0.09	4.63	4.64	0.09	4.73	Transport, storage and communications.
8	वित्त, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	1.31	0.72	2.03	1.47	0.75	2.22	Financing, insurance, real estate and business services.
9	सामूहिक, सामाजिक आणि व्यक्तिगत सेवा.	8.77	1.88	10.65	8.91	1.94	10.85	Community, social and personal services.
	एकूण	19.50	14.10	33.60	20.06	13.86	33.92	Total

७.११. सेवायोजन केंद्रांची माहिती.—राज्यातील सेवायोजन केंद्रातील पटावर असलेल्यांची संख्या सातत्याने वाढत असून ऑक्टोबर १९८३ च्या अखेर मार्च १९८३ च्या तुलनेत सात टक्क्यांनी वाढून १६.९४ लाखांपर्यंत पोहोचली. मार्च १९८२ ते मार्च १९८३ या काळात ही वाढ ११ टक्क्यांनी झाली. १९८२-८३ मध्ये जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा व रोजगार मिळवून दिलेल्यांची संख्या १९८१-८२ च्या तुलनेत कमी होती. १९८२-८३ मध्ये ८४ हजार रिकाम्या जागा जाहीर करण्यात आल्या व ४२ हजार व्यक्तींना रोजगार मिळवून देण्यात आला. १९८१-८२ च्या तुलनेत हे प्रमाण २.६ टक्क्यांनी कमी होते. या संख्येची पटावरील संख्येशी टक्केवारी १९८२-८३ मध्ये २.६ टक्के तर १९८१-८२ मध्ये ३.० टक्के होती.

७.१२. पटावर असलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण ३० जून १९८३ या संदर्भ दिवसाकरिता उपलब्ध आहे. पटावर नावे नोंदलेल्या व्यक्तींपैकी सुमारे ५० टक्के माध्यमिक शालांत परीक्षेपर्यंत (निरक्षर धरून) शिकलेले होते. जवळजवळ ३५ टक्के शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेले होते. तर जवळजवळ सात टक्के अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शाखा सोडून इतर शाखांतील पदवीधर होते. ३० जून १९८२ या दिवसाच्या माहितीशी तुलना करता ३० जून १९८३ या दिवशी पटावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या सुशिक्षित बेकारांच्या सर्व वर्गात वाढली आहे.

7.11. *Employment exchange information.*—The number of persons on the live register of the employer t exchange in the State has been continuously increasing and stood at 16.94 lakhs at the end of October 1983 an increase of seven per cent over the number at the end of March 1983. Between March 1982 and March 1983 the number increased by 11 per cent. Both, the number of vacancies notified and the placements effected were less in 1982-83 than their number in 1981-82. The number of vacancies notified in 1982-83 was 84 thousand while that of placements effected 42 thousand, a fall of 2.6 per cent over the placements in 1981-82. The percentage of placements to the number on live register was 2.6 in 1982-83 compared with 3.0 in 1981-82.

7.12. A classification of the number on live register by educational qualifications is available for the reference date 30th June 1983. About 50 per cent of those registered on that day had education below matriculation (including illiterates), nearly 35 per cent were matriculates and nearly seven per cent were graduates in disciplines other than engineering and medical. Compared with the number on live register at the end of June 1982, that on 30th June 1983 had increased in all the categories of educated unemployed.

तबला क्रमांक/TABLE No. 12

पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

Distribution of persons on live register according to educational qualifications

शैक्षणिक पात्रता (1)	जूनअखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या No. of candidates on the live register at the end of June		Levels of education (1)
	1982 (2)	1983 (3)	
(1) माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून).	7,21,102	8,17,022	Below Matriculation (including illiterate)
(2) माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	5,07,101	5,65,608	Matriculation
(3) पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	73,587	74,075	Intermediate
(4) अभियांत्रिकी पदविकाधारक	7,544	8,148	Engineering diploma-holder
(5) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार.	28,932	30,416	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprentices Act.
(6) एकूण पदवीधर—	1,05,237	1,09,833	Total Graduates—
(i) अभियांत्रिकी	927	1,099	(i) Engineering
(ii) वैद्यकीय	873	1,302	(ii) Medicine
(iii) इतर	1,03,437	1,07,432	(iii) Others
(7) एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	12,019	13,537	Total Post-Graduates—
(i) अभियांत्रिकी	5	11	(i) Engineering
(ii) वैद्यकीय	50	49	(ii) Medicine
(iii) इतर	11,964	13,477	(iii) Others
एकूण	14,55,522	16,18,639	Total

७.१३. **सुशिक्षित बेकारांना वित्तीय सहाय्य.**—या योजनेचा उद्देश बेकार पदवीधारक व पदविकाधारक यांना अर्ध वेळ काम व मानधन देणे व माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या बेकारांना नोकरी शोधण्यासाठी होणारा खर्च भागविण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देणे हा आहे. १९८२-८३ मध्ये ह्या योजनेखाली १.४२ लाख शिक्षित बेकारांना सहाय्य देण्यात आले. त्यांपैकी १३ टक्के पदवीधारक वा पदविकाधारक होते. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९८३ ह्या काळात १.३६ लाख शिक्षित बेकारांना सहाय्य देण्यात आले. त्यांपैकी १४ टक्के पदवीधारक वा पदविकाधारक होते. या काळात ४७ लाख रुपयांचे सहाय्य पदवीधारक व पदविकाधारक बेकारांना देण्यात आले व माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या बेकारांना २२ लाख रुपयांची आर्थिक मदत देण्यात आली.

७.१४. **सुशिक्षित बेकारांच्या सहाय्यासाठी रोजगार विकास कार्यक्रम.**—ह्या कार्यक्रमाखाली सुशिक्षित बेकारांना वित्तीय संस्थांची किमान गरज पुरी करता यावी व स्वतःचा धंदा सुरू करता यावा यासाठी वित्तीय पतपुरवठा मिळावा म्हणून बीज भांडवलाने सहाय्य देण्यात येते. हा कार्यक्रम चार विभागीय विकास महामंडळांकडून आपापल्या भागात राबविला जातो. महाराष्ट्र राज्य लघु उद्योग विकास महामंडळाकडून बृहन्मुंबईमध्ये आणि महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाकडून सबंध राज्यात हा कार्यक्रम राबविला जातो. १९८२-८३ मध्ये या कार्यक्रमाखाली ४.९ हजार घटकांना मदत दिली व ४.४३ कोटी रुपये वितरित केले. याउलट १९८१-८२ मध्ये ५.१ हजार घटकांना मदत दिली होती व ४.१० कोटी रुपये वितरित केले होते. एप्रिल-ऑक्टोबर १९८३ ह्या काळात दोन हजार घटकांना मदत दिली होती व २.६२ कोटी रुपये वितरित केले होते. तर १९८२ या वर्षाच्या त्या काळात १.४ हजार घटकांना मदत केली व १.४७ कोटी रुपये वितरित केले होते.

७.१५. **उमेदवारांना प्रशिक्षण.**—१९८२-८३ मध्ये जवळजवळ १८ हजार उमेदवारांनी उमेदवार कायदा, १९६१ खाली प्रशिक्षण घेतले. १९८३-८४ मध्ये ही संख्या १९ हजारपर्यंत वाढेल अशी अपेक्षा आहे.

७.१६. **औद्योगिक संबंध.**—कामे बंद पडण्याचे प्रसंग, त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या तसेच वाया गेलेले एकूण श्रमदिन या बाबतीत १९८२ सालाच्या तुलनेने १९८३ मध्ये औद्योगिक संबंध सुधारल्याचे दिसते. संपामुळे परिणाम झालेल्या बृहन्मुंबईतील कापड गिरणीतील कामगारांच्या उपस्थितीत बरीच सुधारणा झाली. १९८३ मध्ये ४०४ वेळा कामे बंद पडली होती आणि त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या १.२२ लाख होती. तर १९८२ मध्ये ५५४ वेळा कामे बंद होती व त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या ३.४६ लाख होती. वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या १९८२ मध्ये ५.५० कोटी होती ती १९८३ मध्ये २.८१ कोटीपर्यंत खाली आली. १९८३ मध्ये कामे बंद असलेल्या उद्योगांत गुंतलेल्या एकूण कामगारांपैकी २४ टक्के कामगार हे सुती कापड उद्योगात, १५ टक्के कामगार अभियांत्रिकी उद्योग यांमधील होते आणि उरलेले कामगार इतर उद्योग क्षेत्रांमधील होते. तसेच वाया गेलेल्या एकूण श्रमदिनांपैकी ७७ टक्के श्रमदिन सुती कापड उद्योगातील कामगारांचे व १० टक्के श्रमदिन अभियांत्रिकी उद्योगातील कामगारांचे होते. १९८३ मध्ये वाया गेलेल्या श्रमदिनांतील ८५ टक्के श्रमदिन संपामुळे व बाकीचे टाळेबंदीमुळे वाया गेले.

7.13. **Financial assistance to the educated unemployed.**—The scheme aims at giving to the graduate diploma holder unemployed part-time work and honorarium and financial assistance to the matriculate unemployed to enable him to meet the expenses towards his search for a job. In 1982-83 under the scheme 1.42 lakh educated unemployed were assisted. Of these 13 per cent were graduates or diploma holders. Between April-October 1983, 1.36 lakh educated unemployed were assisted under this scheme of which 14 per cent were graduates or diploma holders. Graduate diploma holder unemployed were given assistance of Rs. 47 lakh and matriculate unemployed, Rs. 22 lakh during that period.

7.14. **Employment promotion programme for assisting educated unemployed persons.**—Under the programme, seed money assistance is given to educated unemployed to meet the margin requirement of financial institutions, so that the unemployed can start their own enterprise. The programme is implemented by the four regional development corporations in their respective areas, MSSIDC in Greater Bombay and The State Khadi and Village Industries Board throughout the State. During 1982-83, 4.9 thousand units were assisted and Rs. 4.43 crore disbursed, compared with 5.1 thousand units assisted and Rs. 4.10 crore disbursed in 1981-82. Between April-October 1983, 2.0 thousand units were assisted and Rs. 2.62 crore disbursed as against 1.4 thousand units assisted and Rs. 1.47 crore disbursed in April-October 1982.

7.15. **Apprenticeship training.**—Nearly 18 thousand apprentices took training in 1982-83 under the Apprenticeship Act, 1961. The number is expected to increase to 19 thousands in 1983-84.

7.16. **Industrial relations.**—Industrial relations in 1983 in contrast to 1982 showed a marked improvement in terms of number of work stoppages, workers involved as well as mandays lost (over 1982). There was considerable improvement in attendance in the strike affected textile mills in Greater Bombay. The number of work stoppages in 1983 was 404 involving 1.22 lakh workers as compared with 554 work stoppages involving 3.46 lakh workers in 1982. The total number of mandays lost in 1983 came down to 2.81 crores from 5.50 crores in 1982. Out of total workers involved in work stoppages in 1983, 24 per cent were from textile industry, 15 per cent from engineering industry and the rest from other sectors. Similarly, out of the total mandays lost in this year 77 per cent were accounted for by textile industry and 10 per cent by engineering industry. Nearly 85 per cent of the mandays lost in 1983 were due to strikes and the remaining due to lockouts.

८. किमतींचा स्थितिविशेष

८.१. १९८२-८३ या आर्थिक वर्षात किमतीची वाढ बहुतांशी रोखली गेली होती. पण १९८३-८४ मध्ये मात्र महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि शहरी विभागात लक्षणीय भाववाढ आढळून येते. १९८३-८४ या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यात महाराष्ट्रातील नागरी भागातील ग्राहक किमतींचा सरासरी निर्देशांक मागील वर्षातील त्याच महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त असून मागील वर्षात त्याच काळात ही वाढ चार टक्के एवढी माफक होती. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागात त्याच महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांक हा मागच्या वर्षाच्या त्याच महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होता पण १९८२-८३ ह्या वर्षात मात्र त्याच्या मागील वर्षाशी तुलना करता निर्देशांकात कुठल्याही प्रकारची वाढ दिसून आली नाही. १९८३-८४ या आर्थिक वर्षातील पहिल्या नऊ महिन्यांच्या अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा सरासरी निर्देशांक १९८२-८३ वर्षाच्या त्याच महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा नऊ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ त्याच महिन्यांकरिता १९८२-८३ मध्ये १९८१-८२ पेक्षा दोन टक्के जास्त होती.

८.२. महाराष्ट्रातील किमतींचा स्थितिविशेष.—महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी विभागाकरता निवडक महत्त्वाच्या वस्तूंच्या किंमतीवर आधारित जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयामध्ये काढण्यात येतात. १९७१ हे वर्ष आधारभूत धरून या निर्देशांकाची सुधारित मालिका तयार करण्यात आली आहे. त्यासाठी विविध वस्तूंचे भार राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या २४ व्या फेरीतील (१९६९-७०) घरगुती खर्चासंबंधीच्या आकडेवारीचा उपयोग करून निश्चित करण्यात आले आहेत. तांदूळ, गहू, ज्वारी व साखर या चार वस्तू खुल्या बाजारात तसेच स्वस्त धान्य दुकानांत उपलब्ध असल्याने निर्देशांक तयार करण्यासाठी या वस्तूंच्या दोन्ही किमतींवर आधारित योग्य भारांकित सरासरी किमती वापरण्यात येतात. महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक काढण्यासाठी २५ जिल्हांच्या मुख्यालयातील व बृहन्मुंबईमधील किमती वापरण्यात येतात तर ग्रामीण विभागाकरता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक काढण्यासाठी निवडक ७५ ग्रामीण केंद्रातील किमती वापरण्यात येतात.

८.३. महाराष्ट्रातील नागरी विभागाच्या ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकांचा वाढता कल एप्रिल १९८३ पासूनच सुरू झाला व सप्टेंबर १९८३ पर्यंत कायम राहिला. हा कल ऑक्टोबर ते डिसेंबर या काळात जवळ जवळ स्थिर होता. एप्रिल १९८३ चा निर्देशांक २७३ होता तर सप्टेंबर १९८३ मध्ये तो वाढून ३०३ एवढा झाला. ऑक्टोबर ते डिसेंबर १९८३ मध्ये तो थोडा खाली ३०१ वर आला. वाढ १० टक्के होती. व सर्वसाधारण निर्देशांकातील वाढ ही मुख्यतः अन्नगट निर्देशांकातील वाढीमुळे असून अन्नगट निर्देशांक एप्रिल १९८३ मध्ये २६१ होता तो वाढून सप्टेंबर १९८३ मध्ये ३०० झाला. एप्रिल ते सप्टेंबर १९८३ या काळात तांदूळ, गहू, ज्वारी, तूरडाळ, मूगडाळ, उडीदडाळ, दूध, शेंगदाणा तेल, तिळाचे तेल, साखर आणि चहा ह्या वस्तूंचे भाव अन्नगट निर्देशांकांच्या वाढीस कारणीभूत होते. ऑक्टोबर ते डिसेंबर १९८३ मध्ये सर्वसाधारण निर्देशांक जरी ३०२ वर स्थिर होता, तरी अन्नगट निर्देशांक २९८ वरून २९४ इतका खाली आला. ज्या वस्तूंच्या किमतीत पूर्वी वाढ झालेली होती त्याच वस्तूंच्या किमतीत चहा सोडून घट झाल्यामुळे निर्देशांक कमी झाला. राहिलेल्या सर्व गटांतील वस्तूंच्या किमतीतसुद्धा साधारणपणे अशीच परंतु माफक वाढ झाली. डिसेंबर १९८३ मध्ये सर्वसाधारण निर्देशांक डिसेंबर १९८२ पेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त होता तर तो डिसेंबर १९८२ मध्ये डिसेंबर १९८१ पेक्षा पाच टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ चा सरासरी निर्देशांक २९५ हा एप्रिल-डिसेंबर १९८२ पेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ ह्या महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकातील

8. PRICE SITUATION

8.1. The price rise in 1982-83 was mostly contained as compared with its preceding year, whereas during 1983-84 the prices have considerably increased both in the rural and urban areas of Maharashtra. The average consumer price index number for urban Maharashtra increased by about 15 per cent during first nine months of 1983-84 over the corresponding average for the earlier year when it had showed a modest increase of four per cent in that year. In the case of rural Maharashtra the average index number for the same period of 1983-84 showed an increase of 13 per cent as compared with the earlier year whereas 1982-83 had not shown any increase over its earlier year's index number. The average all-India wholesale price index number showed an increase of nine per cent in first nine months of 1983-84 over 1982-83 compared with an increase of two per cent in the corresponding period of 1982-83 over 1981-82.

8.2. Price situation in Maharashtra.—The Directorate of Economics and Statistics constructs consumer price index numbers on the basis of retail prices of selected essential commodities for the urban and rural areas of Maharashtra. The index number series has been revised with calendar year 1971 as the base. Household consumption data, based on 24th round (1969-70) of the National Sample Survey have been used for constructing the weighting diagram. As four commodities viz. rice, wheat, jowar and sugar are available in the open market as well as in the fair price shops; both price quotations for these commodities are appropriately used to calculate index numbers. Price quotations from 25 district head quarters and from Greater Bombay are used for the consumer price index numbers for urban Maharashtra and those from selected 75 rural centres are used for the consumer price index numbers for rural Maharashtra.

8.3. The upward trend in the consumer price index numbers for urban areas started in April 1983 continued till September 1983 and remained nearly stable from October to December 1983. The index number for April 1983 which was 273 rose to 303 in September 1983 and dipped to 301 in October to December 1983 registering an increase of 10 per cent. The increase in the general index number was mainly due to the increase in food group index number which increased from 261 in April 1983 to 300 in September 1983. The commodities mainly responsible for rise in the food group index number during the period April-September 1983 were rice, wheat, jowar, arhardal, mungdal, uriddal, milk, groundnut oil, gingelly oil, sugar and tea. In October to December 1983, though the general index number remained nearly stationary at 302, the food-group index number declined from 298 to 294. This decline was due to the fall in the prices of the very commodities (excluding tea) that had earlier shown a rise. The prices of the commodities in the remaining groups were generally on the increase though the rises recorded in them were modest. The general index number in December 1983 was high

वाढीची तुलना एप्रिल-डिसेंबर १९८२ ह्या महिन्याशी केली असता अन्नगट निर्देशांकात तीव्र वाढ १७ टक्के; पान, सुपारी, तंबाखू, गट आणि संकीर्ण गट निर्देशांकात प्रत्येकी १३ टक्के; कापड, बिछाना, पादत्राणे गट ११ टक्के आणि इंधन व दिवाबत्ती गट निर्देशांकात नऊ टक्क्यांनी बरीच वाढ झाली. नागरी विभागातील सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्रमांक १३ मध्ये दर्शविले आहेत.

by 15 per cent than in December 1982, while that in December 1982 was higher by five per cent than in December 1981. The average index number for April-December 1983 (295) was 15 per cent higher than in April-December 1982. The increase in the average index number for the month of April-December 1983 compared with that of April-December 1982 was the sharpest for food-groups (17 per cent), followed by pan-supari, tobacco and miscellaneous groups (13 per cent each) and fuel and light group (nine per cent). clothing group (11 per cent). The general index number and group index numbers for urban Maharashtra are shown in table No. 13.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्रातील नागरी विभागातील जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतींचा निर्देशांक

Consumer price index number for selected essential items for urban Maharashtra

(आधार : १९७१=१००)

(Base : 1971=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, supari, tobacco	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
भार—	63.81	2.64	6.35	3.88	23.32	100.00	—Weight
१९७९-८० (अ)	189	184	223	206	186	191	1979-80 (P)
१९८०-८१ (अ)	212	197	239	226	230	218	1980-81 (P)
१९८१-८२ (अ)	244	224	273	256	248	247	1981-82 (P)
१९८२-८३ (अ)	247	239	315	278	269	257	1982-83 (P)
१९८३-८४ (अ)*	289	270	339	303	300	295	1983-84 (P)*
डिसेंबर १९८२ (अ)	251	235	322	283	274	262	December 1982 (P)
जानेवारी १९८३ (अ)	249	241	324	289	278	261	January 1983 (P)
फेब्रुवारी १९८३ (अ)	248	244	325	290	278	262	February 1983 (P)
मार्च १९८३ (अ)	249	246	331	291	280	263	March 1983 (P)
एप्रिल १९८३ (अ)	261	254	333	293	287	273	April 1983 (P)
मे १९८३ (अ)	276	265	334	299	289	283	May 1983 (P)
जून १९८३ (अ)	283	284	333	300	293	289	June 1983 (P)
जुलै १९८३ (अ)	293	290	340	302	301	298	July 1983 (P)
ऑगस्ट १९८३ (अ)	296	274	342	302	303	300	August 1983 (P)
सप्टेंबर १९८३ (अ)	300	265	341	306	304	303	September 1983 (P)
ऑक्टोबर १९८३ (अ)	298	263	343	306	305	302	October 1983 (P)
नोव्हेंबर १९८३ (अ)	297	267	344	309	307	302	November 1983 (P)
डिसेंबर १९८३ (अ)	294	269	344	309	310	301	December 1983 (P)

*नऊ महिन्यांची सरासरी/Average of nine months (अ) : अस्थायी. (P) : Provisional.

८.४. ग्रामीण महाराष्ट्रातील ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकात सुद्धा एप्रिल ते सप्टेंबर १९८३ मध्ये वाढ आढळून येते आणि राहिलेल्या ऑक्टोबर ते डिसेंबर ह्या काळात थोडी घट दिसून येते. ग्राहक किमतींचा निर्देशांक एप्रिल १९८३ मध्ये २४८ होता व त्यात सतत वाढ होऊन सप्टेंबर १९८३ मध्ये २८२ झाला. त्यानंतर तो डिसेंबर १९८३ मध्ये २७९ पर्यंत खाली गेला. सर्वसाधारण निर्देशांकातील वाढ ही मुख्यतः अन्नगट निर्देशांकातील वाढीमुळे असून अन्नगट निर्देशांक एप्रिल १९८३ मध्ये २३७ होता तो सप्टेंबर १९८३ मध्ये २८० पर्यंत वाढला. तो त्यानंतर कमी होण्यासही विशेषतः अन्नगट निर्देशांक कारणीभूत होता. इंधन व दिवाबत्ती गट व कापड गट या दोन गट निर्देशांकात अल्पशी वाढ दिसून आली. संकीर्ण गट निर्देशांकात मात्र जुलै ते ऑक्टोबर १९८३ या काळात

8.4. The consumer price index number for rural areas of Maharashtra also showed an increasing trend during the period April-September 1983 and a marginal decline between October-December 1983. The consumer price index number was 248 in April 1983 and thereafter continuously increased till September 1983 to 282. Thereafter it dipped to 279 in December 1983. The increase in the general index number was mainly due to rise in the food group index number, which increased from 237 in April 1983 to 280 in September 1983. Its subsequent fall was also attributable to the food group.

घट दिसून आली. नागरी विभागाप्रमाणेच ग्रामीण विभागाचासुद्धा डिसेंबर १९८३ चा सर्वसाधारण निर्देशांक डिसेंबर १९८२ शी तुलना करता १५ टक्क्यांनी जास्त होता तर डिसेंबर १९८२ मध्ये डिसेंबर १९८१ शी तुलना करता एक टक्क्याने कमी होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ चा सरासरी निर्देशांक २७० होता व तो एप्रिल-डिसेंबर १९८२ शी तुलना करता १३ टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ ह्या महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढीची तुलना एप्रिल-डिसेंबर १९८२ ह्या महिन्याशी केली असता सर्वात तीव्र वाढ अन्नगट (१५ टक्के) होती व त्यानंतर क्रमाने इंधन व दिवाबत्ती गट (११ टक्के), संकीर्ण गट (८ टक्के) व कापड गट (७ टक्के) अशी वाढ होती. ग्रामीण विभागातील सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्र. १४ मध्ये दर्शविले आहेत.

The index number of 'fuel and light' and 'clothing' groups generally showed a slightly increasing trend while the 'miscellaneous' group index number showed downward trend between July to October 1983. As in the urban areas, the general index number for rural areas in December 1983 was 15 per cent higher than in December 1982 while that in December 1982 was one per cent low than in December 1981. The average index number for April-December 1983 (270) was 13 per cent higher than in April-December 1982. The increase in the average index numbers for April-December 1983 over that of April-December 1982 was the sharpest for food-group (15 per cent), followed by fuel and light group (11 per cent), miscellaneous group (eight per cent) and clothing group (seven per cent). The group index numbers and the general index numbers of rural Maharashtra are shown in Table No. 14.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागातील जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतींचा निर्देशांक
Consumer price index number for selected essential items for rural Maharashtra

(पाया : १९७१=१००)
(Base : 1971=100)

वर्ष/महिना (1)	अन्न Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting (3)	कापड गट Clothing (4)	संकीर्ण Miscellaneous (5)	सर्व वस्तू All commodities (6)	Year/Month (1)
भार—	73.13	7.20	5.66	14.01	100.00	weight—
१९७९-८० (अ) ..	182	238	208	185	188	1979-80 (P)
१९८०-८१ (अ) ..	198	246	224	208	204	1980-81 (P)
१९८१-८२ (अ) ..	235	277	250	239	239	1981-82 (P)
१९८२-८३ (अ) ..	230	289	272	253	240	1982-83 (P)
१९८३-८४ (अ)* ..	264	316	287	272	270	1983-84 (P)*
डिसेंबर १९८२ (अ) ..	233	286	277	253	242	December 1982 (P)
जानेवारी १९८३ (अ) ..	232	287	279	255	242	January 1983-84 (P)
फेब्रुवारी १९८३ (अ) ..	232	294	280	255	242	February 1983 (P)
मार्च १९८३ (अ) ..	232	317	281	257	244	March 1983 (P)
एप्रिल १९८३ (अ) ..	237	311	282	262	248	April 1983 (P)
मे १९८३ (अ) ..	244	314	283	268	255	May 1983 (P)
जून १९८३ (अ) ..	254	311	285	274	262	June 1983 (P)
जुलै १९८३ (अ) ..	264	314	288	275	270	July 1983 (P)
ऑगस्ट १९८३ (अ) ..	273	316	287	274	277	August 1983 (P)
सप्टेंबर १९८३ (अ) ..	280	316	288	273	282	September 1983 (P)
ऑक्टोबर १९८३ (अ) ..	277	319	288	272	280	October 1983 (P)
नोव्हेंबर १९८३ (अ) ..	276	321	291	274	280	November 1983 (P)
डिसेंबर १९८३ (अ) ..	275	323	290	275	279	December 1983 (P)

*नऊ महिन्यांची सरासरी / Average of nine months (अ) अस्थायी (P) Provisional

८.५. देशातील किमतींचा स्थितिविशेष.—अखिल भारतीय घाऊक किमतींच्या निर्देशांकातसुद्धा सातत्याने वाढ होऊन एप्रिल १९८३ मधील २९९ वरून तो सप्टेंबर १९८३ मध्ये ३१८ पर्यंत वाढला आणि पुढे डिसेंबर १९८३ पर्यंत स्थिर राहिला. एप्रिल ते डिसेंबर १९८३ या काळात "उत्पादित पक्का माल" गट निर्देशांकात सातत्याने ३०१ पर्यंत वाढ झाली आणि डिसेंबर १९८३ मध्ये तो २९५ पर्यंत खाली गेला. 'इंधन शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' गट निर्देशांक सप्टेंबर १९८३ पर्यंत ४७८ च्या जवळपास स्थिर राहिला व डिसेंबर मध्ये ४९० पर्यंत वाढला. 'मूलभूत पदार्थ' गट निर्देशांक एप्रिल ते ऑगस्ट पर्यंत वाढला व सप्टेंबर व ऑक्टोबर १९८३ मध्ये थोडासा घसरला आणि पुन्हा डिसेंबर १९८३ मध्ये ३१० पर्यंत वाढला. 'मूलभूत पदार्थ' गट निर्देशांकात वाढ होण्यास तांदूळ, ज्वारी,

8.5. Price situation in the country.—The all-India wholesale price index number also recorded a continuous rise from 299 in April 1983 to 318 in September 1983 and remained stationary upto December 1983. During the period April to September 1983 the group index number for 'manufactured products' showed continuous increase upto 301 and later dipped to 295 in December 1983. The index number for fuel, power, light and lubricants remained steady around 478 till September 1983 and rose to 490 in December 1983. 'Primary articles' group index number increased from April to August, slightly declined in September-October

तूर, मटण, चहा, दूध आणि भाजीपाला ह्या वस्तूंचे भाव कारणीभूत होते. 'उत्पादित पक्का माल' ह्या गटातील खाद्य वस्तू, पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ, कापड, मूलभूत धातू, मिश्रधातू व धातूंच्या वस्तू, यंत्रसामग्री, परिवहन सामग्री आणि इतर ह्या निरनिराळ्या उपगटात धीमी वाढ झाली, तर कागद, कागदाच्या वस्तू, कातडी, कातडीच्या वस्तू, रबर, रबराच्या वस्तू, रसायने व रासायनिक पदार्थ, अधातू खनिज पदार्थ या गटातील वस्तूंच्या किमतीमध्ये याच कालावधीत चढउतार दिसून येतो. डिसेंबर १९८३ मध्ये सर्वसाधारण निर्देशांक डिसेंबर १९८२ पेक्षा १० टक्क्यांनी जास्त होता. तर तो डिसेंबर १९८२ मध्ये डिसेंबर १९८१ पेक्षा तीन टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ चा सरासरी निर्देशांक ३१३ असून तो एप्रिल-डिसेंबर १९८२ पेक्षा नऊ टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ ह्या महिन्यांच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढीची तुलना एप्रिल-डिसेंबर १९८२ ह्या महिन्यांशी केली असता मूलभूत गट निर्देशांकात सर्वात जास्त म्हणजे ११ टक्के व त्या खालोखाल उत्पादित गट निर्देशांक ८ टक्के आणि दिवाबत्ती, इंधन व वंगण गट निर्देशांक ६ टक्के वाढ होती. अखिल भारतीय घाऊक किमतींचे सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्र. १५ मध्ये दर्शविले आहेत.

1983 and again moved upto 310 in December 1983. The important commodities in 'primary articles' group which were responsible for the rise in index number were—rice, jowar, tur, meat, tea, milk and vegetables. Among the different sub-groups of 'manufactured products' group, food articles; beverages, tobacco and tobacco products; textiles; basic metal, alloys and metal products; machinery and transport equipments and miscellaneous groups have shown a steady rise, while the prices of the manufactured products in the remaining sub-groups viz. paper and paper products, leather and leather products, rubber and rubber products, chemical and chemical products, non metallic mineral products, have fluctuated during this period. The general index number in December 1983 was 10 per cent higher than in December 1982; while that in December 1982 was three per cent higher than in December 1981. The average index number for April-December 1983 (313) was nine per cent higher than in 1982. The increase in the average index number for the months of April-December 1983 over that of April-December 1982 was the highest for primary articles group (11 per cent), followed by manufactured products group (eight per cent) and fuel, power, light and lubricants group (six per cent). The group index numbers and general index numbers of all-India wholesale prices are shown in Table No. 15.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक
All-India wholesale price index number

(आधार : १९७०-७१=१००)
(Base : 1970-71=100)

वर्ष/महिना	मूलभूत पदार्थ Primary articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
भार—	416.67	84.59	498.74	1,000.00	—Weight
१९७७-७८ ..	184	234	179	186	1977-78
१९७८-७९ ..	181	245	180	186	1978-79
१९७९-८० ..	206	283	216	218	1979-80
१९८०-८१ ..	238	354	257	257	1980-81
१९८१-८२ (अ) ..	264	428	271	281	1981-82 (P)
१९८२-८३ (अ) ..	274	455	272	288	1982-83 (P)
१९८३-८४ (अ)*	300	479	293	313	1983-84 (P)
डिसेंबर १९८२ ..	274	465	271	289	December 1982
जानेवारी १९८३ (अ) ..	276	458	272	289	January 1983 (P)
फेब्रुवारी १९८३ (अ) ..	280	467	272	292	February 1983 (P)
मार्च १९८३ (अ) ..	282	480	273	294	March 1983 (P)
एप्रिल १९८३ (अ) ..	284	477	280	299	April 1983 (P)
मे १९८३ (अ) ..	293	478	287	306	May 1983 (P)
जून १९८३ (अ) ..	297	478	289	308	June 1983 (P)
जुलै १९८३ (अ) ..	302	478	292	312	July 1983 (P)
ऑगस्ट १९८३ (अ) ..	308	479	297	317	August 1983 (P)
सप्टेंबर १९८३ (अ) ..	306	480	301	318	September 1983 (P)
ऑक्टोबर १९८३ (अ) ..	305	490	301	319	October 1983 (P)
नोव्हेंबर १९८३ (अ) ..	308	490	297	318	November 1983 (P)
डिसेंबर १९८३ (अ) ..	310	490	295	318	December 1983 (P)

*नऊ महिन्यांची सरासरी/Average of nine months (अ) अस्थायी. (P) Provisional.

८.६. १९६० हे पायाभूत वर्ष घेऊन औद्योगिक कामगारां-करिता काढलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकातसुद्धा एप्रिल १९८३ ते नोव्हेंबर १९८३ या काळात सातत्याने वाढ आढळून येते. तर डिसेंबर १९८३ मध्ये माफक घट दिसून येते. एप्रिल १९८३ मध्ये निर्देशांक ५०८ एवढा होता व त्यात १० टक्क्यांनी वाढ होऊन डिसेंबर १९८३ मध्ये ५५९ झाला. अन्नगट निर्देशांक एप्रिल १९८३ मध्ये ५३१ होता तो १० टक्क्यांनी वाढून नोव्हेंबर १९८३ मध्ये ६०१ एवढा झाला. तीच वाढ सर्वसाधारण निर्देशांकात वाढ होण्यास कारणीभूत होती. डिसेंबर १९८३ चा सर्वसाधारण निर्देशांक मागील वर्षाच्या त्याच महिन्याच्या निर्देशांकापेक्षा १२ टक्क्यांनी जास्त होता. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ चा सरासरी निर्देशांक ५४३ होता व तो एप्रिल-डिसेंबर १९८२ पेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होता.

8.6. The all-India consumer price index number for industrial workers with base 1960 = 100 has also been continuously increasing during the period April to November 1983 and marginally dipped in December 1983. The index number was 508 in April 1983 and 559 in December 1983 recording a rise of about 10 per cent. The 'food' group index number, which continuously increased from 531 in April 1983 to 601 in November 1983, registering an increase of 10 per cent mainly contributed to the rise in the general index number. The general index number for December 1983 was 12 per cent higher than that a year earlier. The average index number for April-December 1983 (543) was 13 per cent higher than that for April-December 1982.

९. राहणीची परिस्थिती

९.१. नागरी पुरवठा.—सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत साखर, खाद्यतेल, घासलेट, हाय स्पीड डिझेल व सिमेंट ह्या वस्तूंची उपलब्धता व पुरवठा ह्यात सुधारणा झाली. तृणधान्यांच्या, विशेषतः तांदुळाच्या बाबतीत मात्र १९८३ मध्ये व १९८४ च्या सुरुवातीस पुरवठा समाधानकारक नव्हतः.

९.२. अन्नधान्याची वसुली.—राज्य शासनाने १९८३-८४ मध्ये केंद्र शासनाने ठरविलेल्या आधार किमतीप्रमाणे ज्वारी, भात व बाजरीची खरेदी केली. ह्या किमती सर्वसाधारण ज्वारी व बाजरी-करता प्रति क्विंटल १२४ रुपये व सर्वसाधारण भाताकरता १३२ रुपये होत्या. ऑक्टोबर १९८३ ते १५ फेब्रुवारी १९८४ मध्ये ३३६ टन भात, ७,५७९ टन ज्वारी व ४८९ टन बाजरीची खरेदी करण्यात आली. १९८२-८३ च्या त्याच काळात १४७ टन भात व १.४२ लाख टन खरेदी करण्यात आली होती. शासनाने तूर व उडिदाची खरेदीज्वारीची २४५ रुपये प्रति क्विंटल, मुगाची खरेदी २५० रुपये प्रति क्विंटल आणि काळ्या पडलेल्या ज्वारीची खरेदी ९५ रुपये प्रति क्विंटल ह्या दराने आधार म्हणून करावयाचे ठरविले आहे. शासकीय वखारीतील धान्य साठा फेब्रुवारी १९८४ च्या सुरुवातीस २.०६ लाख टन होता व तो वर्षा आधीच्या साठ्यापेक्षा (३.९९ लाख टन) कमी होता.

९.३. अन्नधान्याचा पुरवठा.—राज्य शासनास केंद्र शासनाकडून १९८३ मध्ये दरमहा ८५ हजार टन धान्याचा पुरवठा झाला. त्यात २५ हजार टन तांदूळ व ६० हजार टन गहू होता. पीठ गिरण्यांसाठी गव्हाचा पुरवठा १९८३ मधील ३०.३ हजार टनावरून जानेवारी १९८४ मध्ये ३९.८ हजार टन करण्यात आला.

९.४. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था.—राज्यात जानेवारी १९८४ अखेर ३१,६०९ रास्त भावाची अधिकृत रेशन दुकाने होती; व वर्षा पूर्वीपेक्षा ही संख्या पाच टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या दुकानांतून धान्याच्या उपलब्धतेप्रमाणे दरमहा प्रति प्रौढास १० किलो धान्य देण्यात आले.

९.५. साखर.—सप्टेंबर १९८३ पर्यंत राज्याला दरमहा २६.६ हजार टन लेव्ही साखर मिळाली. ऑक्टोबर १९८३ पासून २८.० हजार टन साखर मिळू लागली. साखरेचे दरमहा दरडोई प्रमाण ४२५ ग्रॅम होते. फेब्रुवारी १९८४ मध्ये लेव्ही साखरेची किंमत किलोला ३.७५ रुपयांवरून ४ रुपयेपर्यंत वाढविली. लेव्ही साखरेव्यतिरिक्त, खुल्या विक्रीची उरलेली साखरही रास्त भावाच्या दुकानांतून विकण्यात येते. मुंबई व ठाणे रेशनिंग भागात ही साखर दर पत्रिकेस १ किलो साखर रु. ४.५० प्रति किलो ह्या दराने व इतर भागात दर पत्रिकेस २ किलो साखर रु. ४.२५ प्रति किलो ह्या दराने विकण्यात येते. खुल्या बाजारातील साखरेचा भाव दर किलोस रु. ४.८० ते रु. ५.२० असा होता.

९.६. खाद्यतेले.—नोव्हेंबर १९८२ ते ऑक्टोबर १९८३ ह्या काळात राज्याला आयात केलेले ७५.६ हजार टन खाद्यतेल मिळाले. आधीच्या वर्षी ते ६०.२ हजार टन होते. रास्त भावाच्या दुकानांतून त्या तेलाची रु. ९.२५ प्रति किलो ह्या दराने विक्री करण्यात आली. खुल्या बाजारात भुईमुगाच्या तेलाचा भाव किलोला रु. १५.६० ते रु. १७.०० असा होता.

9. CONDITIONS OF LIVING

9.1. *Civil supplies.*—There was improvement in the availability and supply through public distribution system of essential commodities like sugar, edible oil, kerosene, high speed diesel oil and cement. The supply position of cereals particularly rice was however not comfortable in 1983 and beginning of 1984.

9.2. *Procurement of foodgrains.*—In 1983-84 the Government continued to purchase jowar, paddy and bajra at the support price fixed by the Government of India. These were Rs. 124 per quintal for common jowar and bajra and Rs. 132 per quintal for common paddy. Between October 1983 and mid-February 1984, 336 tonnes of paddy, 7,579 tonnes of jowar and 489 tonnes of bajra was purchased. In the corresponding period of 1982-83 the Government had purchased 147 tonnes of paddy and 1.42 lakh tonnes of jowar. As a support measure the Government has also decided to purchase tur and urid at Rs. 245 per quintal, moong (whole) at Rs. 250 per quintal and black and discoloured jowar at Rs. 95 per quintal. The stock of foodgrains in Government godowns at the beginning of February 1984 was 2.06 lakh tonnes less than that (3.99 lakh tonnes) a year earlier.

9.3. *Allotment of foodgrains.*—The Government of India allotted to the State in 1983, 85 thousand tonnes of foodgrains comprising 25 thousand tonnes of rice and 60 thousand tonnes of wheat per month. The allotment of wheat to roller flour mills was increased from 30.3 thousand tonnes per month in 1983 to 39.8 thousand tonnes in January 1984.

9.4. *Public distribution system.*—There were 31,609 fair price/authorised ration shops in the State in January 1984 showing an increase of nearly five per cent in a year. The quantum of foodgrains distributed through the shops continued to be 10 kg. per adult per month, depending upon the availability of foodgrains in the month.

9.5. *Sugar.*—The monthly allocation of levy sugar to the State was 26.6 thousand tonnes upto September 1983. It was increased to 28.0 thousand tonnes from October 1983. The quantum of sugar per capita per month continued to be 425 gms. The price of levy sugar was increased to Rs. 4 per kg. in February 1984 from Rs. 3.75. Apart from levy sugar, balance quantity of free sugar is distributed through the fair price shops 1 kg. per card at Rs. 4.50 per kg. in Bombay and Thane rationing areas and 2 kg. per card at Rs. 4.25 per kg. in the rest of the places. The open market price of sugar is around Rs. 4.80 to Rs. 5.20 per kg.

9.6. *Edible oils.*—In the 12 months ending October 1983 the State received an allotment of 75.6 thousand tonnes of imported oil as against 60.2 thousand tonnes in the earlier year. The oil was distributed through fair price shops at Rs. 9.25 per kg. The open market price of groundnut oil ruled between Rs. 15.60 to Rs. 17.00 per kg.

९.७. घासलेट.—राज्याला १९८३ मध्ये १२.५३ लाख किलो लिटर घासलेट मिळाले तर १९८२ मध्ये १२.०० लाख किलो लिटर मिळाले होते. डिसेंबर १९८३ पासून घासलेटच्या किरकोळ विक्रीचा दर मुंबई रेशनिंग विभागात लिटरला १.८१ रुपये होता तर इतरत्र तो अंतर व वाहतूक खर्चानुसार लिटरला १.८५ रुपये ते २.१५ रुपये होता.

९.८. हाय स्पीड डिझेल.—राज्याला १९८३ मध्ये १८.६१ लाख किलो लिटर हाय स्पीड डिझेल मिळाले तर १९८२ मध्ये ते १७.५५ लाख किलो लिटर मिळाले होते. त्या तेलाचा पुरवठा समाधानकारक होता.

९.९. सिमेंट.—राज्याला १९८३ मध्ये ६.९६ लाख टन सिमेंट मिळाले व ते १९८२ पेक्षा ७ टक्क्यांनी कमी होते. त्याशिवाय जलसिंचन, विद्युत्, नागरी विकास व सार्वजनिक आरोग्य अशा काही विभागांना थेट पुरवठा मिळाला. १९८३ मध्ये निर्माण झालेली पूर परिस्थिती विचारात घेता राज्याला ४० हजार टन सिमेंट मिळावे अशी विनंती केंद्र शासनास केली होती. परंतु राज्याला १९८३ च्या तिसऱ्या व चौथ्या तिमाहीत १३ हजार टनच सिमेंट त्या कारणाकरता मिळाले.

९.१०. पुरापासून नुकसान.—राज्यात १९८३ च्या पावसाळ्यात दोनदा पूर आले. प्रथम जून १९८३ मध्ये व नंतर ऑगस्ट ते ऑक्टोबर १९८३ मध्ये. त्या पुरामुळे मालमत्तेचे अंदाजे ११८ कोटी रुपयांचे नुकसान झाले. त्यात खाजगी मालमत्तेचा वाटा ७२ टक्के होता.

९.११. दूध पुरवठा.—बृहन्मुंबईतील तीन दुग्धशाळा धरून राज्यात शासकीय यंत्रणेखाली १९८३-८४ मध्ये २६ दूध योजना होत्या व त्यांची स्थापित क्षमता प्रति दिनी २८.२५ लाख लिटर होती. त्यातील ११ लाख लिटर क्षमता मुंबईतील योजनांची होती. त्याशिवाय सहकारी क्षेत्रात एकूण २.९० लाख लिटर क्षमतेच्या पाच दुग्धशाळा होत्या. चार लाख लिटर क्षमतेची एक दुग्धशाळा नुकतीच कार्यान्वित झाली असून ती सहकारी क्षेत्रात आहे. ह्या व्यतिरिक्त प्रति दिन ६.७२ लाख लिटर क्षमतेची ७१ दूध प्रशीतन केंद्रे शासकीय यंत्रणेखाली व ३.४२ लाख लिटर क्षमतेची २३ दूध प्रशीतन केंद्रे सहकारी क्षेत्रात राज्यात होती. नोव्हेंबर १९८३ मध्ये दररोज सरासरी १६.४५ लाख लिटर दूध ग्रामीण भागात गोळा करण्यात आले व त्यातील १०.२७ लाख लिटर दूध बृहन्मुंबई दूध योजनेस पाठविण्यात आले.

९.१२. बृहन्मुंबई दूध योजनेखाली नोव्हेंबर १९८३ मध्ये १२.५६ लाख पत्रिकाधारकांना दररोज १०.७० लाख लिटर दूध पुरविण्यात आले, तर नोव्हेंबर १९८२ मध्ये ८.०५ लाख पत्रिकाधारकांना १० लाख लिटर दूध पुरविण्यात आले. ग्रामीण भागातून बृहन्मुंबई दूध योजनेस १९८३-८४ साली पुरविण्यात येणाऱ्या दुधाचे अपेक्षित मूल्य १८४ कोटी रुपये असेल. १९८२-८३ साली ते १०० कोटी रुपये होते.

९.१३. बृहन्मुंबईला दूध पाठविणे व दुधाचे स्थानिक वाटप करणे ह्या शिवाय शासकीय दुग्धशाळा दुधाचे पदार्थही बनवितात. १९८३-८४ मध्ये ४ हजार टन दूध भुकटी, २.५ हजार टन

9.7. *Kerosene*.—The State received in 1983, 12.53 lakh kilo litres of kerosene compared with 12.00 lakh kilo litres received in 1982. From 1st December 1983, the retail price of kerosene was Rs. 1.81 per litre in Bombay rationing area and Rs. 1.85 to Rs. 2.15 per litre in the districts depending upon the distance and cost of transport.

9.8. *High speed diesel*.—The State was allotted 18.61 lakh kilo litres of high speed diesel oil in 1983 compared with 17.55 lakh kilo litres in 1982 and its availability was easy.

9.9. *Cement*.—The State received total allocation of 6.96 lakh tonnes of cement in 1983, seven per cent less than that in 1982. Certain Government departments like Irrigation, Power, Urban Development and Public Health also received direct allotment of cement. The Central Government was requested to allot an additional allocation of 40 thousand tonnes of cement to meet the situation arising from the widespread floods in the State in the rainy season of 1983. It however, received 13 thousand tonnes during the third and the fourth quarters of 1983 for this purpose.

9.10. *Damage due to floods*.—The State was visited twice by the floods in rainy season of 1983, first in June and second in August to October. The loss to property due to these floods is estimated at Rs. 118 crore, 72 per cent of which was to private property.

9.11. *Milk supply*.—There were 26 milk processing plants including 3 dairies in Greater Bombay, under the Government organisation in the State in 1983-84 with total processing capacity of 28.25 lakh litres a day, of which 11 lakh litres capacity was in Greater Bombay. Besides, there were five processing dairies with 2.90 lakh litre capacity under the co-operative sector. Additionally a dairy with 4 lakh litres capacity has gone on stream only recently and is under the co-operative sector. Moreover, there were 71 chilling centres with 6.72 lakh litres capacity under the Government organisation and 23 chilling centres with 3.42 lakh litres capacity under co-operative sector. In November 1983, an average of 16.45 lakh litres of milk was collected per day in the mofussil areas of which 10.27 lakh litres was despatched to the Greater Bombay Milk Scheme.

9.12. The Greater Bombay Milk Scheme in November 1983, supplied to 12.56 lakh card-holders 10.70 lakh litres of milk per day as against 10 lakh litres supplied to 8.05 lakh card-holders a year earlier. The value of milk supplied to the Greater Bombay milk scheme from the districts in 1983-84 is anticipated at Rs. 184 crore compared with Rs. 100 crore in 1982-83.

9.13. In addition to despatching milk to Greater Bombay milk scheme and making milk locally available the Government dairies manufacture some milk

लोणी व ३० टन चीज यांचे उत्पादन अपेक्षित आहे. १९८२-८३ मध्ये त्यांचे उत्पादन २.३ हजार टन दूध भुकटी, १.७ हजार टन लोणी, ६०६ टन तूप व २४ टन चीज इतके होते. त्याच वर्षी सहकारी दुग्धशाळांनी १२३ टन दूध भुकटी व ७४ टन तुपाचे उत्पादन केले.

शिक्षण

९.१४. साक्षरता.—१९८१ च्या जनगणनेनुसार राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ४७.१८ टक्के होते. तेच १९७१ प्रमाणे ३९.१८ टक्के होते. नागरी भागातील ६३.९२ टक्के हे साक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण भागातील ३८.१५ टक्केपेक्षा जास्त होते. तसेच पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण ५८.७९ टक्के तर स्त्रियांच्या बाबतीत ३४.७९ टक्के होते.

९.१५. शिक्षणविषयक आकडेवारी १९८२-८३ करता व तिचे प्राथमिक अंदाज १९८३-८४ करता उपलब्ध आहेत व ते खालील तक्त्यात दाखविले आहेत.

products. The production in 1983-84 of skimmed milk powder is expected to be 4 thousand tonnes, that of butter 2.5 thousand tonnes and of cheese 30 tonnes. In 1982-83, their production was 2.3 thousand tonnes of skimmed milk powder, 1.7 thousand tonnes of butter, 606 tonnes of ghee and 24 tonnes of cheese. In 1982-83, the co-operative dairies manufactured 123 tonnes of skimmed milk powder and 74 tonnes of ghee.

Education

9.14. Literacy.—The percentage of literacy of Maharashtra according to 1981 census was 47.18 up from 39.18 in 1971. The literacy rate was high i.e. 63.92 for urban areas as against 38.15 in the rural areas. It was similarly high at 58.79 for males than 34.79 for females.

9.15. Education statistics for 1982-83, and their preliminary estimates for 1983-84 are given in the Table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्रातील शिक्षण Education in Maharashtra

शिक्षणसंस्थेचा प्रकार	बाब	1982-83	1983-84*	१९८२-८३ च्या मानाने १९८३-८४ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1983-84 over 1982-83	Item	Type of institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
प्राथमिक	(१) संस्था	52,209	52,900	1.32	(1) Institutions	Primary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	8,824	9,050	2.56	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	231	236	2.16	(3) Teachers (000)	
माध्यमिक	(१) संस्था	6,482	7,000	7.99	(1) Institutions	Secondary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	3,756	3,985	6.10	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	124	129	4.03	(3) Teachers (000)	
महाविद्यालये (सर्वसाधारण)	(१) संस्था	415	450	8.43	(1) Institutions	Colleges for general education
	(२) विद्यार्थी (०००)	571	600	5.08	(2) Enrolment (000)	
इतर उच्च शिक्षणाच्या संस्था	(१) संस्था	350	380	8.57	(1) Institutions	Other institutions for higher education
	(२) विद्यार्थी (०००)	98	105	7.14	(2) Enrolment (000)	

* प्राथमिक अंदाज/preliminary estimates.

९.१६. राज्यातील १९८२-८३ मधील ५२,२०९ प्राथमिक शाळांपैकी ३१.६ टक्के शाळा एक शिक्षकी होत्या, ३८.६ टक्के शाळा एक ते चार इयत्ता असलेल्या निम्न प्राथमिक शाळा होत्या व उरलेल्या २९.८ टक्के एक ते सात इयत्ता असलेल्या उच्च प्राथमिक शाळा होत्या. ह्या प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ८८.२४ लाख होती व त्यातील ६ लाख विद्यार्थी एक शिक्षकी शाळात होते.

९.१७. राज्यातील माध्यमिक शाळांची संख्या १९८२-८३ मध्ये ६,४८२ होती व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या ३७.५६ लाख होती. पुढील तक्त्यात १९८१-८२ व १९८२-८३ करता प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या स्तरनिहाय दिली आहे. इयत्ता एक ते चार मधील विद्यार्थ्यांची संख्या १.२ टक्क्यानी वाढली व हा दर लोकसंख्या वाढीच्या दराच्या सुमारे अर्धा होता. इतर तीन इयत्ता गटांच्या बाबतीत हा दर खूपच जास्त होता व गटांप्रमाणे तो वाढला होता.

9.16. Of the 52,209 schools in the State in 1982-83 31.6 per cent were single teacher schools, 38.6 per cent were lower primary schools having standards I to IV and the rest (29.8 per cent) were upper primary schools having fullfledged I to VII classes. These primary schools had an enrolment of 88.24 lakhs, 6 lakhs of which was in the single teacher schools.

9.17. The number of secondary schools in the State in 1982-83 was 6,482 with an enrolment of 37.56 lakh students. The following table gives stagewise enrolment in the primary and secondary schools and higher secondary institutions, for 1981-82 and 1982-83. Enrolment in the standard group I to IV increased by hardly 1.2 per cent, a rate just about half the rate of population increase. For the other three standard groups the percentage increase was considerably high and was increasing with higher the group.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

१९८१-८२ व १९८२-८३ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची स्तरनिहाय संख्या

Stagewise enrolment of students in 1981-82 and 1982-83

(लाखात/In lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment		१९८१-८२ च्या मानाने १९८२-८३ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1982-83 over 1981-82 (4)
	1981-82	1982-83	
(1)	(2)	(3)	(4)
I-IV	74.38	75.30	1.2
V-VII	29.20	30.91	5.8
VIII-X	16.38	17.53	7.0
XI-XII	4.08	4.39	7.6

९.१८. शैक्षणिक सुविधा नसलेल्या वस्त्या.—राज्यातील सर्व मुलकी खेड्यांना प्राथमिक शिक्षणाची सोय १.५ किलोमीटरच्या आतच आहे. परंतु २०० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या १,३०० वस्त्यांना १.५ किलोमीटरच्या आत प्राथमिक शाळांची सोय उपलब्ध नाही.

९.१९. विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण.—१९८२-८३ मध्ये विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण प्राथमिक शाळांकरिता ३८ व माध्यमिक शाळांकरिता ३० होते.

९.२०. उच्च शिक्षण.—राज्यात १९८२-८३ मध्ये ४१५ कला, शास्त्र व वाणिज्य महाविद्यालये होती तर १९८१-८२ मध्ये ती ४१० होती. त्यांच्या विद्यार्थ्यांची १९८२-८३ मधील संख्या ५.७१ लाख होती व ती १९८१-८२ पेक्षा ८.६ टक्क्यांनी जास्त होती. १९८२-८३ मध्ये राज्यात सहा विद्यापीठे होती व त्यातील एक केवळ महिलांसाठी होते. मे १९८३ मध्ये अमरावती येथे एक नवीन विद्यापीठ स्थापण्यात आले. त्या व्यतिरिक्त राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्यांना संलग्न असलेली १२ कृषि महाविद्यालये होती.

९.२१. कुटुंब कल्याण.—राज्यातील १९८३-८४ च्या सुवातीस अंदाजे १.१२ कोटी जोडप्यांपैकी ४४.५ लाख जोडपी (४० टक्के) कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतींचा वापर करीत होती. भारताकरता ही टक्केवारी २६ भरते. राज्यात १९८२-८३ मध्ये ६.२२ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. १९८१-८२ मध्ये ४.९५ लाख शस्त्रक्रिया झाल्या. भारतात नसबंदी शस्त्रक्रियांची संख्या १९८२-८३ मध्ये उद्दिष्टापेक्षा १२ टक्क्यांनी कमी होती तर महाराष्ट्रात ३२ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल-डिसेंबर १९८३ मध्ये राज्यात ३.२२ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तर एप्रिल-डिसेंबर १९८२ मध्ये त्यांची संख्या ३.७१ लाख होती.

९.२२. सकस आहार कार्यक्रम.—राज्यात १९८२-८३ मध्ये सकस आहार कार्यक्रम व विशेष आहार कार्यक्रम ह्या योजना अनुक्रमे ११८ व ६८ गटात कार्यान्वित होत्या. ह्या योजनांचा लाभ घेणाऱ्या मुले व माता यांची संख्या १९८२-८३ मध्ये ५.११ लाख होती. तीच १९८१-८२ मध्ये ६.४१ लाख होती.

9.18. *Habitations with no educational facilities.*—All revenue villages in the State have primary education facilities within 1.5 kilometres. However, there are 1,300 habitations of population 200 or more that have no educational facilities within 1.5 kilometres.

9.19. *Pupil-teacher ratio.*—The pupil-teacher ratio for 1982-83 was 38 for primary and 30 for secondary schools respectively.

9.20. *Higher education.*—There were 415 Arts, Science and Commerce colleges in the State in 1982-83 as against 410 in 1981-82. Their enrolment in 1982-83 was 5.71 lakhs, 8.6 per cent more than in 1981-82. There were six universities in the State in 1982-83, one of which was exclusively for women. One more university was started at Amravati in May 1983. In addition, there were four agricultural universities with 12 agricultural colleges affiliated to them.

9.21. *Family Welfare.*—Of the 1.12 crore estimated couples at the beginning of 1983-84, 40 per cent or 44.5 lakhs were effectively protected by different family welfare measures. For all-India this percentage was 26. The number of sterilisation operations performed in the State in 1982-83 was 6.22 lakhs, up from 4.95 lakhs in 1981-82. As against the shortfall of 12 per cent at the national level in sterilisation operations the performance of the State in 1982-83 was 32 per cent more than the target. Between April-December 1983, 3.22 lakh sterilisation operations were performed in the State, compared with 3.71 lakhs performed in April-December 1982.

9.22. *Nutrition Programme.*—The Applied Nutrition Programme and Special Nutrition Programme were in operation in 118 and 68 blocks respectively in Maharashtra in 1982-83. The number of beneficiary, children and mothers under these programmes in 1982-83 was 5.11 lakhs as against 6.41 lakhs in 1981-82.

१०. व्यापार आणि वाणिज्य

१०.१. व्यापारी बँकांचे व्यवहार.—व्यापारी बँकांच्या शाखांची संख्या आधीच्या वर्षी ३,७७१ होती ती सहा टक्क्यांनी वाढून ३१ डिसेंबर १९८२ ला ४,००३ झाली. राज्यातील शाखांपैकी जवळजवळ एक-चतुर्थांश म्हणजे ९७९ बँकांच्या शाखा बृहन्मुंबईमध्ये होत्या. ग्रामीण व निम-नागरी भागात शाखांचा विस्तार करण्याचा कार्यक्रम जोराने चालू असून परिणामतः ग्रामीण व निम-नागरी भागातील शाखांच्या संख्येचे प्रमाण जून १९७४ मध्ये ४८ टक्के होते ते वाढून आता डिसेंबर १९८२ मध्ये ५८ टक्के झाले आहे. लोकसंख्येचा विचार केल्यास डिसेंबर १९८१ मध्ये दर १७,००० लोकसंख्येमागे एक बँक शाखा असे प्रमाण पडले व ते डिसेंबर १९८२ मध्ये दर १६,३०० लोकसंख्येमागे एक बँक शाखा असे झाले.

१०.२. विभागीय ग्रामीण बँका वगळून राज्यातील व्यापारी बँकांकडील ठेवी आधीच्या वर्षी ८,०९७ कोटी रुपये होत्या त्या जवळजवळ १६ टक्क्यांनी वाढून डिसेंबर १९८२ अखेर ९,३६५ कोटी रुपये झाल्या. डिसेंबर १९८२ अखेर दर बँक शाखेमागे सरासरी ठेव २.३ कोटी रुपये होती, तर दर बँक शाखेमागे सरासरी पतपुरवठा २.२ कोटी रुपये होता. डिसेंबर १९८२ मध्ये पतपुरवठा व ठेवी यांचे राज्यातील प्रमाण सुमारे ९४ टक्के होते. जरी राज्यातील ५८ टक्के बँकांच्या शाखा ग्रामीण व निम-नागरी भागात कार्यान्वित आहेत तरी राज्यातील एकूण व्यवहाराचा विचार करता त्यांच्या ठेवी १५ टक्के तर पतपुरवठा १० टक्के एवढाच होता. डिसेंबर १९८२ मध्ये फक्त बृहन्मुंबईचा वाटा बँकांच्या ठेवीमध्ये ७० टक्के व पतपुरवठ्यामध्ये ७९ टक्के एवढा होता.

१०.३. सहकारी बँकांसुद्धा जनतेला बँकेच्या व्यवहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. मुख्य कार्यालय धरून सहकारी बँकांच्या शाखांची जी संख्या जून १९८२ मध्ये होती, तीत १८१ शाखांची भर पडून जून १९८३ मध्ये ती २,४०१ झाली. जून १९८३ मध्ये व्यापारी व सहकारी बँकांचा एकत्रित विचार करता दर १०,३०० लोकसंख्येमागे एक शाखा असे प्रमाण पडले. ३० जून १९८३ ला सहकारी बँकांच्या ठेवी २,२७८ कोटी रुपयांच्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षीपेक्षा १३ टक्क्यांनी वाढल्या.

१०.४. ३० जून १९८१ च्या अखेरीस वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी केलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या भागापैकी तीन-पंचमांश भाग उत्पादन क्षेत्राकडे होता. इतर महत्त्वाची क्षेत्रे म्हणजे व्यापार (१६ टक्के), परिवहन (७.६ टक्के) आणि कृषि व संलग्न व्यवसाय (७.२ टक्के) ही होत. जून १९८० व जून १९८१ च्या शेवटच्या शुक्रवारी येणे असलेल्या पतपुरवठ्याच्या रकमेचे विवरण पुढील तक्त्यात दिले आहे :

10. TRADE AND COMMERCE

10.1. *Commercial Banking.*—The number of offices of commercial banks increased by six per cent to 4,003 on 31st December 1982 from 3,771 a year earlier. Greater Bombay accounted for nearly a fourth (979) bank offices in the State. The expansion of branches in the rural and semi-urban areas is being vigorously pursued since 1974, with the result that the percentage of bank offices in the rural and semi-urban areas which stood at 48 in June 1974 went upto 58 in December 1982. When related to population, the average population per bank office for the State which was 17,000 in December 1981 decreased to 16,300 in December 1982.

10.2. Deposits of the scheduled banks excluding regional rural banks in the State increased to Rs. 9,365 crore at the end of December 1982, from Rs. 8,097 crore a year earlier or by nearly 16 per cent. The average of deposits per bank office for the State stood at Rs. 2.3 crore and that of bank credit at Rs. 2.2 crore at the end of December 1982. Correspondingly, credit deposits ratio for the State was nearly 94 per cent in December 1982. Though, 58 per cent of the bank offices in the State were located in the rural and semi-urban areas, they accounted for 15 per cent deposits and 10 per cent credits in the State. Greater Bombay district alone accounted for 70 per cent of the deposits and 79 per cent of the bank credit for the scheduled banks in the State in December 1982.

10.3. Co-operative banks also give banking facilities to the public. Branch offices (including head office) of the co-operative banks in June 1983 were 2,401, an increase of 181 branches over June 1982. The population per bank office (commercial and co-operative banks together) was 10,300 in June 1983. The deposits of the co-operative banks were Rs. 2,278 crore on 30th June 1983, an increase of 13 per cent.

10.4. As at the end of June 1981, three-fifths of the outstanding credit of the scheduled commercial banks was to the manufacturing sector. Other important sectors were trade 16 per cent, transport 7.6 per cent and agriculture and allied activities 7.2 per cent. The following table gives the distribution of outstanding credit to important sectors on the last Friday of June 1980 and 1981 :

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेचे विवरण

Distribution of outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

विभाग (1)	महिल्यांच्या शेवटच्या शुक्रवारचे आकडे Bank credit as on the last Friday of				१९८० च्या तुलनेत १९८१ मध्ये शेकडा वाढ (+) किंवा घट (-) Percentage increase (+) or decrease (-) in 1981 over 1980 (6)	Sector (1)
	जून June 1980		जून June 1981			
	येणे रक्कम Outstanding (2)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (3)	येणे रक्कम Outstandings (4)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (5)		
(1) कृषी व संलग्न व्यवसाय ..	325	7.0	396	7.2	21.85	Agriculture and allied activities.
(2) खाणकाम ..	7	0.1	5	0.1	(-) 28.57	Mining and quarrying.
(3) वस्तू निर्माण ..	2,738	59.2	3,288	59.9	20.09	Manufacturing industry
त्यापैकी लघुउद्योग ..	466	10.1	539	9.8	15.67	Of which small-scale industry
(4) वीजनिर्मिती, वहन व वाटप ..	36	0.8	59	1.1	63.89	Electricity generation, transmission and distribution.
(5) बांधकाम ..	42	0.9	47	0.9	11.90	Construction.
(6) परिवहन ..	339	7.3	414	7.6	22.12	Transport operators.
(7) व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	94	2.1	110	2.0	17.02	Personal and professional services.
(8) व्यापार ..	763	16.5	854	15.6	11.93	Trade.
(9) व्यक्तिगत कर्जे ..	124	2.7	145	2.6	16.94	Personal loans
(10) इतर ..	157	3.4	160	3.0	1.91	Others.
एकूण पतपुरवठा ..	4,625	100.0	5,478	100.0	18.44	Total bank credit.

१०.५. पतपुरवठ्यापैकी एकूण येणे रक्कम जून १९८१ च्या अखेरीस १८ टक्क्यांनी वाढली. वीज, परिवहन, कृषि आणि उत्पादन उद्योग या क्षेत्रातील येणे रकमेचे प्रमाण एकूण येणे रकमेच्या प्रमाणापेक्षा अधिक होते. हेच प्रमाण खाणकाम या क्षेत्रात २९ टक्क्यांनी कमी झाले.

१०.६. संयुक्त भांडवली संस्था.—महाराष्ट्र राज्यात नोंदणीकृत कार्यालये असलेल्या संयुक्त भांडवली संस्थांची अस्थायी संख्या १९८२-८३ या वर्षात १६ टक्क्यांनी वाढली व ३१ मार्च १९८३ ला ही संख्या २०,२६१ झाली. त्याच काळात त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात ६.५ टक्क्यांनी वाढ होऊन वरील संदर्भ दिवशी ते भांडवल २,२८० कोटी रुपये होते. भारतातील संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल या संबंधीची ३१ मार्च १९८३ ची आकडेवारी पाहता राज्यातील संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यांचे प्रमाण अनुक्रमे २४ व ११ टक्के पडले.

10.5. The overall outstanding credit increased by 18 per cent in the year ending June 1981. The percentage increase was higher than the overall percentage in the case of the sectors electricity; transport; agriculture and manufacturing industry. Outstanding credit to the mining and quarrying sector declined by 29 per cent.

10.6. Joint Stock Companies.—The provisional number of the joint stock companies with their registered offices in Maharashtra increased by 16 per cent in 1982-83 and was 20,261 on 31st March 1983. Their paid-up capital increased by 6.5 per cent and was Rs. 2,280 crore on that day. The number of joint stock companies and their paid-up capital were about 24 and 11 per cent respectively of their all-India number and value on 31st March 1983.

११.१. महाराष्ट्रातील सर्व प्राधिकरणांकडे परिरक्षणासाठी असलेल्या रस्त्यांची लांबी १९८०-८१ साली दर १०० चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे ५८ किलोमीटर होती (या वर्षाकरिता सर्व राज्यांसाठी व भारतासाठी अद्ययावत माहिती उपलब्ध आहे). वर संपूर्ण देशात हे प्रमाण ४७ किलोमीटर होते. त्या बाबतीत देशातील २२ राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा सातवा क्रमांक लागतो.

११.२. रस्ते.—१९६१-८१ रस्ते विकास (सुधारित) योजनेनुसार बांधलेल्या राज्यातील रस्त्यांच्या लांबीत १९८२-८३ मध्ये १.६ हजार किलोमीटर वाढ झाली व १९८२-८३ चे अखेरीस रस्त्यांची लांबी १०३ हजार किलोमीटर होती. १९८१-८२ मध्ये ही वाढ ०.८ हजार किलोमीटर होती. सुधारित योजनेनुसार महाराष्ट्र राज्याकरिता ठरविण्यात आलेली उद्दिष्टे आणि त्यानुसार ३१ मार्च १९८३ पर्यंत झालेली उद्दिष्टपूर्ती खालील तक्त्यात दिली आहे.

11.1. The road length maintained by all authorities per 100 sq. km. of geographical area in the State in 1980-81 (for which year the latest data for all States and India are available) was 58 km. as against 47 km. in the country and Maharashtra stood seventh amongst the 22 States in India.

11.2. Roads.—The length of roads constructed in the State as per the '1961-81 Road Development Plan (Revised)' increased by 1.6 thousand km. in 1982-83, compared with an increase of 0.8 thousand km. in 1981-82 and was 103 thousand km. at the end of 1982-83. Table below gives targets under the revised road development plan and achievements by the end of March 1983.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्ते बांधणीबाबत
वर्गवारीनुसार उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टपूर्ती

Classwise targets and achievements with road length under maintenance with Public Works
Department and Zilla Parishads

(किलोमीटरमध्ये)
(In km.)

रस्त्यांचा प्रकार (1)	सुधारित १९६१-८१ योजनेतील उद्दिष्टे Revised 1961-81 Plan target (2)	३१ मार्च १९८३ रोजी याठलेले उद्दिष्ट (अस्थायी) Achievement as on 31st March 1983 (provisional) (3)	Class of road (1)
राष्ट्रीय महामार्ग	2,956	2,950	National highways
राज्य महामार्ग	20,374	19,409	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	29,024	25,779	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	35,714	26,021	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	44,230	28,884	Village roads
एकूण	1,32,298	1,03,043	Total

११.३. रस्ते योजनेखालील एकूण उद्दिष्टांपैकी १९८२-८३ या वर्षाखेर ७८ टक्के लांबीचे बांधकाम पूर्ण झाले. रस्त्यांची फक्त लांबी विचारात घेतल्यास राष्ट्रीय आणि राज्य महामार्गाबाबतचे उद्दिष्ट जवळजवळ साध्य झाले (९६ टक्के) आणि ग्रामीण भागातील रस्त्यांबाबत (इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते) ते ६८ टक्के साध्य झाले असे म्हणता येईल.

११.४. वर उल्लेखिलेल्या रस्त्यांशिवाय ३१ मार्च १९८३ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखीखालील अवर्गीकृत रस्त्यांची लांबी ४२.५ हजार किलोमीटर होती. सार्वजनिक

11.3. Nearly 78 per cent of the total planned road length was constructed by the end of 1982-83. If only the road length is considered, the target in respect of trunk roads (National and State highways together) was almost achieved (96 per cent), while that for roads serving rural areas (other district roads and village roads) was achieved by nearly 68 per cent.

11.4. In addition to these roads, the Public Works Department of the State Government and the Zilla Parishads were maintaining 42.5 thousand km. of unclassified

बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्याशिवाय नगर परिषदा, पाटबंधारे विभाग इत्यादी संस्था आपल्या संबंधित क्षेत्रात सार्वजनिक उपयोगासाठी रस्ते बांधतात व त्यांची देखभाल करतात. अशा रस्त्यांची लांबी ३१ मार्च १९८३ अखेरीस २७.४ हजार किलोमीटर होती. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा धरून ह्या सर्व संस्थांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकूण लांबी ३१ मार्च १९८३ रोजी १७३ हजार किलोमीटर होती व त्यापैकी ८४ हजार किलोमीटर लांबी पृष्ठांकित होती. मार्च १९८३ अखेरीस असलेली एकूण रस्त्यांची लांबी दर १०० चौरस किलोमीटर मागे ५६ किलोमीटर आणि पृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी २७ किलोमीटर होती.

roads by 31st March 1983. Other agencies like municipal councils, irrigation department also construct and maintain roads in their respective areas for public use. Their length was 27.4 thousand km. on 31st March 1983. The total road length under various authorities was 173 thousand km. on 31st March 1983 of which 84 thousand km. was surfaced. The total road length per 100 sq. km. of geographical area was 56 km. and the surfaced road length 27 km.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

१९६१-८१ सन्मयक दर्शन योजनेतर रस्ते धरून निरनिराळ्या विभागांच्या/संस्थांच्या देखभालीखालील एकूण रस्त्यांची लांबी
Total road length including that outside 1961-81 Plan under maintenance with different authorities

(किलोमीटरमध्ये)
(In km.)

रस्ते बांधणारा किंवा त्याची देखभाल करणारा विभाग/संस्था (1)	३१ मार्च १९८३ रोजी असलेली रस्त्यांची लांबी* Road length as on 31st March 1983			Authority constructing or maintaining the road length (1)
	पृष्ठांकित Surfaced (2)	अपृष्ठांकित Unsurfaced (3)	एकूण Total (4)	
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	28,005	4,692	32,697	Public Works Department
जिल्हा परिषदा	45,055	67,743	1,12,798	Zilla Parishads
एकूण	73,060	72,435	1,45,495	Total
नगरपरिषदा व महानगरपालिका	8,789	2,435	11,224	Municipal councils and municipal corporations
वन विभाग	396	13,730	14,126	Forest Department
पाटबंधारे विभाग	1,265	791	2,056	Irrigation Department
एकूण	10,450	16,956	27,406	Total
एकूण बेरीज	83,510	89,391	1,72,901	Grand Total

*अस्थायी. Provisional.

११.५. बारमाही रस्त्यांशी संलग्न नसलेली खेडी.—राज्यातील ३५,७७८ खेड्यांपैकी बारमाही रस्त्यांशी न जोडलेल्या खेड्यांची संख्या ३१ मार्च १९८२ रोजी ७,२०९ इतकी होती आणि ही खेडी जवळच्या बारमाही रस्त्यांना जोडावयाची झाल्यास लागणाऱ्या रस्त्यांची एकूण लांबी २७.८ हजार किलोमीटर इतकी होती. ह्या खेड्यांपैकी ४०१ खेडी १,००० किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या या गटातील, १,७३७ खेडी ५०० ते ९९९ लोकसंख्येच्या गटातील होती, तर ५,०७१ खेड्यांची लोकसंख्या प्रत्येकी ५०० पेक्षा कमी होती. त्यांच्या रस्त्यांची अंदाजित लांबी अनुक्रमे १.६ हजार किलोमीटर, ६.१ हजार किलोमीटर व २०.१ हजार किलोमीटर इतकी होती.

११.६. रेल्वे.—३१ मार्च १९८३ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची लांबी ५,२९७ (सुधारित) किलोमीटर असून एकूण लोहमार्गाच्या लांबीपैकी ६० टक्के ब्रॉड गेज, १९ टक्के मीटर गेज व २१ टक्के नॅरो गेज आहे.

11.5. Villages not connected by all-weather roads.—Of 35,778 villages in the State, there were 7,209 villages which were not connected by any roads on 31st March 1982 and they needed approximately 27.8 thousand km. of roads to connect them to the nearest all-weather road. Of these, 401 villages were of population 1,000 and more and their estimated road length 1.6 thousand km. 1,737 villages were of population 500 to 999 and their estimated road length 6.1 thousand km. and 5,071 villages were of population less than 500 and their estimated road length 20.1 thousand km.

11.6. Railways.—The length of railway routes in the State was 5,297 km. (revised) as on 31st March 1983, 60 per cent of which was broad gauge, 19 per cent meter gauge and 21 per cent narrow gauge.

११.७. ३१ मार्च १९८३ रोजी राज्यामध्ये दर एक हजार चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे १७ किलोमीटर लांबीचे लोहमार्ग असे प्रमाण होते, तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

११.८. मार्च १९८१ च्या अखेरीस महाराष्ट्रामध्ये वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या ८.३४ लाख होती व ही संख्या भारतातील सर्व राज्यांमध्ये सर्वात जास्त आहे. ही संख्या देशातील एकूण मोटार वाहनांच्या संख्येच्या १६ टक्के भरते. राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या दर लाख लोकसंख्येमागे १,३२८ होती तर देशात ७५५ होती. या बाबतीत देशातील सर्व राज्यात महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. १ जानेवारी १९८४ रोजी राज्यातील वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या ११.८६ लाख म्हणजे गेल्या वर्षापेक्षा जवळजवळ १६ टक्क्यांनी जास्त होती. राज्यातील एकूण मोटार वाहनांपैकी जवळजवळ तीन-चतुर्थांश (८.६ लाख) मोटार गाड्या (कार) व मोटार सायकली असून एका वर्षात त्यात १८ टक्के वाढ झाली होती.

११.९. राष्ट्रीय प्रवासी मार्ग परिवहन—प्रवासी मार्ग परिवहनाचे व्यवस्थापन महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातर्फे केले जाते. ३१ मार्च १९८३ रोजी महाराष्ट्र राज्य मार्गपरिवहन महामंडळाकडे ११,०९३ गाड्या होत्या आणि तोपर्यंत महामंडळाने २३५ कोटी रुपये भांडवली खर्च केला होता. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाने केलेल्या भांडवली खर्चापैकी दोन-तृतीयांश खर्च स्वतःच्या उत्पन्नातून केला.

११.१०. महामंडळाने चालविलेल्या सेवेचा किती ग्रामीण जनतेला लाभ झाला हे अजमावण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाने केलेल्या वार्षिक पाहणीनुसार ३१ मार्च १९८३ पर्यंत साधारणपणे तीन-चतुर्थांश ग्रामीण जनतेला राज्य परिवहन सेवा थेट उपलब्ध झाली. सुमारे १४ टक्के ग्रामीण जनतेला तीन किलोमीटर पर्यंतचे अंतर चालत जावे लागे, तर दोन टक्के जनतेला नजीकच्या बस स्टॉपवर जाण्यासाठी आठ किलोमीटर पेक्षा जास्त अंतर चालत जावे लागे.

११.११. १९८२-८३ च्या अखेरीस महामंडळाच्या गाड्या ११,५९६ मार्गावरून धावत होत्या. ही संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा जवळजवळ पाच टक्क्यांनी जास्त आहे. मार्गांची लांबी एका वर्षात सुमारे दोन टक्क्यांनी वाढून वर्ष अखेर ७२६ हजार किलोमीटर झाली. १९८२-८३ मध्ये रस्त्यांवरील गाड्यांची दैनिक सरासरी १९८१-८२ पेक्षा दोन टक्क्यांनी वाढून ती ८,८०४ झाली. तसेच प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येतही सुमारे दोन टक्के वाढ होऊन ती ३५.७२ लाख झाली. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

11.7. The railway route length per thousand sq. km. of geographical area in the State was 17 km. on 31st March 1983 as against 19 km. for the country as a whole.

11.8. *Motor vehicles.*—The number of motor vehicles in use in Maharashtra by the end of March 1981 was 8.34 lakhs, the highest among all States in India, accounting for 16 per cent of the motor vehicles in the country. Per lakh of population, the number of vehicles in the State on that date was 1,328 as against 755 for India and the State stood second amongst all the States in India in that respect. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January 1984 was 11.86 lakhs, nearly 16 per cent more than a year ago. Nearly three-fourths of the vehicles, 8.6 lakhs, in the State on that day were motor cars and motor cycles showing an increase of 18 per cent in one year.

11.9. *Nationalised passenger road transport.*—The nationalised passenger road transport in the State is managed by the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC). It held 11,093 buses on 31st March 1983 and had incurred a capital expenditure of Rs. 235 crore upto that date, two-thirds of which was met from its own funds.

11.10. According to the annual study conducted by the MSRTC for assessing the extent of population covered by its services on 31st March 1983, three-fourths of the rural population had ST service available to their villages. Nearly 14 per cent of the rural population had to travel a distance of upto three km. to avail of the nearest bus stop, while nearly two per cent of them had to cover more than eight km. to reach the nearest bus stop.

11.11. The number of routes operated by the MSRTC by the end of 1982-83 increased by nearly five per cent to 11,596 from that by the end of 1981-82, and the route km. increased by nearly two per cent to 726 thousand km. The average number of buses on road per day increased by nearly two per cent to 8,804 in 1982-83, and the average number of passengers carried per day increased similarly by about two per cent to 35.72 lakh during this period. The operational statistics of MSRTC for 1981-82 and 1982-83 are given in the table that follows.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची काही महत्वाची आकडेवारी

Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

वाव	परिमाण	वर्ष Year 1981-82	वर्ष Year 1982-83	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)	(1)
(1) वर्षअखेरीस असलेले मार्ग	संख्या	11,070	11,596	Number	Routes at the end of the year
(2) वर्षअखेरीस मार्गांची लांबी	लाख किलोमीटर	7.12	7.26	Lakh km.	Route km. at the end of the year
(3) वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या (विभागात)	संख्या	10,028	10,335	Number	Average number of buses held during the year (in regions)
(4) रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी	संख्या	8,652	8,804	Number	Average number of buses on road per day
(5) प्रवाशांची दैनिक सरासरी	लाख	34.94	35.72	Lakh	Average number of passengers carried per day
(6) वार्षिक अंतर	कोटी कि.मी.	79.94	79.78	Crete km.	Annual effective kilometres
(7) वाहतुकीपासूनचे वार्षिक उत्पन्न	कोटी रुपये	280.00	325.37	Crete Rs.	Total traffic receipts during the year

११.१२. जानेवारी १९८३ मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी १०,११३ होती ती जानेवारी १९८४ मध्ये काहीशी वाढून १०,१८६ झाली. रस्त्यावर असणाऱ्या गाड्यांची सरासरी संख्या जानेवारी १९८३ च्या ८,९२४ वरून जानेवारी १९८४ मध्ये काहीशी घटून ८,८६३ झाली. गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी जानेवारी १९८३ च्या ८८ वरून जानेवारी १९८४ मध्ये ८७ इतकी घटली. जानेवारी १९८३ मधील एकूण अंतर ७०० लाख किलोमीटर वरून थोडेसे वाढून ते जानेवारी १९८४ मध्ये ७०२ लाख किलोमीटर झाले.

११.१३. १९८१-८२ ह्या वर्षात महामंडळास उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त होऊन ३१.२५ कोटी रुपयांची तफावत आली. १९८२-८३ मध्ये ही तफावत ९.१३ कोटी रुपये एवढी कमी झाली. १९८२-८३ ह्या वर्षात मागील वर्षापेक्षा महसुली उत्पन्नात १५ टक्क्यांनी वाढ झाली. चालू खर्च नऊ टक्क्यांनी वाढला व ह्या दोहोतील फरक ३१४ टक्क्यांनी वाढला. महामंडळाच्या १९८१-८२ व १९८२-८३ च्या आर्थिक परिस्थितीचे चित्र पुढील तक्त्यात दिले आहे :

11.12 The average number of buses held per day in January 1984 was 10,186 as against 10,113 in January 1983. The average number of buses on road per day however decreased slightly to 8,863 in January 1984 from 8,924 in January 1983, and the percentage of fleet utilisation decreased to 87 in January 1984 from 88 in January 1983. The total effective kilometers increased slightly to 702 lakh in January 1984 from 700 lakh in January 1983.

11.13. MSRTC had a negative net margin of Rs. 31.25 crore in 1981-82 which declined to Rs. 9.13 crore in 1982-83. Its revenue receipts increased by 15 per cent and working expenses increased by nine per cent in 1982-83 over 1981-82 resulting in an increase of 314 per cent in its gross margin. Financial statistics of MSRTC for 1981-82 and 1982-83 is given in the table that follows :

तबता क्रमांक/TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवरण
Financial results of the working of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष/Year 1981-82 (2)	वर्ष/Year 1982-83 (3)	Item (1)
(1) महसुली उत्पन्न	288.14	332.35	Revenue receipts.
(2) चालू खर्च	282.28	308.07	Working expenses.
(3) ढोबळ फरक (उत्पन्न वजा चालू खर्च)	5.86	24.28	Gross margin (Item 1 minus Item 2).
(4) घसारा	24.16	25.63	Depreciation.
(5) वासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावर दिलेले व्याज.	2.82	3.19	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
(6) निव्वळ फरक	(-) 31.25	(-) 9.13	Net margin.

११.१४. छोटी बंदरे.—१९८२-८३ मध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या वेगवेगळ्या ४८ छोटी बंदरातून १०.८९ लाख उतारूची वाहतूक झाली, तर १९८१-८२ मध्ये १०.३९ लाख उतारूची वाहतूक झाली होती. ह्यापैकी मोरा व रेवस (थळ) बंदराहून अनुक्रमे ५.७२ लाख (५२ टक्के) व ४.०६ लाख (३७ टक्के) उतारूची वाहतूक करण्यात आली. ही दोन्ही बंदरे मुंबई बंदर वाहतूक सेवा खाली येतात.

११.१५. १९८१-८२ मध्ये या बंदरातून सुमारे १२ लाख टन मालाची वाहतूक झाली होती ती १९८२-८३ मध्ये सहा लाख टन इतकी कमी झाली, कारण १९८१-८२ मध्ये रेडी या बंदरामधून कच्च्या लोखंडाची निर्यात १०.५९ लाख टन झाली होती. ती कमी होऊन १९८२-८३ मध्ये ३.९३ लाख टन झाली. १९८२-८३ मध्ये एकूण मालाची आयात १.५१ लाख टनाची तर निर्यात ४.४९ लाख टनांची झाली. आयात केलेल्या मालामध्ये मुख्यतः इमारतीचे सामान, ७२ हजार टन, विटा (क्लिकर) व मोठ (प्रत्येकी ३७ हजार टन) होते. निर्यात केलेल्या मालामध्ये मुख्यतः कच्चे लोखंड (३.९३ लाख टन) होते.

11.14. *Minor ports.*—There were 48 minor ports along the coast-line of the State. The total passenger traffic at different ports increased from 10.39 lakhs in 1981-82 to 10.89 lakhs in 1982-83. Of this 5.72 lakhs (52 per cent) was at Mora and 4.06 lakhs (37 per cent) at Rewas (Thal), both of which come under Bombay harbour service.

11.15. The cargo handled by these ports declined sharply in 1982-83 to 6 lakh tonnes from 12 lakh tonnes in 1981-82. The fall was due to a sharp decline in the export of iron ore to 3.93 lakh tonnes in 1982-83 from 10.19 lakh tonnes in 1981-82 from Redi. The total cargo in 1982-83 comprised 1.51 lakh tonnes of imports and 4.49 lakh tonnes of exports. The main commodities imported into the ports were building material (72 thousand tonnes) and clinker and salt (37 thousand tonnes each). The main commodity exported was iron ore (3.93 lakh tonnes).

१२. सहकारी चळवळ

१२.१. महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था.—राज्यातील सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत एका वर्षात ५.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ३० जून १९८३ रोजी ती ६७,४५८ झाली. त्यांच्या भरणा केलेल्या भाग भांडवलात मागील वर्षापेक्षा १६ टक्क्यांनी वाढ होऊन ६९२ कोटी रुपयांवरून ते ८०० कोटी रुपये झाले, तर ठेवी २,३६२ कोटी रुपयांवरून २,७७० कोटी रुपये म्हणजे १७ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून येते. १९८२-८३ या वर्षात (नक्त) कर्जवाटप आधीच्या वर्षापेक्षा (१,३७६ कोटी रुपये) १८ टक्क्यांनी वाढून ते १,६३० कोटी रुपये झाले. खेळत्या भांडवलात १५ टक्क्यांनी वाढ दिसून आली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची गेल्या दोन वर्षातील वाटचाल खाली दिलेल्या तक्त्यावरून स्पष्ट होईल.

12. CO-OPERATIVE MOVEMENT

12.1. *Co-operative societies in Maharashtra.*—The number of co-operative societies in the State increased to 67,458 as on 30th June 1983 from 64,201 as on 30th June 1982 or by 5.1 per cent and their paid up share capital increased to Rs. 800 crore from Rs. 692 crore i.e. by 16 per cent. The deposits of these societies increased to Rs. 2,770 crore from Rs. 2,362 crore i.e. by 17 per cent and loans advanced (net) during the year 1982-83 increased to Rs. 1,630 crore i.e. by 18 per cent over the earlier year's advances of Rs. 1,376 crore. The increase in the working capital over previous year was 15 per cent. The table below gives progress of the co-operative movement in the last two years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

सहकारी चळवळीची प्रगती
Progress of co-operative movement

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष Year		१९८१-८२ च्या तुलनेत १९८२-८३ मधील वाढ (टक्के) Percentage increase in 1982-83 over 1981-82 (4)	Item (1)
	1981-82 (2)	1982-83* (3)		
(1) संस्थांची संख्या	64,201	67,458	5.07	Number of societies
(2) सभासदांची संख्या (लाखात)	164	180	9.76	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल	692	800	15.61	Paid up share capital
(4) ठेवी	2,362	2,770	17.27	Deposits
(5) खेळते भांडवल	6,096	7,000	14.83	Working capital
(6) कर्जवाटप (नक्त)	1,376	1,630	18.46	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था	32,459	33,000	1.67	Number of societies in profit
(8) नफा	64	70	9.38	Amount of profit
(9) तोटा झालेल्या संस्था	21,672	21,700	0.13	Number of societies in loss
(10) तोटा	27	30	1.11	Amount of loss
(11) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	10,070	12,758	26.69	Number of societies with no profit no loss

* अस्थायी/Provisional

१२.२. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था.—३० जून १९८३ रोजी राज्यात १८,५२६ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. त्यांची सदस्य संख्या (धान्य पेढ्या वगळता) आदल्या वर्षीच्या सदस्य संख्येपेक्षा २.१ टक्क्यांनी वाढून ती ५५.८६ लाख वरून ५७.३३ लाख इतकी झाली. याच काळात खेळत्या भांडवलात ७.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते ६५० कोटी रुपयांच्या घरात गेले. या संस्थांतर्फे १९८२-८३ मध्ये ३१३ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा झाला. त्यापैकी ८७ कोटी रुपये

12.2. *Primary agricultural credit societies.*—There were 18,526 primary agricultural credit societies as on 30th June 1983. Their membership (excluding that of grain banks) increased from 55.86 lakhs to 57.33 lakhs i.e. by 2.1 per cent and their working capital by 7.1 per cent to Rs. 650 crore in the year 1982-83. These societies supplied credit to the tune of Rs. 313 crore during

अल्प भू-धारकांना वाटण्यात आले. कर्ज घेणाऱ्यांची संख्या १५.५६ लाख होती. त्यापैकी ८.०५ लाख अल्प भू-धारक होते. ह्या संस्थांनी १९८२-८३ मध्ये ९२ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तूंचे वाटप केले.

1982-83 of which Rs. 87 crore was provided to small holders. The number of borrowers was 15.56 lakhs of which 8.05 lakhs were small holders. These societies supplied agricultural requisities valued at Rs. 92 crore.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्था
Primary agricultural credit societies

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1981-82		1982-83		Item (1)
	एकूण Total (2)	पैकी लहान शेतकरी Of which small farmers (3)	एकूण Total (4)	पैकी लहान शेतकरी Of which small farmers (5)	
(1) कर्ज घेणाऱ्यांची संख्या (लाख)	15.57	7.35	15.56	8.05	Number of borrowers (lakh)
(2) कर्ज	302	76	313	87	Loans and advances
(3) कर्जाची परतफेड	244	64	288	83	Loans recovered
(4) कर्जाची येणे रक्कम	441	112	467	129	Loans outstanding
(5) कर्जाची थकबाकी	177	46	198	57	Loans overdue
(6) थकबाकीची येणे रकमेची टक्केवारी	40	41	42	44	Percentage of overdues to outstandings

१२.३. उपरोक्त संस्थांपैकी शेतकरी सेवा संस्थांची संख्या २९ असून त्यांची सदस्य संख्या ६२ हजार भरते. या संस्थांनी १९८२-८३ या वर्षात १४ हजार सदस्यांना जवळजवळ २.६७ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला. आदिम विभागातील २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी ५.४९ लाख सदस्यांपैकी ८४ हजार सदस्यांना ८.३५ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला.

12.3. From among, the primary agricultural credit societies the 29 farmers service societies, with a membership of 62 thousand, advanced loans of Rs. 2.67 crore to 14 thousand members during the year. In the tribal sub-plan area, 275 Adiwasi Seva Societies had a membership of 5.49 lakhs and these societies advanced credit of Rs. 8.35 crore to 84 thousand members during 1982-83.

१२.४. शिखर व मध्यवर्ती बँका.—महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या १९८२-८३ वर्षातील प्रगतीचा आढावा घेता असे दिसून येते की, बँकेच्या ठेवीत या वर्षी १८.९ टक्के वाढ होऊन जून १९८३ अखेर ती ५२५ कोटी रुपयांवरून ६२४ कोटी रुपये इतकी झाली तर एकूण पतपुरवठा मागील वर्षीच्या १,६५८ कोटी रुपयांवरून १,७६५ कोटी रुपये इतका वाढला. जून १९८२ अखेर या बँकांचे खेळते भांडवल ८४० कोटी रुपये होते.

12.4. Apex and central banks.—The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank increased from Rs. 525 crore to Rs. 624 crore as on 30th June 1983 or by 18.9 per cent. Its working capital stood at Rs. 840 crore. The loans advanced (gross) during the year 1982-83 were of the order of Rs. 1,765 crore compared with Rs. 1,658 crore in the earlier year.

१२.५. जून १९८३ अखेर, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या ठेवी ८१६ कोटी रुपये होत्या, तर त्यांचे खेळते भांडवल १,२१२ कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९८२-८३ या वर्षात २,५११ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा (आधीच्या वर्षापेक्षा १८ टक्क्यांनी जास्त) केला.

12.5. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks were Rs. 816 crore and Rs. 1,212 crore respectively as on 30th June 1983. The gross loans advanced during 1982-83 were of the order of Rs. 2,511 crore showing an increase of 18 per cent.

१२.६. महाराष्ट्र राज्य भू-विकास बँकेने १९८२-८३ मध्ये ४७.९९ कोटी रुपयांचे कर्ज रोखे विक्रीस काढले. याच बँकेच्या दीर्घ मुदतीच्या कर्जवाटपात आधीच्या वर्षीच्या ४१.२५ कोटी रुपयांवरून ६१.३५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली. या बँकेची थकबाकी ३० जून १९८३ रोजी ३७.०१ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी ती ३३.०० कोटी रुपये होती.

12.6. The Maharashtra State Co-operative Land Development Bank floated debentures of the order of Rs. 47.99 crore and disbursed long term loans of Rs. 61.35 crore during 1982-83. The overdues stood at Rs. 37.01 crore as on 30th June 1983. The loans disbursed during 1981-82 were Rs. 41.25 crore and overdues were of Rs. 33.00 crore as on 30th June 1982.

१२.७. बिगर कृषि पतपुरवठा संस्था.—जून १९८३ अखेर बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा ४.२ टक्के वाढ होऊन ती ६,०६२ इतकी झाली. याच कालावधीत सदस्य संख्येतही १४ टक्क्याने वाढ होऊन ती ४९ लाख झाली. या संस्थांचे

12.7. Non-agricultural credit societies.—The number of non-agricultural credit societies was 6,062 as on 30th June 1983 showing an increase of 4.2 per cent over previous year. Their membership increased by

खेळते भांडवल व पतपुरवठा या दोहोंमध्ये या वर्षात अनुक्रमे १८ व २२ टक्के वाढ झाली. वर्षाखेर ती अनुक्रमे १,७३३ व १,७५५ कोटी रुपये इतकी होती.

१२.८. उत्पादक सहकारी संस्था.—उत्पादक सहकारी संस्थांची जून १९८३ अखेर संख्या १६,३६८ होती व त्यापैकी ४०२ संस्था या निव्वळ प्रक्रिया करणाऱ्या संस्था होत्या. १९८२-८३ अखेर सर्व उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या २९ लाख होती तर त्यांचे खेळते भांडवल १,३३५ कोटी रुपये होते. ४०२ प्रक्रिया संस्थांपैकी २९५ संस्था १९८२-८३ या वर्षी चालू होत्या. त्यापैकी ६७ सहकारी साखर कारखान्यांनी १९८२-८३ या वर्षात २९.९६ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. प्रकारानुसार सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे :

14 per cent to 49 lakhs at the end of 1982-83. The working capital and gross loans advanced increased by 18 per cent and 22 per cent respectively and stood at Rs. 1,733 crore and Rs. 1,755 crore respectively.

12.8. Co-operative productive enterprises.—There were 16,368 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June 1983 of which 402 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 29 lakhs and Rs. 1,335 crore respectively at the end of the year 1982-83. Of the 402 independent processing societies 295 were in production during the year. Sixty-seven sugar factories were in production during the year and they produced 29.96 lakh tonnes of sugar during 1982-83. The table below gives data for the co-operative processing societies in Maharashtra :

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

निव्वळ सहकारी प्रक्रिया संस्था
Independent co-operative processing societies

संस्थेचा प्रकार (1)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल ('००० टनात) Quantity processed (in '000 Tonnes)		Type of society (1)
	1981-82 (2)	1982-83* (3)	1981-82 (4)	1982-83* (5)	1981-82 (6)	1982-83* (7)	
(1) सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे.	119	124	115	118	322	350	Cotton ginning and pressing
(2) तांदूळ गिरण्या	100	98	91	91	49	45	Rice mills
(3) तेल गिरण्या	16	12	4	4	1	1	Oil mills
(4) साखर कारखाने †	88	88	67	67	25,129	24,567	Sugar factories †
(5) इतर	67	79	13	15	7	12	Other

* अस्थायी Provisional.

† सप्टेंबर अखेर संपणाऱ्या वर्षासाठी/for the year ending September

१२.९. इतर सहकारी संस्था.—३० जून १९८३ रोजी राज्यामध्ये ७१९ हातमाग संस्था व २५८ विद्युत माग संस्था होत्या. मागील वर्षी याच काळात त्यांची संख्या अनुक्रमे ६६८ व २९८ होती. १९८२-८३ मध्ये हातमागांच्या संख्येत एक हजारांनी वाढ होऊन ती २९ हजार झाली तर विद्युतमागांची संख्या तेव्हाचीच म्हणजे १६ हजार होती. १९८२-८३ मध्ये हातमाग संस्थांच्या उत्पादनाची किंमत ३५ कोटी रुपये व विद्युतमाग संस्थांच्या उत्पादनाची किंमत नऊ कोटी रुपये होती. हातमाग व विद्युतमाग संस्थांच्या उत्पादनात अनुक्रमे चार कोटी रुपये व ०.५ कोटी रुपये वाढ झालेली दिसून येते.

12.9. Other types of societies.—There were 719 handloom societies and 258 powerloom societies in 1982-83. In the earlier year there were respectively 668 and 298 societies. These societies had 29 thousand working handlooms compared with 28 thousand handlooms in 1981-82 and 16 thousand working powerlooms, the same as in 1981-82 respectively. The handloom societies produced cloth worth Rs. 35 crore and the powerloom societies produced cloth worth Rs. nine crore during 1982-83 showing an increase of Rs. four crore and Rs. 0.5 crore over the earlier year's production.

१२.१०. राज्यात एकूण ८४ सहकारी सूत गिरण्या असून १९८२-८३ मध्ये त्यापैकी २१ सूत गिरण्या प्रत्यक्ष उत्पादन करीत होत्या व त्यांच्या जवळील चात्यांची संख्या २४ लाख इतकी होती. १९८१-८२ मध्ये प्रत्यक्ष उत्पादन करणाऱ्या गिरण्यांची संख्या तेव्हाचीच (२१ गिरण्या) होती तर चात्यांची संख्या २३ लाख होती. या गिरण्यांनी १९८२-८३ मध्ये ३८ हजार टन सूत उत्पादन केले. आधीच्या वर्षी ३७ हजार टन सुताचे उत्पादन झाले होते.

12.10. Of the 84 spinning mills, 21 were in production and had 24 lakh spindles in 1982-83. The spinning mills produced 38 thousand tonnes of yarn during the year. In the earlier year though the number of mills in production was the same, that of spindles was 23 lakhs and their production was 37 thousand tonnes of yarn.

१२.११. १९८२-८३ मध्ये राज्यात दुग्धशाळा संस्था व त्यांच्या संघटना यांची संख्या ९,१७३ (१९८१-८२ पेक्षा सहा टक्क्यांनी जास्त) होती. त्यांची सभासद संख्या नऊ लाख होती. १९८२-८३ मध्ये ह्या संस्थांच्या दूध व दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किंमत २१० कोटी रुपये (१९८१-८२ पेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त) होती.

१२.१२. १९८२-८३ मध्ये राज्यात ९०३ मच्छिमारी संस्था व एक शिखर मच्छिमारी संस्था होती. आधीच्या वर्षी ७९८ संस्था होत्या. या सर्व सहकारी संस्थांची सदस्य संख्या १.४० लाख इतकी होती. ३० जून १९८३ अखेर या संस्थांची मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या विक्रीची किंमत १० कोटी रुपये इतकी (आधीच्या वर्षी ८.५ कोटी रुपये) होती.

१२.१३. सहकारी पणन संस्था.—जून १९८३ अखेर ५.४२ लाख सभासद असलेल्या ४७८ सहकारी पणन संस्था होत्या. या वर्षी ह्या संस्थांची वार्षिक उलाढाल १,०७३ कोटी रुपये होती, तर १९८१-८२ मध्ये ९९० कोटी रुपये होती.

१२.१४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघ या शिखर संस्थेच्या कृषि मालाची उलाढाल २७ कोटी रुपये झाली. १९८२-८३ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसाची किंमत ४४० कोटी रुपये एवढी झाली. शेतीसाठी अवजारे व इतर गरजेच्या वस्तूंची विक्री १२६ कोटी रुपये झाली. आधीच्या वर्षी ३८७ कोटी रुपयांचा कापूस खरेदी केला व शेतीसाठी अवजारे व इतर गरजेच्या वस्तूंची १२१ कोटी रुपयांची विक्री केली.

१२.१५. राज्यात शिखर ग्राहक मंडळाव्यतिरिक्त ७७ ग्राहक भांडारे व १,९०३ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९८२-८३ मधील त्यांची विक्री २५४ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी ती २१७ कोटी रुपये होती.

१२.१६. जून १९८३ अखेर राज्यात १८,२७० प्राथमिक गृहनिर्माण संस्था (१९८१-८२ मध्ये १६,९१३ संस्था) होत्या, त्यांची सभासद संख्या ६.३२ लाख होती व त्यांनी २१ हजार घरे बांधली. १९८१-८२ मध्ये १६.७ हजार घरे बांधली होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा संस्थेने ह्या संस्थांना १९८२-८३ मध्ये १६ कोटी रुपयांचे कर्ज दिले व ५.९६ कोटी रुपयांची कर्ज-वसुली केली. कर्जाची येणे रक्कम जून १९८३ अखेर ११२ कोटी रुपये होती. घरबांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या घरांची संख्या ३० जून १९८३ अखेर १.३२ लाख (आधीच्या वर्षी १.३० लाख) इतकी होती व त्यापैकी जवळजवळ ५७ हजार घरे बांधून पूर्ण झाली.

१२.१७. जून १९८३ अखेर राज्यात ४,४०४ श्रमिक पुरवठा संस्था होत्या व त्यांचे २.६ लाख सभासद होते. या वर्षी त्यांचेकडून ५१ कोटी रुपयांची कामे झाली. आधीच्या वर्षी श्रमिक पुरवठा संस्था व सभासदांची संख्या अनुक्रमे ३,९९४ व २.३ लाख होती, तर त्यांचा व्यवहार ४५ कोटी रुपयांचा झाला.

१२.१८. राज्यात १९८२-८३ अखेर ३८४ वन श्रमिक संस्था असून त्यांची सभासद संख्या ६६ हजार होती. या वर्षी लाकूड आणि इतर वन उत्पादनाची विक्री २१ कोटी रुपयांची झाली. सहकारी संस्था व त्यांच्या सभासदांची संख्या यात आदल्या वर्षापेक्षा बदल झालेला नाही, त्यांच्या विक्रीत मात्र २१ टक्के वाढ झाली.

12.11. There were 9,173 dairy societies and unions in 1982-83 (six per cent more than in 1981-82) with membership of nine lakhs. The milk and milk products sold by them during the year was of the order of Rs. 210 crore (13 per cent more than in 1981-82).

12.12. There were 903 fisheries societies and one federation in 1982-83 compared with 798 in 1981-82. The membership of all the societies numbered 1.40 lakhs. They sold fish and fish products worth Rs. 10 crore in 1982-83 compared with Rs. 8.5 crore in 1981-82.

12.13. *Co-operative marketing.*—The number of co-operative marketing societies at the end of June 1983 was 478 with a membership 5.42 lakhs. The turnover of these societies was Rs. 1,073 crore compared with Rs. 990 crore in 1981-82.

12.14. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a turnover of agricultural produce of Rs. 27 crore in 1982-83. The value of cotton procured during the year was of the order of Rs. 440 crore and the value of the agricultural requisities sold Rs. 126 crore. In the earlier year, it had procured cotton worth Rs. 387 crore, and sold agricultural requisities of Rs. 121 crore.

12.15. There were 77 wholesale consumers' stores and 1,903 primary consumers' stores besides the Apex consumers' federations. The sales of all these consumers' stores were of the order of Rs. 254 crore during 1982-83 compared with Rs. 217 crore in 1981-82.

12.16. *Housing Societies.*—There were 18,270 primary co-operative housing societies as on 30th June 1983 (compared with 16,913 in 1981-82) with a membership of 6.32 lakhs. They constructed 21 thousand houses and tenements during the year, as against 16.7 thousand in 1981-82. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Society advanced loans of Rs. 16 crore during 1982-83 and recovered loans of Rs. 5.96 crore. Its loans outstanding on 30th June 1983 were Rs. 112 crore. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.32 lakhs as on 30th June 1983, up from 1.30 lakhs on 30th June 1982, of which about 57 thousand tenements were completed by that date.

12.17. There were 4,404 labour contract societies with nearly 2.6 lakh members at the end of 1982-83. These societies executed work of Rs. 51 crore during 1982-83. During 1981-82 their number and membership were 3,994 and 2.3 lakhs respectively and the work executed by them of Rs. 45 crore.

12.18. There were 384 forest labour societies with a membership of 66 thousand in 1982-83 and they sold wood and other forest produce of Rs. 21 crore during 1982-83. The number of societies and their membership practically remained unchanged over 1981-82, the sales though increased by 21 per cent.

१३. स्थानिक संस्था

१३.१. राज्यातील जिल्हा परिषदा, ग्रामपंचायती व नगर-परिषदा (महानगरपालिका धरून) यांचे १९८२-८३ या वर्षातील स्वनिर्मित उत्पन्न ३६६ कोटी रुपये होते. आधीच्या वर्षी हेच उत्पन्न ३३७ कोटी रुपये होते. स्वनिर्मित उत्पन्नापैकी ग्रामपंचायतीचा वाटा ३.३ टक्के, जिल्हा परिषदांचा वाटा ५.८ टक्के तर नगरपरिषदा, महानगरपालिका यांचा वाटा ९१ टक्के एवढा होता.

१३.२. ग्रामपंचायती.—ग्रामपंचायतींची संख्या १९८१-८२ मध्ये २४,४२६ होती, ती १९८२-८३ मध्ये २४,५०४ झाली. त्यांचे १९८२-८३ मध्ये दरडोई सरासरी उत्पन्न १२.३ रुपये म्हणजेच जवळजवळ १९८१-८२ मधील १२.५ रुपये दरडोई सरासरी उत्पन्नाइतकेच होते.

१३.३. १९८१-८२ व १९८२-८३ या दोन वर्षांत ग्रामपंचायतींच्या उत्पन्नाची महत्त्वाची साधने व खर्चाच्या बाबी खालील तक्त्यात दर्शविल्या आहेत.

13. LOCAL BODIES

13.1. The self raised resources of local bodies comprising village panchayats, zilla parishads and municipal bodies in the State in 1982-83 were Rs. 366 crore as against Rs. 337 crore in 1981-82. Of Rs. 366 crore in 1982-83, 3.3 per cent were raised by village panchayats, 5.8 per cent by zilla parishads and 91 per cent by municipal bodies.

13.2. *Village Panchayats*.—The number of village panchayats functioning in the State increased to 24,504 in 1982-83 from 24,426 in 1981-82. The *per capita* receipts of village panchayats were Rs. 12.3 during 1982-83, as against Rs. 12.5 in 1981-82.

13.3. The income of the village panchayats according to important sources and their expenditure on different heads are given in the table below for the years 1981-82 and 1982-83.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

ग्रामपंचायतींचे १९८१-८२ व १९८२-८३ मधील उत्पन्न आणि खर्च

Income and expenditure of village panchayats for the years 1981-82 and 1982-83

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

बाब (1)	रक्कम Amount		Item (1)
	1981-82 (2)	1982-83 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(1) अनुदान	1,138.15 (22.7)	1,038.08 (20.3)	Grants
(2) अंशदान व देणग्या	447.72 (8.9)	491.20 (9.6)	Contributions and donations
(3) कर (एकूण)	1,193.26 (23.8)	1,188.75 (23.3)	Taxes (Total)
पैकी घरे व इतर मालमत्ता यांवरील कर	558.30 (11.1)	546.66 (10.7)	<i>of which taxes on houses and properties</i>
(4) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिलकीसह)	2,235.36 (44.6)	2,394.79 (46.8)	Income from other sources (including cash in hand)
(5) एकूण उत्पन्न (१ ते ४)	5,014.49 (100.0)	5,112.73 (100.0)	Total income (1 to 4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure—
(1) प्रशासन	663.75 (22.1)	693.68 (22.4)	Administration
(2) आरोग्य व सफाई	575.77 (19.2)	650.87 (20.1)	Health and sanitation
(3) सार्वजनिक बांधकामे	882.82 (29.4)	919.68 (28.4)	Public works
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	370.46 (12.3)	409.15 (12.7)	Public lighting
(5) शिक्षण	128.60 (4.3)	206.50 (6.4)	Education
(6) समाजकल्याण	250.42 (8.4)	135.94 (4.2)	Welfare of people
(7) इतर	129.82 (4.3)	218.53 (6.8)	Others
(8) एकूण खर्च (१ ते ७)	3,001.64 (100.0)	3,234.35 (100.0)	Total expenditure (1 to 7)
एकूण खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी	59.9	63.3	Percentage of total expenditure to total income

टीप.—कंसातील आकडे एकूण बेरजेची टक्केवारी दर्शवितान्त.

Note.—Figures in bracketsshow percentage to total.

१३.४. १९८२-८३ मध्ये ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न अगदी अल्प प्रमाणात म्हणजे १.९ टक्क्यांनी वाढले. १९८२-८३ या वर्षात ग्रामपंचायतींना मिळालेली शासकीय अनुदाने १९८१-८२ पेक्षा ८.८ टक्क्यांनी कमी होती. कारण ग्रामपंचायतींकडून येणे असलेली, विशेषतः लोकवर्गणीची रक्कम ही अनुदानातून वळती करून घेतली गेली. ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नातील अनुदानाचा वाटा १९८२-८३ या वर्षी २०.३ टक्के म्हणजेच १९८१-८२ मधील २२.७ टक्के या प्रमाणापेक्षा थोडा कमी होता.

१३.५. १९८२-८३ या वर्षी ग्रामपंचायतींच्या खर्चात ७.७ टक्क्यांनी वाढ होऊन खर्च ३२.३४ कोटी रुपये इतका झाला.

१३.६. जिल्हा परिषदा.—सर्व जिल्हा परिषदांचे १९८१-८२ मध्ये प्रत्यक्ष महसुली उत्पन्न ३०३ कोटी रुपये होते. १९८२-८३ या वर्षी सुधारित अंदाजाप्रमाणे ते ३२४ कोटी रुपये होते. जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न, स्वनिर्मित उत्पन्नाची महत्त्वाची साधने व शासकीय अनुदाने यांची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

13.4. There was slight increase in the income of village panchayats during 1982-83 i.e. only by 1.9 per cent. The Government grants to village panchayats in 1982-83 were less than those in 1981-82 by 8.8 per cent as some of the dues, particularly those of peoples' contribution, were adjusted against grants. The proportion of Government grants to total income of village panchayats was 20.3 per cent in 1982-83, slightly less than that (22.7 per cent) in 1981-82.

13.5. The expenditure of village panchayats increased by 7.7 per cent to Rs. 32.34 crore in 1982-83. The pattern of expenditure on various items in 1982-83 was more or less the same as in 1981-82.

13.6. Zilla Parishads—The total revenue receipts of all zilla parishads were Rs. 324 crore in 1982-83 (Revised Estimates) as against Rs. 303 crore (Actuals) during 1981-82. The table below brings out the receipt position of zilla parishads in Maharashtra and indicates major sources of self raised income and Government grants.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

जिल्हा परिषदांचे १९८१-८२ व १९८२-८३ मधील उत्पन्न
Income of zilla parishads during 1981-82 and 1982-83

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1981-82		1982-83		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बरजेसी टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बरजेसी टक्केवारी Percentage to total (5)	
एक. एकूण महसुली उत्पन्न (१+२)—	303.16	100.00	324.17	100.00	1. Total Revenue receipts (i + ii)—
(१) स्वनिर्मित साधनांकरवी	19.89	6.57	21.19	6.54	(i) Self-raised resources
(२) एकूण शासकीय अनुदाने (अ+ब)	283.27	93.43	302.98	93.46	(ii) Total Government grants (A + B)
(अ) साविधिक	282.86	93.30	302.54	93.33	(A) Statutory grants
(ब) अभिकरण योजनांसाठी	0.41	0.13	0.44	0.13	(B) Agency scheme grants
दोन. स्वनिर्मित साधनांकरवी उत्पन्न (१ ते ४)—	19.89	100.00	21.19	100.00	2. Self-raised resources (i to iv)—
(१) जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (स्टॅम्प ड्युटीसह)	9.25	46.51	9.76	46.06	(i) Local fund cess including stamp duty grants.
(२) शिक्षण	2.82	14.18	3.02	14.26	(ii) Education
(३) इमारती व दळणवळण	1.75	8.79	1.16	5.47	(iii) Buildings. and communi- cations.
(४) इतर	6.07	30.52	7.25	34.21	(iv) Others
तीन. एकूण शासकीय अनुदाने (१ ते ४)—	283.27	100.00	302.98	100.00	3. Total Government grants (i to iv)—
(१) सहेतुक अनुदान	214.47	75.82	226.46	74.84	(i) Purposive grants
(२) आस्थापना अनुदान	38.43	15.59	41.82	13.82	(ii) Establishment grants
(३) योजना अनुदान	24.78	8.76	30.39	10.04	(iii) Plan scheme grants
(४) इतर	5.59	1.83	4.31	1.30	(iv) Others

१३.७. १९८२-८३ मधील एकूण उत्पन्नाच्या अगदी थोडा म्हणजे ६.५ टक्के हिस्सा स्वनिर्मित साधनाकरवी मिळाला; तर उर्वरित ९३ टक्के हिस्सा हा अभिकरण योजनांसाठी मिळालेल्या अनुदानासह शासकीय अनुदानाकरवी मिळाला.

१३.८. स्वनिर्मित साधनाकरवी १९८२-८३ मध्ये २१ कोटी रुपये (सुधारित अंदाज) उपलब्ध झाले. त्यापैकी ४६ टक्के एवढा मोठा हिस्सा हा जमीन महसुलावरील स्थानिक कर (स्टॅम्प ड्यूटीसह) यातून मिळाला. १९८२-८३ मध्ये स्वनिर्मित साधनाकरवी उपलब्ध झालेले उत्पन्न १९८१-८२ मधील उत्पन्नापेक्षा १.३ कोटी रुपयांनी जास्त होते.

१३.९. १९८१-८२ मध्ये शासकीय अनुदान २८३ कोटी रुपयांचे मिळाले. १९८२-८३ मध्ये ही रक्कम ३०३ कोटी रुपये होती. सहेतुक अनुदान, आस्थापना अनुदान व योजना अनुदान यांचा यातील वाटा अनुक्रमे ७५, १४ व १० टक्के होता.

१३.१०. जिल्हा परिषदांचा महसुली खर्च १९८१-८२ मध्ये ३०९ कोटी रुपये होता तो १९८२-८३ मध्ये आठ टक्क्यांनी वाढून ३३५ कोटी रुपये झाला. जिल्हा परिषदांच्या दोन वर्षातील खर्चाचा तपशील पुढील तक्त्यात दिला आहे.

13.7. Self raised resources formed only a small part (6.5 per cent) and the Government grants, including grants received for executing schemes on agency basis formed the rest 93 per cent of the total revenue receipts during 1982-83.

13.8. The self raised income in 1982-83 (Revised Estimates) was Rs. 21 crore, local cess on land revenue (including stamp duty) forming its major part (46 per cent). The self raised income was more by Rs. 1.3 crore than that in 1981-82.

13.9. The Government grants amounted to Rs. 303 crore in 1982-83 as against Rs. 283 crore in the year 1981-82. The share of the purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to the zilla parishads) was 75 per cent and that of establishment grants 14 per cent. The plan scheme grants formed 10 per cent of total Government grants during 1982-83.

13.10. Total Revenue expenditure of the zilla parishads was Rs. 335 crore in 1982-83 as against Rs. 309 crore in 1981-82, an increase of eight per cent. The table below brings out the expenditure position of all zilla parishads in Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

जिल्हा परिषदांचा १९८१-८२ व १९८२-८३ मधील खर्च
Expenditure of zilla parishads during 1981-82 and 1982-83

(रुपये कोटीत) (Rs. in crore)

बाब (1)	1981-82		1982-83		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एकूण महसुली खर्च (१ ते १३) —	308.57	100.00	334.64	100.00	Total Revenue Expenditure (1 to 13) —
(1) सामान्य प्रशासन	32.81	10.63	37.18	11.11	General administration
(2) शिक्षण	168.54	454.62	186.29	55.67	Education
(3) वैद्यकीय	2.60	0.85	2.60	0.77	Medical
(4) सार्वजनिक आरोग्य	12.78	4.14	15.22	4.55	Public health
(5) आयुर्वेद	1.57	0.51	1.67	0.50	Ayurved
(6) कृषि	6.19	2.01	5.99	1.78	Agriculture
(7) पशुसंवर्धन	5.95	1.93	6.07	1.81	Animal husbandry
(8) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम).	34.08	11.04	33.01	9.86	Buildings and communications
(9) समाजकल्याण	7.51	2.43	6.68	2.00	Social welfare
(10) सामूहिक विकास	1.11	0.36	2.07	0.62	Community development
(11) सार्वजनिक आरोग्य अभियंत्रिकी	7.36	2.39	8.49	2.54	Public health engineering
(12) पाटबंधारे	10.66	3.45	15.26	4.56	Irrigation
(13) इतर	17.41	5.64	14.11	4.23	Others

१३.११. सर्वे जिल्हा परिषदांचा १९८२-८३ मधील एकूण खर्च, सुधारित अंदाजानुसार ३३५ कोटी रुपये झाला. खर्चापैकी शिक्षण, सामान्य प्रशासन व इमारती आणि दळणवळण या प्रमुख बाबी होत्या. त्यांच्यावर अनुक्रमे ५६ टक्के, ११ टक्के व ९.९ टक्के खर्च झाला. सार्वजनिक आरोग्य (४.६ टक्के), पाटबंधारे (४.६ टक्के) आणि समाज कल्याण (२.० टक्के), शेती (१.८ टक्के) व पशुसंवर्धन (१.८ टक्के) या इतर बाबींवरील खर्च तुलनेने कमी होता.

१३.१२. महानगरपालिकांची संख्या १९८१-८२ मध्ये पाच होती ती १९८२-८३ मध्ये नऊ झाली, तर नगरपरिषदांची संख्या १९८१-८२ मध्ये २२० होती ती १९८२-८३ मध्ये २१६ झाली. या शिवाय सात कटक मंडळे (कॅटोनमेंट बोर्ड्स) होती. राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ९५ टक्क्यांहून जास्त लोकसंख्या उपरोक्त नागरी संस्थांच्या कक्षेत होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (९५९ हजार) ही ७७ नगरात ग्रामपंचायत संस्थांच्या कक्षेत होती. २१६ नगरपरिषदांपैकी ७५ हजारापेक्षा अधिक लोकसंख्या (१९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे) असलेल्या २६ 'अ' वर्गीय नगरपरिषदा होत्या, ३० हजारापेक्षा जास्त परंतु ७५ हजारापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या 'ब' वर्गातील ४५ नगरपरिषदा होत्या व ३० हजार वा त्याहून कमी लोकसंख्या असलेल्या 'क' वर्गीय १४५ नगरपरिषदा होत्या.

१३.१३. उत्पन्न व खर्चाच्या अस्थायी आकड्यांवरून असे दिसून आले की, नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८२-८३ सालातील एकूण उत्पन्न ४६१ कोटी रुपये होते. (पैकी ३३९ कोटी रुपये नऊ महानगरपालिकांचे होते.) यामध्ये असाधारण उत्पन्न, कर्जे व वाणिज्यिक उपक्रमापासून मिळालेले उत्पन्न व वर्षाच्या सुस्वातीची शिल्लक यांचा समावेश नाही. १९८१-८२ मध्ये हेच उत्पन्न ४२६ कोटी रुपये होते. १९८२-८३ तील उत्पन्न मागील वर्षातील उत्पन्नापेक्षा आठ टक्क्यांनी जास्त होते. एकूण उत्पन्नाची फोड पाहता दर व करापासूनचे उत्पन्न ३३३ कोटी रुपये (७२ टक्के) शासकीय अनुदाने ६३ कोटी रुपये (१४ टक्के) तर इतर साधनांपासून ६६ कोटी रुपये (१४ टक्के) उत्पन्न मिळाले असे दिसते.

१३.१४. नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांच्या १९८२-८३ तील खर्चाच्या अस्थायी आकड्यांवरून असे दिसून येते की, एकूण खर्च ४२४ कोटी रुपये झाला. १९८१-८२ तील खर्चापेक्षा (३९७ कोटी) ही रक्कम सात टक्क्याने जास्त आहे. वरील खर्चात नऊ महानगरपालिकांचा ३०८ कोटी रुपयांच्या खर्चाचा समावेश आहे. यामध्ये असाधारण खर्च, कर्जे, रोख्यांमधील व वाणिज्यिक उपक्रमांमधील गुंतवणूक व वर्षाअखेरची शिल्लक यांचा समावेश नाही. १९८२-८३ मधील खर्चाच्या महत्त्वाच्या बाबी म्हणजे गटारे, जलनिस्सारण व सफाई (१७ टक्के), शिक्षण (१५ टक्के), सार्वजनिक बांधकामे (१२ टक्के) आणि रुग्णालये, दवाखाने व लस टोचणी (११ टक्के) या होत. सामान्य प्रशासन व वसुलीवरील खर्चाचे प्रमाण नऊ टक्के होते.

13.11. The total revenue expenditure of zilla parishads during 1982-83 (Revised Estimates) was Rs. 335 crore. The major heads on which zilla parishads incurred expenditure in 1982-83 (Revised Estimates) were education (56 per cent), general administration (11 per cent) and buildings and communications (9.9 per cent). The expenditure on public health (4.6 per cent), irrigation (4.6 per cent), social welfare (2.0 per cent), agriculture (1.8 per cent), animal husbandry (1.8 per cent) was comparatively low.

13.12. The number of municipal corporations increased from five in 1981-82 to nine in 1982-83, while that municipal councils went down from 220 in 1981-82 to 216 in 1982-83. Further, there were seven cantonment boards in 1982-83. These local bodies covered more than 95 per cent of the urban population in Maharashtra. Rest of the urban population (959 thousand) in 77 towns was covered by village panchayats. Of the 216 municipal councils, 26 were 'A' class with 1981 Census population exceeding 75 thousand, 45 were in 'B' class with population more than 30 thousand but not exceeding 75 thousand and 145 were in 'C' class with population 30 thousand or less.

13.13. The provisional figures of receipts and expenditure for 1982-83 showed that the total receipts (excluding extraordinary receipts, debts, receipts from commercial enterprises and opening balances of municipal councils and municipal corporations) together were Rs. 461 crore, of which Rs. 339 crore were of the nine municipal corporations, as against Rs. 426 crore during 1981-82. They were eight per cent higher than those in 1981-82. They comprised receipts from rates and taxes of Rs. 333 crore (about 72 per cent), Government grants of Rs. 63 crore (14 per cent) and the receipts from other sources of Rs. 66 crore (14 per cent).

13.14. The provisional figure of expenditure of municipal bodies for 1982-83 (excluding extraordinary expenditure, debts, investments in securities and commercial enterprises and closing balance) was Rs. 424 crore which was nearly seven per cent higher than that in 1981-82 (Rs. 397 crore) and included Rs. 308 crore of the nine municipal corporations. The major items of expenditure during 1982-83 were drainage, conservancy and sanitation (17 per cent), public instruction (15 per cent), public works (12 per cent) and hospitals, dispensaries and vaccinations (11 per cent). The expenditure on general administration and collection of charges was nine per cent,

१३.१५. १९८२-८३ सालातील नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांच्या उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या विविध बाबींवरील टक्केवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

13.15. The percentage distribution of income and expenditure of municipal councils and municipal corporations by various items of income and expenditure during 1982-83 is presented in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांच्या १९८२-८३ मधील बाबवार उत्पन्न व खर्चाची टक्केवारी
Percentage distribution of income and expenditure of municipal bodies on different items during 1982-83

बाब (1)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total						सर्व नगरसंस्था All municipal bodies (7)	Item (1)
	महानगरपालिका Municipal corporations (2)	नगरपरिषदा Municipal councils			एकूण All (6)			
		'अ' वर्ग Class 'A' (3)	'ब' वर्ग Class 'B' (4)	'क' वर्ग Class 'C' (5)				
१. उत्पन्न--							1. Receipts--	
(अ) दर व कर ..	78.00	60.80	51.47	49.72	55.83	72.14	(a) Rates and taxes	
(ब) अनुदाने ..	6.36	29.59	37.94	37.78	33.63	13.64	(b) Grants	
(क) इतर ..	15.64	9.61	10.59	12.50	10.54	14.22	(c) Other sources	
एकूण ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total	
२. खर्च--							2. Expenditure--	
(अ) सामान्य प्रशासन व वसुली ..	6.25	12.85	15.75	22.37	15.81	8.86	(a) General administration and collection charges.	
(ब) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	2.94	3.02	2.84	3.22	3.01	2.96	(b) Public lighting	
(क) पाणीपुरवठा ..	11.92	11.39	9.75	8.49	10.29	11.47	(c) Water supply	
(द) गटारे, जलनिस्सारण व सफाई	17.63	18.30	16.67	14.85	17.07	17.48	(d) Drainage, conservancy and sanitation	
(इ) रुग्णालये, दवाखाने व लस टोचणी	13.42	4.42	6.78	4.49	5.06	11.14	(e) Hospitals, dispensaries and vaccination.	
(फ) सार्वजनिक शिक्षण ..	14.46	15.45	16.18	12.16	14.88	14.58	(f) Public instruction	
(ग) सार्वजनिक बांधकामे ..	9.66	20.40	17.42	18.56	19.20	12.26	(g) Public works	
(ह) इतर ..	23.72	14.17	14.61	15.86	14.68	21.25	(h) Others	
एकूण ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total	

१३.१६. महानगरपालिकांचे जवळजवळ ७८ टक्के उत्पन्न दर व कर याद्वारे जमा झाले. 'अ', 'ब' व 'क' वर्ग नगरपरिषदांबाबत ही टक्केवारी अनुक्रमे ६१, ५१ व ५० होती. शासकीय अनुदानाबाबत 'क' वर्ग नगरपरिषदांची टक्केवारी ३८ होती तर महानगरपालिकांना शासकीय अनुदानातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची टक्केवारी फक्त सहा होती.

13.16. Nearly 78 per cent of the income of municipal corporations was derived through rates and taxes. This percentage for 'A', 'B' and 'C' class municipal councils was, 61 for A class municipal councils, 51 for B class municipal councils and 50 for C class municipal councils respectively. In the case of income from grants, this trend was reverse, 'C' class municipal councils received 38 per cent of their income from grants while municipal corporations received only six per cent.

१३.१७. सामान्य प्रशासनावरील खर्च पाहता महानगरपालिकांनी एकूण खर्चाच्या सहा टक्के खर्च या शीर्षावर केल्याचे आढळते, तर 'क' वर्ग नगरपरिषदांनी त्यांच्या खर्चाच्या जवळजवळ २२ टक्के एवढा खर्च या शीर्षावर केला. महानगरपालिकांनी सार्वजनिक बांधकामावर एकूण खर्चाच्या १० टक्के एवढा खर्च केला तर नगरपरिषदांनी एकूण खर्चाच्या सुमारे एक-पंचमांश या शीर्षावर केला. रुग्णालये, दवाखाने, लस टोचणी यांवर महानगरपालिकांनी जवळजवळ १३ टक्के खर्च केला तर सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांचा यावरील खर्च चार ते सात टक्के यांचे दरम्यान आढळला.

13.17. Municipal corporations incurred only six per cent of their total expenditure on general administration while 'C' class municipal councils spent nearly 22 per cent. It was observed that the expenditure on public works was 10 per cent of the total expenditure in the case of municipal corporations, while the municipal councils incurred about a fifth of their total expenditure on this account. Nearly 13 per cent of the total expenditure was spent on hospitals, dispensaries and vaccinations by municipal corporations while in the case of all municipal councils the expenditure on this item was between four and seven per cent.

१४. विशेष अभ्यास

14. SPECIAL STUDIES

(अ) जनगणना १९८१ वर आधारित सामाजिक आकडेवारी.—

१४.१. भारताचे महा प्रबंधक व जनगणना आयुक्त ह्यांनी १९८१ च्या जनगणनेच्या माहितीच्या ५ टक्के नमुना काढून त्याचे तक्तीकरण केले आहे व त्यावर आधारित महत्त्वाची लोकसंख्याविषयक आकडेवारी उपलब्ध केली आहे. राज्यातील लोकसंख्येची वयोगटानुसार आकडेवारी व विशिष्ट वयांवरील लोकांचे साक्षरतेचे दर ह्या दोहोचा वापर करून ५-९ व १०-१४ ह्या वयोगटांच्या साक्षरता दरांसंबंधी अंदाज व्यक्तविता येतो. १९८१ प्रमाणे ते दर अनुक्रमे ४४.५९ व ७२.०६ होते तर १९७१ प्रमाणे ३१.६४ व ६६.६२ होते. खालील तक्त्यांत राज्याच्या ग्रामीण आणि नागरी भागांकरता ५-९ व १०-१४ ह्या वयोगटांचे १९७१ व १९८१ ह्या जनगणनांवर आधारलेले साक्षरतेचे दर दिले आहेत.

(A) Social Statistics based on 1981 Census.—

14.1. Registrar General and Census Commissioner, India has released key population statistics based on 5 per cent sample tabulation of the Population Census data of 1981. Based on the data for the State on distribution of population according to age-groups and of literacy rates for population above specified ages, it is estimated that the literacy rates for the State for the age-group 5-9 and 10-14 were 44.59 and 72.06 respectively, compared with 31.64 and 66.62 respectively in 1971. The table below gives the rates of literacy for the age-groups 5-9 and 10-14 for the State and its rural and urban areas, based on 1971 and 1981 population censuses.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

१९७१ व १९८१ च्या जनगणनेनुसार ५ ते ९ व १० ते १४ वयोगटातील साक्षरतेचे प्रमाण

Rates of literacy for age-groups 5-9 and 10-14 according to 1971 and 1981 population censuses

विभाग (1)	1971 जनगणना/Census वयोगट/Age group		१९८१ च्या माहितीच्या ५ टक्के नमुना 5 per cent sample of 1981 वयोगट/Age group		Area (1)
	5-9 (2)	10-14 (3)	5-9 (4)	10-14 (5)	
राज्य ..	31.64	66.62	44.59	72.06	State
ग्रामीण ..	24.86	59.01	36.90	65.00	Rural
नागरी ..	49.80	84.75	60.94	88.17	Urban

१४.२. ग्रामीण भागातील ५-९ वयोगटाचा साक्षरतेचा दर जरी एक दशकांत ५० टक्क्यांनी वाढला असला तरी तो अगदी कमी म्हणजे ३७ टक्के आहे. पुढे येणाऱ्या तक्त्यात ५-९ व १०-१४ ह्या वयोगटांतील शाळेत जाणाऱ्या मुलांची टक्केवारी दिली आहे. त्यावरून १९८१ जनगणनेप्रमाणे ग्रामीण भागांत पाच मुलींपैकी फक्त दोनच मुली शाळेत जायच्या असे दिसते. तसेच नागरी भागात शाळेत जाणाऱ्या मुलींची टक्केवारी देखील ग्रामीण भागात शाळेत जाणाऱ्या मुलांच्या टक्केवारी पेक्षा बरीच जास्त आहे असे दिसते व ग्रामीण भागातील शिक्षणाची कमी पातळी लक्षात येते.

14.2. Though the literacy rate of 5-9 age-group in the rural areas has gone up by nearly 50 per cent during the decade, it is still very low at 37 per cent. From the data given in the table below of percentages of boys and girls of age-groups 5-9 and 10-14 attending school, it is seen that in the rural areas only two in five girls were found to be attending school, according to 1981 census. The overall low level of schooling in the rural areas is also evident from the fact that the percentage of girls from the urban areas attending schools is considerably higher than that of boys from the rural areas.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

५ ते ९ व १० ते १४ ह्या वयोगटातील शाळेत जाणाऱ्या मुलांचे स्या गटातील एकूण लोकसंख्येची प्रमाण

Percentage of school-going children of age-groups 5-9 and 10-14 to the population of those age-groups

वयोगट Age-group (1)	विभाग (2)	मुले Children (3)	मुलगे Boys (4)	मुली Girls (5)	Area (2)
5-9 ..	एकूण	52.46	57.60	47.12	Total
	ग्रामीण	45.59	52.05	38.94	Rural
	नागरी	67.14	69.30	64.84	Urban
10-14 ..	एकूण	62.59	73.07	51.23	Total
	ग्रामीण	54.18	67.47	39.90	Rural
	नागरी	80.25	84.69	75.35	Urban

१४.३. लोकसंख्याविषयक महत्त्वाच्या आकडेवारीत विवाह-विषयक काही निवडक दर व वयोगटांप्रमाणे स्त्रियांना असलेली सरासरी मुले ह्यांची माहिती आहे. पुरुषांचे लग्नाचे वेळी सरासरी वय १९७१ च्या २३.६३ वरून थोडे वाढून ते १९८१ मध्ये २४.३४ झाले. स्त्रियांच्या बाबतीतही ते असेच थोडेसे वाढून १७.८९ वरून १८.९३ झाले. १५-४४ वयोगटातील विवाहित स्त्रियांची त्या वयोगटातील एकूण स्त्रियांशी टक्केवारी १९७१ मध्ये ८३.८० होती ती कमी होऊन १९८१ मध्ये ७९.७६ झाली. ही घट होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे १५-१९ वयोगटातील विवाहित स्त्रियांच्या टक्केवारीतील घट. ती टक्केवारी १९७१ मध्ये ५३.१३ होती तर १९८१ मध्ये ३८.०९ टक्के पर्यंत ती घसरली. १९७१ मध्ये जोडप्यांचे दर हजार लोकसंख्येशी प्रमाण १७१ होते ते किंचित घटून १९८१ मध्ये १६९ झाले. खाली दिलेल्या तक्त्यांत काही निवडक राज्यांकरता ह्या संबंधीची १९८१ ची माहिती दिली आहे.

14.3. The key population statistics also give data on selected nuptiality rates and on average number of children born per woman according to age-groups. The mean age at marriage for men increased a little from 23.63 in 1971 to 24.34 in 1981. In the case of women also it increased marginally from 17.89 to 18.93. The percentage of married women to all women in the age-group 15-44 decreased from 83.80 in 1971 to 79.76 in 1981. This was largely due to the drastic fall from 53.13 per cent in 1971 to 38.09 per cent in 1981 in the case of the age-group 15-19. The number of couples per thousand population in the State went down marginally from 171 in 1971 to 169 in 1981. In the table below relevant data for 1981 for some selected states are given.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32
विवाहसंबंधीचे निवडक निर्देशांक, १९८१
Selected nuptiality indicators, 1981

राज्य (1)	विवाहित स्त्रियांची वयोगटानुसार एकूण स्त्रियांशी टक्केवारी Percentage of married females to total females in the age-group			विवाहाचे सरासरी वय Mean age of marriage		दर हजारी* जोडप्यांचे प्रमाण Couples per 1000 population (7)	State (8)
	15-44 (2)	15-19 (3)	20-24 (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)		
गुजरात ..	76.29	26.86	82.86	23.15	19.62	167	Gujarat
केरळ ..	60.15	13.98	57.74	27.20	21.87	145	Kerala
महाराष्ट्र ..	79.76	38.09	83.97	24.34	18.93	169	Maharashtra
पंजाब ..	69.39	14.12	67.41	24.45	21.12	147	Punjab
तामिळनाडू ..	72.66	22.83	75.74	25.99	20.25	168	Tamil Nadu
भारत @ ..	80.48	43.47	88.44	23.41	18.66	169	India @

@ आसाम वगळून Excludes Assam.

*१५-४४ वयोगटातील विवाहित स्त्रियांची सर्व वयोगटातील दर हजार व्यक्तीमागे संख्या.

*Number of currently married females in the age-group 15-44 per 1,000 persons of all ages.

१४.४. १९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे वेगवेगळ्या वयोगटातील स्त्रियांना असलेल्या मुलांची सरासरी संख्या मिळते. तशी आकडेवारी महाराष्ट्र व इतर काही निवडक राज्यांकरता खालील तक्त्यांत दिली आहे.

14.4. The average number of children born per woman by age is available for 1981 census and is given for Maharashtra and some selected states in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33
वयोगटानुसार प्रत्येक स्त्रीने जन्म दिलेल्या मुलांची सरासरी संख्या, १९८१
Average number of children born per woman by age, 1981

वयोगट age-group (1)	गुजरात Gujarat (2)	केरळ Kerala (3)	महाराष्ट्र Maharashtra (4)	पंजाब Punjab (5)	तामिळनाडू Tamil Nadu (6)	भारत India* (7)
15 — 19 ..	0.07	0.06	0.16	0.06	0.11	0.17
20 — 24 ..	0.95	0.74	1.11	0.81	0.95	1.13
25 — 29 ..	2.34	1.94	2.35	2.29	2.17	2.41
30 — 34 ..	3.46	2.91	3.31	3.45	3.09	3.46
35 — 39 ..	4.28	3.89	4.10	4.28	3.79	4.26
40 — 44 ..	4.81	4.49	4.59	4.79	4.03	4.71
45 — 49 ..	5.15	4.99	4.95	5.28	4.18	4.99
50 — ..	4.95	5.03	4.96	5.37	3.90	4.74

*आसाम वगळून/Excludes Assam

१४.५. त्यावरून महाराष्ट्राचे आकडे हे भारताच्या आकड्यांशी जुळते आहेत व स्त्रीचे वय जसे वाढते तशी तिला असलेल्या मुलांची संख्याही वाढते असे दिसते. तसेच भारताप्रमाणेच राज्यात ही संख्या तरुण वयोगटात जास्त वेगाने वाढते असे दिसते. ह्या बाबतीत केरळ, तामिळनाडू ह्या राज्यांची परिस्थिती अगदी वेगळी आहे. विशेषतः तरुण वयोगटातील स्त्रियांच्या बाबतीत त्यांना असलेल्या सरासरी मुलांची संख्या भारत व महाराष्ट्राच्या तुलनेत या दोन राज्यात खूपच कमी आहे.

(ब) कुटुंबाचा घरगुती खर्च, रोजगारी व बेरोजगारी यांची पाहणी १९८३ (राष्ट्रीय नमुना पाहणी ३८ वी फेरी)

१४.६. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने त्यांच्या ३८ व्या फेरीत (जानेवारी ते डिसेंबर १९८३) कुटुंबांच्या घरगुती खर्चाची आणि रोजगारी व बेरोजगारी यांची अशा दोन पाहण्या देशामध्ये घेतल्या. पहिल्या पाहणीचा उद्देश राहणीमानाच्या पातळीचा अंदाज काढणे हा होता तर दुसरीचा उद्देश देशामध्ये बेरोजगारी आणि न्यून रोजगारीच्या प्रमाणाचा अंदाज काढणे हा होता. महाराष्ट्र राज्य शासनाने ह्या पाहण्या स्वतःसाठी, त्याच पद्धतीने तितक्याच नमुन्यात म्हणजे स्वतंत्रपणे निवडलेल्या ५६८ खेड्यात आणि ५५२ शहरी गटांत केल्या. पाहणीचे क्षेत्रिय काम डिसेंबर १९८३ अखेर संपले. राज्य शासनाने निवडलेल्या नमुन्यातील ५,६३० ग्रामीण व ५,५०० नागरी कुटुंबातून गोळा करण्यात आलेल्या माहितीचे त्वरित तक्तीकरण पूर्ण केल्यामुळे या पाहण्यातील काही महत्त्वाच्या बाबींचे अस्थायी अंदाज देणे शक्य झाले आहे.

१४.७. कुटुंबाचा घरगुती खर्च.—कुटुंबाचा घरगुती खर्च म्हणजे उत्पादक बाबींवर केलेल्या खर्चाव्यतिरिक्त कुटुंबाने केलेला सर्व खर्च होय. पाहणीच्या दिनांकाच्या अगोदरच्या ३० दिवसांत निवडलेल्या कुटुंबाने वस्तू व सेवा यांवर केलेल्या खर्चाची माहिती गोळा करण्यात आली.

१४.८. राज्यात मासिक सरासरी दरडोई घरगुती खर्च १४५.९१ रुपये होता. ग्रामीण भागांत हा खर्च ११५.३२ रुपये होता तर नागरी भागांत तो २०९.६० रुपये होता.

१४.९. मासिक सरासरी दरडोई खर्चाप्रमाणे केलेल्या लोकसंख्येच्या वर्गवारीवरून असे आढळून आले की, ग्रामीण लोकसंख्येपैकी सुमारे ६४ टक्के व नागरीलोकसंख्येपैकी सुमारे ६३ टक्के लोकसंख्येचा मासिक सरासरी दरडोई खर्च त्या त्या भागांतील सरासरी दरडोई खर्चापेक्षा कमी होता. ग्रामीण भागातील निम्न्या लोकांचा दरडोई मासिक खर्च ९७ रुपयांपेक्षा कमी होता व नागरी भागातील निम्न्या लोकांचा दरडोई मासिक खर्च १७० रुपयांपेक्षा कमी होता. राज्यातील ग्रामीण व नागरी विभागांतील लोकसंख्येचे मासिक दरडोई खर्चाप्रमाणे केलेले वर्गीकरण खालील तक्त्यांत दर्शविले आहे.

14.5. The data show that the numbers for Maharashtra are almost comparable to those for India and as the age of woman increases the average number of children born goes on increasing. It also shows that as in India, this number increases at a faster rate in the younger age groups. In this respect the position of some states (Kerala, Tamilnadu) is however quite distinct particularly for the younger age groups in which the average number of children born per woman was considerably less than that for India or Maharashtra.

(B) Survey of consumer expenditure and employment and unemployment 1983 (38th round of the National Sample Survey)

14.6. The National Sample Survey Organisation in the 38th Round (January-December 1983) carried out two household surveys in the country, viz. the consumer expenditure and employment and unemployment. The object of the first survey was to estimate the level of living, while that of the latter was to obtain estimates of rates of unemployment and under-employment for the country. The State Government participated in this survey by conducting an exactly similar survey in its own independent equal sample of 568 villages and 552 urban blocks, and the field work was completed by the end of December 1983. By a quick tabulation of the data collected by the State Government from its own sample of 5,630 rural and 5,500 urban households, it has become possible to present, soon after the completion of the field work, certain important provisional results of these surveys.

14.7. Household consumer expenditure.—Consumer expenditure of a household is the value of goods and services consumed by it exclusively in its non-productive consumption. For a sample household, data on value of consumption of goods and services for 30 days preceding the date of the survey were collected.

14.8. The average consumer expenditure per person per month in the State was Rs. 145.91. It was Rs. 115.32 in the rural areas and Rs. 209.60 in the urban areas.

14.9. The distribution of population according to the per capita monthly expenditure reveals that about 64 per cent of the rural population and about 63 per cent of the urban population lived below the respective average levels of expenditure. About half the rural population had its monthly per capita expenditure level below Rs. 97 and half the urban population below Rs. 170. The table below gives the distribution of population in the rural and the urban areas of the State by levels of per capita consumer expenditure.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी
(जानेवारी-डिसेंबर १९८३)

Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure classes
(January-December 1983)

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	Monthly per capita expenditure classes (in Rs.) (1)
६० पेक्षा कमी	11.83	2.87	8.94	Below 60
६०-१००	41.15	14.67	32.56	60-100
१००-१५०	28.86	25.14	27.66	100-150
१५०-२००	10.41	18.57	13.05	150-200
२००-३००	5.25	21.93	10.65	200-300
३०० व त्याहून अधिक	2.50	16.82	7.14	300-and above
एकूण	100.00	100.00	100.00	All
सरासरी मासिक दरडोई खर्च (रुपयात)	115.32	209.60	145.91	Average monthly per capita expenditure. (in Rs.)
सरासरी मासिक दरडोई खर्चाच्या खाली असणारी लोकसंख्या (टक्केवारी)	64.21	63.32	67.30	Percentage of population below average.

१४.१०. मासिक सरासरी दरडोई खर्चाची स्थूल बाबीनुसार विभागणी भाग-३ मध्ये तक्ता क्रमांक ३३ मध्ये दिली आहे.

१४.११. राज्यातील सरासरी १४५.९९ रुपये मासिक खर्चापैकी ८७.६८ रुपये (सुमारे ६० टक्के) अन्नपदार्थांवर खर्च झाले. कापड, इंधन, दिवाबत्ती ह्या जीवनावश्यक बाबींवरील खर्च वगळता इतर सर्व अन्नतर बाबींवरील खर्च फक्त २५ टक्के होता. ही टक्केवारी स्थूलमानाने राहणीचा दर्जा दर्शविते. ग्रामीण भागाकरिता ती सुमारे २२ टक्के व नागरी भागाकरिता ३० टक्के होती. १९७७-७८ साली केलेल्या पाहणीत ही टक्केवारी ग्रामीण भागाकरिता १७ व नागरी भागाकरिता २८ आढळून आली. तिच्याशी तुलना करता राज्यातील लोकसंख्येच्या राहणीच्या दर्जामध्ये थोडी सुधारणा झाल्याचे दिसून येते.

१४.१२ दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गानुसार ह्या टक्केवारातील फरक खालील तक्त्यात दिसून येतो.

14.10. The composition of the monthly per capita expenditure according to broad groups of items of consumption is shown in the table No. 33 of Part III.

14.11. Out of total expenditure of Rs. 145.91 an average individual in the State spent Rs. 87.68 (about 60 per cent) on food. The non-food items excluding the necessities of clothing, fuel and light accounted for only about 25 per cent of total expenditure. This percentage gives an approximate indicator of the level of living; it was nearly 22 in the rural areas and 30 in the urban areas. A comparison with the corresponding percentages estimated from the survey conducted in 1977-78, which were 17 per cent for rural areas and 28 per cent for urban areas would indicate some improvement in the average level of living of the State's population.

14.12. The variation in this percentage according to the monthly per capita expenditure classes is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

दरडोई मासिक सरासरी खर्चाच्या वर्गानुसार इतर अन्नतर पदार्थांवरील खर्चाची टक्केवारी

Percentage of expenditure on other non-food items according to monthly per capita expenditure classes

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	Monthly per capita expenditure classes (in Rs.) (1)
६० पेक्षा कमी	14.52	15.48	14.62	Below 60
६०-१००	16.34	19.02	16.74	60-100
१००-१५०	19.62	21.24	20.11	100-150
१५०-२००	23.71	24.40	24.03	150-200
२००-३००	26.76	27.41	27.20	200-300
३०० व त्याहून अधिक	37.39	39.23	38.81	300 and above
सर्व वर्ग	21.56	29.96	25.47	All

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रामीण भागामध्ये ज्यांचा दरडोई मासिक खर्च १७५ रुपयांच्यावर होता त्यांची राहणीमानाची पातळी सरासरी पातळीपेक्षा वरची होती आणि नागरी विभागा-मध्ये ज्यांचा मासिक खर्च ३०० रुपयांच्यावर होता त्यांची राहणीमानाची पातळी सरासरी पातळीपेक्षा वरची होती.

१४.१३ पाहणीपूर्वी ३६५ दिवसांमध्ये कुटुंबाला ज्या साधनापासून जास्त उत्पन्न मिळाले ते कुटुंबाचे निर्वाहाचे साधन मानण्यात आले आणि त्याप्रमाणे कुटुंबाचे वर्गीकरण निरनिराळ्या गटांमध्ये करण्यात आले. कुटुंबांची निरनिराळ्या गटांनुसार वर्गवारी आणि त्यांचा मासिक सरासरी दरडोई खर्च खालील तक्त्यात दिला आहे.

It will be seen that the *per capita* expenditure above which the level of living surpasses the average level is about Rs. 175 in the rural areas and about Rs. 300 in the urban areas.

14.13. The means of livelihood of a household was decided on the basis of the major source of the household's income during 365 days preceding the date of survey and households were classified according to it. The following table gives the data about percentage distribution of households and their average monthly *per capita* expenditure according to household types.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

कुटुंब प्रकारानुसार कुटुंबांची टक्केवारी व दरडोई मासिक खर्च

Percentage distribution of households and monthly per capita expenditure according to household types.

कुटुंब प्रकार (1)	टक्केवारी Percentage distribution of households (2)	सरासरी दरडोई मासिक खर्च (रुपयांत) Average monthly <i>per capita</i> expenditure (in Rs.) (3)	Household Type (1)
ग्रामीण			<i>Rural</i>
कृषि क्षेत्रात स्वयंरोजगारी कुटुंब	42.44	120.47	Household self employed in agriculture.
कृषि श्रमिक कुटुंब	35.69	90.94	Agricultural labour household.
इतर श्रमिक कुटुंब	4.69	108.80	Other labour household.
विगर कृषि क्षेत्रात स्वयंरोजगारी कुटुंब	7.50	131.32	Household self employed in non-agriculture.
इतर	9.98	181.46	Others.
एकूण	100.00	115.32	All
नागरी			<i>Urban</i>
स्वयंरोजगारी	25.77	202.78	Self employed
इतर	74.23	212.36	Others
एकूण	100.00	209.60	All

१४.१४. रोजगार व बेरोजगार.—निवडलेल्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीच्या पाहणीच्या दिनांकापूर्वीच्या एका आठवड्याच्या कालावधीतील रोजगारी संबंधीची माहिती या पाहणीत गोळा करण्यात आली. ज्या व्यक्तीने संदर्भीय आठवड्यांत कमीत कमी एक तास काम (प्राप्तिकारी व्यवसाय) केले होते त्या व्यक्तीस कामकरी संबोधण्यात आले. त्याचप्रमाणे ज्या व्यक्तीने संदर्भीय आठवड्यात एकही तास काम केले नाही आणि ती व्यक्ती त्या आठवड्यात कामाच्या शोधांत अगर कामासाठी उपलब्ध होती त्या व्यक्तीस बेरोजगार व्यक्ती ठरविण्यात आले. संदर्भकालीन आठवड्यात एखाद्या व्यक्तीने ज्या व्यवसायात अधिक वेळ काम केले तो त्या व्यक्तीचा आठवड्याचा व्यवसाय असे निश्चित करण्यात आले. पाहणीतील माहितीवरून पाहणीवर्षातील सरासरी आठवड्यात रोजगार स्थितीनुसार व्यक्तींच्या विभागणीबाबत अंदाज करणे शक्य झाले आहे. हे अंदाज पुढे दिले आहेत.

14.14 *Employment and unemployment.*—During the survey, data on employment was collected for every person in the sample household for the week preceding the date of survey. A person was categorised as working even if he put in minimum of one hour's work (gainful activity) during the reference week. Similarly a person was categorised as unemployed if he did not work even for one hour during the reference week, and he was seeking or available for work during the week. The weekly status category of a worker was decided as that gainful activity in which relatively more time was spent by him during the reference week. It would be thus possible to estimate from the survey data the distribution of persons according to employment status as would be observed during an average in the survey year. These estimates are as follows.

१४.१५. प्राप्तिकारी व्यवसायात काम करणाऱ्या व्यक्ती आणि बेरोजगार व्यक्ती मिळून श्रमशक्ती होते. श्रमशक्तीत समाविष्ट झालेल्या व्यक्तींची टक्केवारी १५ वर्षांपेक्षा कमी वयोगटासाठी ४.६, १५ ते ५९ वर्षे वयोगटासाठी ६७.३ आणि ६० वर्षे व अधिक वयोगटासाठी २९.७ होती. श्रमशक्तीमधील एकूण व्यक्तींपैकी ९१.३ टक्के १५ ते ५९ वर्षेवयोगटातील होत्या आणि ह्या वयोगटासाठी अंदाज खाली दिले आहेत.

१४.१६. खालील तक्ता १५ ते ५९ वयोगटातील व्यक्तींची टक्केवारी आठवड्यातील कार्यस्थितीच्यानुसार ग्रामीण व नागरी विभागासाठी आणि स्त्री-पुरुषांनुसार वेगवेगळी दर्शवितो :

14.15. Persons who worked in gainful activity and those seeking or available for work constitute the labour force. The percentage of persons in the labour force was 4.6 for the age group less than 15 years, 67.3 for 15-59 years and 29.7 for 60 years and above. Further, the age group 15-59 years accounted for 91.3 per cent of the labour force and the estimates for this age group are given below :

14.16. The following table shows percentage of population in the age group 15-59 according to weekly status categories separately for rural and urban areas and by sex.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

१५-५९ वयोगटातील स्त्री-पुरुषांच्या अंदाजित संख्येची त्यांच्या चालू कार्यस्थितीनुसार काढलेली टक्केवारी

Percentage distribution of estimated persons in the age group 15-59 according to current activity and sex

चालू कार्यस्थिती (1)	ग्रामीण Rural			नागरी Urban			Current Activity Status (1)
	पुरुष Male (2)	स्त्रिया Female (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Male (5)	स्त्रिया Female (6)	एकूण Total (7)	
रोजगार असलेले	86.34	57.52	72.00	78.97	19.4	52.29	Working
रोजगार नसून रोजगारीस उपलब्ध/तिच्या शोधात असलेले	1.84	0.43	1.15	5.68	1.36	3.75	Not working but seek- ing or available for employment
एकूण श्रमिक शक्ति	88.18	57.95	73.15	84.65	21.00	56.04	Total labour force
श्रमिक शक्तिच्या बाहेर	11.82	42.05	26.85	15.35	79.00	43.96	Not in the labour force
एकूण	100.00	100.30	100.00	100.00	100.00	100.00	Total

१४.१७. श्रमशक्तीतील व्यक्तींचे १५ ते ५९ वयोगटातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ग्रामीण भागात ७३ टक्के व नागरी भागात ५६ टक्के होते. ग्रामीण स्त्रियांच्या बाबतीत हे प्रमाण नागरी स्त्रियांच्या प्रमाणाच्या तिप्पट होते. ग्रामीण भागातील स्त्रिया त्यांच्या शेतात व बिगर शेती कुटुंब व्यवसायात मदतनीस म्हणून काम करतात किंवा नैमित्तिक मजूर म्हणून इतरत काम करतात आणि अशा प्रकारे श्रमशक्तीत मोठ्या संख्येने भाग घेतात.

१४.१८. संदर्भ आठवड्यात १५ ते १९ वयोगटातील व्यक्तींपैकी काम करणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण ग्रामीण भागात ७२ टक्के तर नागरी भागात ५२ टक्के होते. पाहणीवरून पुढे असे दिसते की, नागरी विभागात सरासरी एका आठवड्यात ३.७५ टक्के व्यक्ती संपूर्ण आठवडाभर काम करित नव्हत्या. पण एक तर त्या कामाच्या शोधात होत्या किंवा कामासाठी उपलब्ध होत्या. ही टक्केवारी पुरुषांकरिता ५.६८ व स्त्रियांकरिता १.३६ होती. ग्रामीण व्यक्तींबाबत ही टक्केवारी १.१५ होती. ही टक्केवारी पुरुषांसाठी १.८४ व स्त्रियांसाठी ०.४३ होती.

14.17. The proportion of persons in the labour force to the total population in the age group 15-59 worked out at 73 per cent for rural areas and 56 per cent for urban areas. For the rural women it was three times that for the urban women. Women in rural areas work as helpers in their farm and non-farm household enterprises or as casual wage labourers and thus participate in large numbers in the work force.

14.18. The proportion of those in the age group 15-59 who reported working during the reference week was 72 per cent in the rural areas as against 52 per cent in the urban areas. The survey results further reveal that in the urban areas, on an average in a week 3.75 per cent of the persons were not working throughout the week but were either seeking or available for employment. The percentage was 5.68 for men and 1.36 for women. The percentage for rural persons was 1.15. This percentage for the men was 1.84 and for women 0.43.

१४.१९. खालील तक्त्यात १५-५९ वयोगटातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची टक्केवारी त्यांच्या आठवड्यातील कार्यस्थितीनुसार ग्रामीण व नागरी विभागासाठी आणि स्त्री-पुरुषांसाठी वेगवेगळी दर्शविली आहे.

14.19. The following table shows percentage of workers in the age group 15-59 according to weekly activity status categories separately for rural and urban areas and by sex.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 38

१५-५९ वयोगटातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची चालू कार्यस्थितीनुसार टक्केवारी
Percentage of workers in the age group 15-59 according to current activity status

संदर्भाकालीन आठवड्यातील चालू कार्यस्थिती (1)	ग्रामीण Rural			नागरी Urban			Current activity status (1)
	पुरुष Male (2)	स्त्रिया Female (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Male (5)	स्त्रिया Female (6)	एकूण Total (7)	
(१) स्वयंरोजगारात असलेले किंवा कुटुंबीय व्यवसायात मदतनीस म्हणून काम करणारे (अ) कृषि क्षेत्र ...	44.83	48.78	46.40	2.46	7.11	3.24	(1) Working as self-employed/helper in household enterprise (a) Agriculture
(ब) बिगर कृषि क्षेत्र ...	8.38	3.07	6.27	27.44	24.49	26.94	(b) Non-agriculture
एकूण--१ ...	53.21	51.85	52.67	29.90	31.60	30.18	Sub-Total-1
(२) वेतनावर/मजुरीवर काम करणारे							(2) Working as regular salaried wage employees
(अ) कृषि क्षेत्र ...	1.97	0.17	1.27	0.51	1.23	0.64	(a) Agriculture
(ब) बिगर कृषि क्षेत्र ...	8.28	1.05	5.40	58.20	37.18	54.65	(b) Non-agriculture
एकूण--२ ...	10.25	1.22	6.67	58.71	38.41	55.29	Sub-Total-2
(३) मजुरीवर प्रासंगिक काम करणारे							(3) Worked as casual wage labour
(अ) कृषि क्षेत्र ...	30.31	41.23	34.64	2.47	12.76	4.21	(a) Agriculture
(ब) बिगर कृषि क्षेत्र ...	6.23	5.70	6.02	8.92	17.23	10.32	(b) Non-agriculture
एकूण--३ ...	36.54	46.93	40.66	11.39	29.99	14.53	Sub-Total-3
एकूण काम करणाऱ्या व्यक्ती.	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total Workers

१४.२०. राज्यातील ग्रामीण भागांमध्ये स्वयंरोजगार असलेल्या व्यक्तींचे एकूण काम करणाऱ्या व्यक्तींशी प्रमाण ५३ टक्के होते व हे प्रमाण इतरांपेक्षा म्हणजे मजुरी किंवा वेतनावर काम करणाऱ्या पेक्षा जास्त होते. कृषि क्षेत्राने ग्रामीण भागात काम करणाऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात (८२ टक्के) रोजगार दिला. सुमारे ७७ टक्के काम करणारे पुरुष व ९० टक्के काम करणाऱ्या स्त्रिया कृषि-क्षेत्रात काम करीत असल्या आढळून आल्या.

१४.२१. नागरी विभागात "मजुरी/वेतनावर रोजगार" प्रामुख्याने आढळला आणि एकूण काम करणाऱ्यांपैकी सुमारे ७० टक्के लोक मजुरी/वेतनावर काम करणारे होते. इतर काम करणाऱ्या व्यक्ती "स्वयं रोजगारी" होत्या. नागरी विभागात बिगर कृषि क्षेत्राने मोठ्या प्रमाणावर रोजगार मिळवून दिला. सुमारे ९२ टक्के काम करणाऱ्या व्यक्ती बिगर कृषि क्षेत्रात काम करीत होत्या. कृषि क्षेत्राने फक्त आठ टक्के काम करणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार पुरविला.

14.20. In rural areas of the State, 'self-employed' accounting for 53 per cent of the workers were larger than others i.e. 'wage/salaried employment'. Agriculture provided bulk of the employment (82 per cent) in rural areas. About 77 per cent of men and 90 per cent of women were found working in agriculture.

14.21. In the urban areas, wage/salaried employment was predominant providing work for nearly 70 per cent of the workers, while the remaining were self-employed. Non-agricultural activities provided bulk of the employment to about 92 per cent of the workers in the urban areas, agriculture providing employment to just about eight per cent.

(क) आर्थिक गणना १९८०.

१४.२२. १९८१ च्या जनगणनेच्या घरांची यादी करण्याच्या कामा-सोबत दुसऱ्या आर्थिक गणनेचे काम १९८० मध्ये घेतले होते. ह्या आर्थिक गणनेत बिगर-शेती व्यवसायातील सर्व उद्योग, आणि पीक उत्पादन व मळे हे उद्योग दगळून सर्व शेती उद्योगांची गणना केली होती. ह्या गणनेसाठी उद्योग ह माहिती गोळा करण्याकरिता घटक ठरविण्यात आला होता. त्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे—ज्या उद्योगामध्ये केवळ स्वतःच्या वापराखेरीज इतर कारणाकरिता वस्तू आणि/किंवा सेवा यांचे उत्पादन आणि/किंवा वितरण होते तो उद्योग. ज्या उद्योगांत कमीत कमी एकतरी मजुरीवरील कामगार नियमितपणे कामावर असेल असा उद्योग अस्थापना म्हणून संबोधण्यात आला.

१४.२३. शेती आणि बिगर-शेती उद्योग.—गणना केलेल्या एकूण १८.३९ लाख शेती व बिगर-शेती उद्योगांपैकी १६.८८ लाख (९१.८ टक्के) बिगर-शेती उद्योग होते. आस्थापना उद्योगांची संख्या ६.०३ लाख (३२.८ टक्के) होती आणि राहिलेले १२.३६ लाख स्वयं रोजगार उद्योग होते. साधारणतः ९.६५ लाख (५२.५ टक्के) उद्योग हे ग्रामीण भागात व राहिलेले ८.७४ लाख (४७.५ टक्के) हे नागरी विभागात होते. आस्थापनांच्या बाबतीत मात्र, नागरी विभागाचा वाटा जास्त (६१.४ टक्के) होता तर ग्रामीण भागात स्वयं रोजगार उद्योगांचा वाटा (५९.२ टक्के) जास्त होता.

१४.२४. एकूण उद्योगांमध्ये ६७.५० लाख व्यक्ती सामान्यतः कामावर होत्या. त्यापैकी ६४.८४ लाख व्यक्ती बिगर-शेती उद्योगांत होत्या व २.६६ लाख (केवळ ४ टक्के) व्यक्ती शेती उद्योगामध्ये होत्या. ग्रामीण विभागात उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण ३२ टक्के होते. ही टक्केवारी ग्रामीण विभागातील उद्योगांच्या टक्केवारीच्या मानाने बरीच कमी होती. परिणामतः ग्रामीण भागातील दर उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्यांची सरासरी (२.२ व्यक्ती) नागरी भागातील अशा सरासरीपेक्षा (५.३ व्यक्ती) कमी होती. राज्य-स्तरावर ही सरासरी दर उद्योगामागे ३.७ व्यक्ती अशी होती.

१४.२५ एकूण ६७.५० लाख काम करणाऱ्या व्यक्तीपैकी ४९.९७ लाख (७४.०) टक्के व्यक्ती आस्थापनांमध्ये काम करित होत्या. ग्रामीण व नागरी अशा एकत्र विभागातील आस्थापनेत सरासरी ८.३ व्यक्ती काम करित होत्या तर ग्रामीण व नागरी विभागांत अनुक्रमे सरासरी ४.९ व्यक्ती आणि १०.४ व्यक्ती काम करित होत्या. आस्थापनातील कामावरील व्यक्तींची सरासरी एकूण उद्योगातील सरासरीपेक्षा निश्चितच जास्त होती.

१४.२६ बिगर-शेती उद्योग—शेती आणि बिगर-शेती उद्योगां-मध्ये बिगर-शेती उद्योगांची संख्या व त्यातील रोजगार या दोघांचा मोठा हिस्सा असल्याने बिगर शेती उद्योगासंबंधी आढळून आलेले काही निष्कर्ष तक्ता क्रमांक ३९ मध्ये नमूद केले आहेत.

(C) Economic Census 1980.

14.22. The Second Economic Census was conducted in 1980 alongwith the houselisting operations of 1981 Population Census. It covered all non-agricultural enterprises and agricultural enterprises excluding those of crop production and plantation. For the purposes of the census an enterprise, which was the unit of collection of data, was defined as an undertaking engaged in production and or distribution of goods and/or services not exclusively for its own consumption. An enterprise which engaged at least one hired worker on a regular basis was defined as an establishment.

14.23. *Agricultural and non-agricultural enterprises.*—The Census enumerated 18.39 lakh enterprises of which 16.88 lakhs (91.8 per cent) were non-agricultural. The establishments numbered 6.03 lakhs (32.8 per cent) and the rest of the 12.36 lakh enterprises were own account enterprises (OAE). About 9.65 lakh enterprises (52.5 per cent) were located in the rural areas and the rest 8.74 lakh (47.5 per cent) in the urban areas. In the case of establishments however the share of the urban areas was larger (61.4 per cent), while rural areas accounted for a larger share of the OAE (59.2 per cent).

14.24. The total number of persons usually working in the enterprises was 67.50 lakhs with 64.84 lakhs in non-agricultural enterprises and 2.66 lakhs (barely 4 per cent) in agricultural enterprises. The share in employment of the enterprises in the rural areas was 32 per cent, much less than their share in the number of enterprises. As a result the average number of persons per enterprise in the rural areas was considerably less (2.2) than that in the urban areas (5.3). The average for the State was 3.7 persons.

14.25. Of the 67.50 lakh persons, 49.97 lakhs (74.0 per cent) were working in establishments. The average number of persons per establishment in the rural and urban areas together was 8.3 while it was 4.9 and 10.4 persons respectively in the rural and urban areas. The average number of persons per establishment was distinctly higher than the corresponding average for all enterprises together.

14.26. *Non-Agricultural Enterprises.*—Since the non-agricultural enterprises accounted for most of the enterprises and employment therein, their further details are given in table No. 39

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

बिगर-शेती उद्योग/संस्था/स्वतः काम करणाऱ्या संस्था यांची संख्या व त्यात सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या
Number of units and number of persons usually working in all non-agricultural enterprises/ establishments/own/account enterprises

बाब	विभाग	संख्या (लाख) Number (in lakh)	काम करणाऱ्या व्यक्ती (लाख) Persons working (in lakh)	संस्थामागे व्यक्तींची सरासरी Average Number of persons (number)	Area	Category
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(5)	(1)
उद्योग	एकूण	16.88	64.84	3.8	Total	Enterprises
	ग्रामीण	8.34	19.30	2.3	Rural	
	नागरी	8.54	45.54	5.3	Urban	
आस्थापना	एकूण	5.82	49.12	8.5	Total	Establishments
	ग्रामीण	2.17	10.80	5.0	Rural	
	नागरी	3.65	38.32	10.5	Urban	
स्वतः काम करणाऱ्या संस्था	एकूण	11.06	15.72	1.4	Total	Own account enterprises.
	ग्रामीण	6.16	8.50	1.4	Rural	
	नागरी	4.90	7.22	1.5	Urban	

१४.२७. १६.८८ लाख बिगर-शेती उद्योगांपैकी ५.८२ लाख (३४.५ टक्के) उद्योग हे आस्थापना उद्योग व उर्वरित ११.०६ लाख हे स्वयं रोजगार उद्योग होते. एकूण उद्योगांपैकी जवळजवळ अर्धा हिस्सा राज्यातील नागरी व अर्धा हिस्सा ग्रामीण विभागाचा होता व ८.३४ लाख (४९.४ टक्के) उद्योग ग्रामीण विभागात तर ८.५४ लाख (५०.६ टक्के) नागरी विभागात होते. मात्र नागरी विभागात आस्थापना जास्त संख्येने होत्या (६२.८ टक्के).

१४.२८. बिगर-शेती उद्योगांत सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या ६४.८४ लाख होती. त्यापैकी जवळजवळ ७० टक्के व्यक्ती नागरी विभागात काम करणाऱ्या होत्या. यामुळे नागरी विभागातील दर उद्योगातील काम करणाऱ्या व्यक्तींची सरासरी (५.३ व्यक्ती) ग्रामीण विभागातील सरासरी पेक्षा (२.३ व्यक्ती) जास्त होती. राज्यस्तरावर ही सरासरी ३.८ व्यक्ती होती.

१४.२९ आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या ४९.१२ लाख होती. सर्व बिगर-शेती उद्योगांत काम करणाऱ्या व्यक्तींशी हे प्रमाण ७५.८ टक्के असे होते. या ४९.१२ लाखांपैकी ३८.३२ लाख व्यक्ती नागरी विभागातील आस्थापनांमध्ये काम करीत होत्या (७८ टक्के). राज्यातील दर आस्थापनेत काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या ८.५ व्यक्ती होती. ग्रामीण व नागरी विभागात ही सरासरी अनुक्रमे ५.० व १०.५ व्यक्ती होती. स्वयं रोजगार उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींची सरासरी ग्रामीण व नागरी भागात जवळजवळ सारखीच होती.

14.27. Of the 16.88 lakh non-agricultural enterprises, 5.82 lakhs (34.5 per cent) were establishments and the rest 11.06 lakhs were OAE. The enterprises were distributed almost equally over the rural and urban areas; 8.34 lakhs (49.4 per cent) in the rural areas and 8.54 lakhs (50.6 per cent) in the urban areas. The number of establishments was, however, larger (62.8 per cent) in the urban areas.

14.28. The number of persons usually working in non-agricultural enterprises was 64.84 lakhs with about 70 per cent in the urban areas, giving rise to a higher average employment per enterprise in the urban areas, 5.3 as against 2.3 persons in the rural areas and 3.8 persons for the State as a whole.

14.29. Employment in the establishments was 49.12 lakh persons and this formed 75.8 per cent of employment in all the non-agricultural enterprises. Of these 49.12 lakh persons, the establishments in urban areas had 38.32 lakh persons (78.0 per cent). The average number of persons per establishment was 8.5 for the State and it was 5.0 and 10.5 respectively for the rural and urban areas. The corresponding averages in respect of OAE were more or less the same in the rural and urban areas.

१४.३० बिगरशेती उद्योगांची संख्या व त्यातील रोजगार याची प्रमुख व्यवसाय गटनिहाय टक्केवारी कर्षत्रिणारा तक्ता खाली दिला आहे.

14.30. The percentages of the number of and employment in the non-agricultural enterprises according to major activity groups is shown in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

निवडक प्रमुख उद्योग समुहातील उद्योगांची व काम करणाऱ्यांची संख्या आणि टक्केवारी
Percentage distribution of number and employment in the selected major activity groups

मुख्य कार्यगट (1)	उद्योग Enterprises		आस्थापना Establishments		स्वतः काम करणाऱ्या संस्था Own account enterprises		Major activity groups (1)
	संख्या Number (2)	रोजगार Employment (3)	संख्या Number (4)	रोजगार Employment (5)	संख्या Number (6)	रोजगार Employment (7)	
(१) उत्पादन व दुरुस्ती सेवा	36.2	41.1	26.0	39.7	41.5	45.2	(1) Manufacturing and repair services.
(२) घाऊक व किरकोळ व्यापार.	34.8	17.5	24.4	11.1	40.2	37.5	(2) Wholesale and retail trade.
(३) परिवहन, साठवण व वखार, वित्त, विमा, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा.	5.2	9.0	8.2	10.9	3.8	3.2	(3) Transport, storage and warehousing, financing, insurance, real estate and business services.
(४) सामूहिक, सामाजिक आणि व्यक्तिगत सेवा	16.8	22.0	30.0	26.1	10.0	9.1	(4) Community, social and personal services.
(५) इतर	7.0	10.4	11.4	12.2	4.5	5.0	(5) Others
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	All activity (Groups)

वस्तू व सेवांचे उत्पादन आणि वितरण या दृष्टीने तक्त्यात दर्शविलेल्या प्रमुख गटांपैकी पहिले तीन व्यवसाय गट अधिक महत्त्वाचे होते. त्या तीन प्रमुख व्यवसाय गटात राज्यातील उद्योग ७६ टक्के व रोजगार ६८ टक्के होता. त्यांचा हिस्सा स्वयंरोजगार उद्योगांच्या बाबतीत आस्थापनापेक्षा जास्त होता. ह्या तीन व्यवसाय गटांतील आस्थापना व रोजगार हे एकूण आस्थापना व रोजगाराच्या जवळजवळ ६० टक्के होते. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा या चौथ्या प्रमुख व्यवसाय गटामध्ये एकूणाच्या १७ टक्के उद्योग व २२ टक्के रोजगार होता. त्यांचे आस्थापनेतील प्रमाण स्वयंरोजगार उद्योगांपेक्षा लक्षणीय रित्या जास्त होते. या व्यवसाय गटांमध्ये ३० टक्के आस्थापना व २६ टक्के रोजगार होता. स्वयंरोजगाराच्या बाबतीत ही टक्केवारी केवळ सुमारे १० होती.

Of these groups the first three are of greater importance to the production and distribution of goods and services. They accounted for 76 per cent of enterprises and 68 per cent of employment in the State. Their percentage was larger in the case of OAEs than for the establishments. The three groups accounted for nearly 60 per cent of establishments and employment. The fourth group relating to community, social and personal services accounted for 17 per cent of enterprises and 22 per cent of employment. Their proportion was significantly higher among the establishments than among the OAEs. Nearly 30 per cent of the establishments were engaged in these activities and accounted for 26 per cent of employment. In the case of OAEs their percentage was just about 10.

१४.३१ महत्त्वाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये.—शक्तीवर चालणारे एकूण ३.०३ लाख उद्योग होते. त्यापैकी १.७० लाख उद्योग नागरी विभागात होते. अशा प्रकारच्या उद्योगांचे प्रमाण एकूण उद्योगांच्या १८.० टक्के होते. ते ग्रामीण विभागामध्ये (१६.० टक्के) नागरी विभागाच्या (१९.९ टक्के) तुलनेत थोडेसे कमी होते. आस्थापनापैकी एक चतुर्थांश आस्थापना शक्तीवर चालणाऱ्या होत्या आणि त्यांचे ग्रामीण भागातील प्रमाण (२०.१ टक्के) हे नागरी विभागातील प्रमाणापेक्षा (२९.५) टक्के कमी होते.

14.31. Some important principal characteristics.—Total number of power operated enterprises was 3.03 lakhs of which 1.70 lakhs were located in the urban areas. These enterprises formed about 18.0 per cent of total enterprises and their percentage was slightly lower (16.0) in the rural areas than in the urban areas (19.9). About one-fourth of the establishments were power operated and their percentage in the rural areas was also lower (20.1) than in the urban areas (29.5)

१४.३२ उत्पादन व दुरुस्तीसेवा हा प्रमुख व्यवसाय गट कोणत्याही प्रकारच्या शक्तीच्या वापराच्या दृष्टीने महत्त्वाचा होता. या व्यवसाय गटांमध्ये ३२.३ टक्के उद्योग आणि ६६.१ टक्के आस्थापना शक्तीचा वापर करणाऱ्या होत्या. त्यांची ग्रामीण विभागातील टक्केवारी अनुक्रमे २७.२ व ७२.७ आणि नागरी विभागातील टक्केवारी अनुक्रमे ३९.२ व ६३.६ होती.

१४.३३ खाजगी उद्योगांची संख्या १५.० लाख होती आणि त्यांचे एकूण उद्योगाशी प्रमाण ८९.० टक्के होते. ग्रामीण व नागरी विभागामध्ये अशा खाजगी उद्योगांचे प्रमाण अनुक्रमे ८४.५ टक्के आणि ९३.४ टक्के होते. या खाजगी उद्योगांचे मालकीनुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती व इतर जाती याप्रमाणे वर्गीकरण केले होते. या खाजगी उद्योगांमध्ये ९.५ टक्के उद्योगांची मालकी अनुसूचित जाती व ३.६ टक्के उद्योगांची मालकी अनुसूचित जमाती कडे होती. ग्रामीण भागामध्ये हे प्रमाण (अनुक्रमे १४.६ व ४.६ टक्के) नागरी विभागातील उद्योगांच्या प्रमाणापेक्षा थोडे जास्त होते.

१४.३४ आस्थापनामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांमध्ये गजुरी-वरील कामगारांचे प्रमाण जास्त होते. राज्यस्तरावर ही टक्केवारी ९०.४ होती तर ग्रामीण व नागरी विभागांमध्ये ती अनुक्रमे ९१.७ व ९०.० होती.

१४.३५ विंगरशेती उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण राज्यात १२.२ टक्के होते आणि ग्रामीण व नागरी विभागांमध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे १५.२ टक्के व ११.० टक्के होते. आस्थापनामध्ये राज्यस्तरावर हे प्रमाण १०.८ टक्के व ग्रामीण व नागरी विभागामध्ये अनुक्रमे १२.५ टक्के आणि १०.४ टक्के असे होते. ही टक्केवारी खाणकाम व दगडकाम उत्पादन व दुरुस्ती सेवा, बांधकाम, सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा या प्रमुख व्यवसाय गटांमध्ये सर्व प्रमुख गटांच्या एकत्रित टक्केवारीपेक्षा जास्त होती. परंतु कोणत्याही प्रमुख उद्योग गटांमध्ये ही टक्केवारी ३० पेक्षा जास्त नव्हती.

१४.३६ राज्यातील दर आस्थापनेमध्ये काम करणाऱ्यांची सरासरी ८.५ होती. ही ग्रामीण व नागरी विभागामध्ये अनुक्रमे ५.० आणि १०.५ अशी होती. एकूण आस्थापनांपैकी ८५ टक्के आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या सरासरीपेक्षा म्हणजे ८.५ पेक्षा कमी होती. असे जरी असले तरी अशा सर्व आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण हे सर्व आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्यांच्या सुमारे एक तृतीयांश होते. १०० अगर जास्त कामगार काम करीत असलेल्या आस्थापनांचे प्रमाण फक्त ०.७ टक्के असले तरी त्यात काम करणाऱ्यांची संख्या ३४ टक्के होती.

१४.३७ ग्रामीण विभागामध्ये ८३ टक्के आस्थापनांमध्ये राज्यातील ५.० या सरासरीपेक्षा काम करणाऱ्यांची संख्या कमी होती. त्यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या एकूणाच्या सुमारे एक तृतीयांश होती. प्रत्येकी १०० किंवा जास्त कामगार काम करीत असलेल्या आस्थापनांचे प्रमाण ०.३ टक्के होते व त्यामध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण २१ टक्के होते.

१४.३८ नागरी विभागात ८४ टक्के आस्थापनांमध्ये १० पेक्षा कमी कामगार होते आणि त्या आस्थापनांमध्ये कामगारांचे प्रमाण जवळजवळ ३० टक्के होते. याउलट १०० अगर जास्त कामगार काम करीत असलेल्या आस्थापनांचे प्रमाण जवळजवळ एक टक्का होते व त्यातील कामगारांची संख्या ३७ टक्के होती.

14.32. The major activity group, manufacturing and repair services is important from the point of use of power and 32.3 per cent of enterprises and 66.1 per cent of the establishments in this activity group used power. The corresponding percentages in the rural areas were 27.2 and 72.7 and those in the urban areas were 39.2 and 63.6.

14.33. Private enterprises were 15.0 lakhs accounting for 89.0 per cent of total enterprises, the corresponding percentages in the rural and urban areas were respectively 84.5 and 93.4. These privately owned enterprises were classified according to their type of ownership viz. owned by the Scheduled Castes (SC), Scheduled Tribes (ST) and others. Amongst these privately owned enterprises 9.5 per cent and 3.6 per cent were respectively owned by SC and ST. In the rural areas, these percentages (respectively 14.6 and 4.6) were slightly higher than the corresponding percentages in the urban areas.

14.34. Hired workers formed a large percentage of the total number of persons working in establishments. This percentage was 90.4 at the State level and 91.7 and 90.0 for the rural and urban areas respectively.

14.35. The percentage of female among those working in non-agricultural enterprises was 12.2 and it was 15.2 and 11.0 for the rural and urban areas. For establishments, the corresponding percentages were 10.8 in the State and 12.5 and 10.4 for the rural and urban areas respectively. In the major activity groups of mining and quarrying; manufacturing and repair services; constructions; community, social and personal services, these percentages were higher than the corresponding percentages for all the major activity groups together. But in none it exceeded 30.

14.36. The average number of persons per establishment was 8.5 for the State as a whole and it was 5.0 and 10.5 respectively for the rural and urban areas. About 85 per cent of the establishments in the State had employment below the average of 8.5 while employment in such establishments was about one-third of the total employment. Though the establishments with 100 persons and above were barely 0.7 per cent, employment in them was about 34 per cent.

14.37. In the rural areas, about 83 per cent of the establishments had employment below the average of 5.0 and their employment was about one-third of the total employment. Large establishments with employment of 100 persons and above each only were 0.3 per cent and the employment therein was 21 per cent.

14.38. In the urban areas about 84 per cent of the establishments with employment below 10 persons accounted for about 30 per cent of employment. On the other hand, the establishments with 100 persons and above accounted for about one per cent of establishments and 37 per cent of employment.

१४.३९ जिल्हानिहाय निर्देशांक.—राज्यामध्ये दर हजार लोकसंख्येमागे २७ बिगरशेती उद्योग होते व १०३ सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्ती होत्या. ग्रामीण विभागाकरिता हे प्रमाण अनुक्रमे २० व ४७ होते व ते नागरी विभागाकरिता असलेल्या (३९ व २०७) प्रमाणापेक्षा खूपच कमी होते. नागरी विभागातील काम करीत असलेल्याचे प्रमाण तर हजारी लोकसंख्येशी तुलना करता ग्रामीण विभागातील प्रमाणापेक्षा सुमारे तिपटीने जास्त होते.

१४.४० राज्यातील दर हजारी लोकसंख्येमागे असलेल्या बिगरशेती उद्योगांच्या सरासरी संख्येच्या प्रमाणापेक्षा जास्त प्रमाण बृहन्मुंबई (३५), सोलापूर (३५), नागपूर (३६) आणि भंडारा (४०) या जिल्ह्यांमध्ये होते. इतर कोणत्याही जिल्ह्यांमध्ये हे प्रमाण २० पेक्षा कमी नव्हते. दर हजारी लोकसंख्येमागे उद्योगांमध्ये एकूण काम करणाऱ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणांचा विचार केल्यास राज्यस्तरावरील १०३ या प्रमाणापेक्षा बृहन्मुंबई (२५८), ठाणे (१३९), पुणे (११७), सोलापूर (१०६), व नागपूर (१२३) या पाच जिल्ह्यांमध्ये ते जास्त होते. कोणत्याही जिल्ह्यामध्ये हे प्रमाण ४८ पेक्षा कमी नव्हते.

१४.४१ दर हजार लोकसंख्येमागे बिगरशेती उद्योगांत काम करणाऱ्यांचे ग्रामीण व नागरी एकत्र विभागाबाबतचे प्रमाण काही परस्पर विरोधी वैशिष्ट्ये निदर्शनास आणून देतात. एकूण २५ जिल्हा पॅंकी (बृहन्मुंबई संपूर्ण नागरी असल्यामुळे वगळून) २१ जिल्ह्यांमध्ये हे प्रमाण साठापेक्षा कमी होते व उरलेल्या चार जिल्ह्यांमध्ये ते नव्वदापेक्षा जास्त नव्हते. याउलट २६ जिल्ह्यातील नागरी विभागातील आठ जिल्ह्यांमध्ये ते १३० ते १५० चे दरम्यान, नऊ जिल्ह्यांमध्ये १५० ते २०० च्या दरम्यान व बृहन्मुंबईमध्ये सर्वांत जास्त म्हणजे २५८ होते.

14.39. *Districtwise indicator.*—When related to population, there were 27 non-agricultural enterprises and 103 persons usually working in them per thousand population, for the State. For the rural areas the corresponding ratios were 20 and 47 and these were substantially lower than those for the urban areas (39 and 207 respectively). The ratio of employment for urban areas was about three times higher than that for the rural areas.

14.40. The districts with the ratio of number of enterprises per thousand population much higher than the State average, were Greater Bombay (35) Solapur (35) Nagpur (36) and Bhandara (40) while in none of the districts it was below 20. From employment consideration, the ratio of number of persons usually working in all non-agricultural enterprises per thousand population was higher than the State average of 103 in five district only, namely Greater Bombay (258), Thane (139), Pune (117), Solapur (106) and Nagpur (123). None of the districts had this ratio below 48.

14.41. The ratios of number of persons usually working in non-agricultural activities together for rural areas and urban areas bring out some contrasting features. Out of 25 districts (excluding Greater Bombay, which is entirely urban) this ratio was below 60 in 21 districts and did not exceed 90 in the remaining four districts. On the other hand, in the urban areas, of 26 districts, it varied between 130 and 150 in eight districts, between 150 and 200 in nine districts, and it was the highest in Greater Bombay (258).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

दर लाख लोकसंख्येमागे (ग्रामीण, नागरी व ग्रामीण नागरी) जिल्हावार बिगरशेती उपक्रमांची संख्या व त्यात सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या

Districtwise (Rural, urban, rural and urban) number of non-agricultural enterprises and number of persons usually working in them per lakh of population

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		ग्रामीण व नागरी Rural and Urban		District		
		उपक्रम Enterprises	रोजगार Employment	उपक्रम Enterprises	रोजगार Employment	उपक्रम Enterprises	रोजगार Employment			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)		
1	बृहन्मुंबई	3,463	25,807	3,463	25,807	Greater Bombay
2	ठाणे	1,659	8,628	3,463	20,501	2,459	13,889	Thane
3	रायगड	1,772	5,061	5,210	22,609	2,259	7,544	Raigad
4	रत्नागिरी	2,234	4,766	5,252	20,437	2,479	6,035	Ratnagiri
5	नाशिक	1,642	4,021	3,781	19,950	2,305	8,961	Nashik
6	घुळे	1,701	3,535	4,401	14,992	2,228	5,771	Dhule
7	जळगाव	2,098	4,470	3,566	13,656	2,467	6,779	Jalgaon
8	अहमदनगर	1,838	5,452	4,642	16,428	2,201	6,875	Ahmednagar
9	पुणे	1,856	4,822	3,662	19,442	2,711	11,742	Pune
10	सातारा	2,127	5,104	5,164	18,994	2,523	6,916	Satara
11	सांगली	2,203	4,871	4,649	18,861	2,730	7,881	Sangli
12	सोलापूर	2,648	5,667	5,550	22,609	3,500	10,646	Solapur
13	कोल्हापूर	2,218	6,094	4,995	22,146	2,907	10,078	Kolhapur
14	औरंगाबाद	1,727	3,078	3,296	15,324	2,075	5,787	Aurangabad
15	परभणी	1,795	2,933	3,816	13,095	2,175	4,840	Parbhani
16	बीड	1,920	3,453	3,503	12,728	2,165	4,888	Beed
17	नांदेड	1,938	3,650	3,888	14,583	2,303	5,701	Nanded
18	उस्मानाबाद	1,980	3,479	3,743	12,638	2,251	4,886	Osmanabad
19	बुलढाणा	2,251	3,718	4,314	14,547	2,632	5,720	Buldana
20	अकोला	1,903	3,563	4,135	13,946	2,459	6,149	Akola
21	अमरावती	1,784	3,167	3,874	13,355	2,395	6,145	Amravati
22	यवतमाळ	1,922	3,297	4,397	16,368	2,296	5,268	Yavatmal
23	वर्धा	2,216	3,998	4,351	17,707	2,750	7,429	Wardha
24	नागपूर	2,491	7,804	4,405	15,740	3,577	12,307	Nagpur
25	भंडारा	3,519	8,132	6,884	21,208	3,960	9,846	Bhandara
26	चंद्रपूर	2,015	4,270	3,016	14,194	2,143	5,535	Chandrapur
27	सर्व जिल्हे	2,044	4,732	3,885	20,707	2,689	10,328	All districts

भाग दोन
आलेख

PART II
GRAPHS AND CHARTS

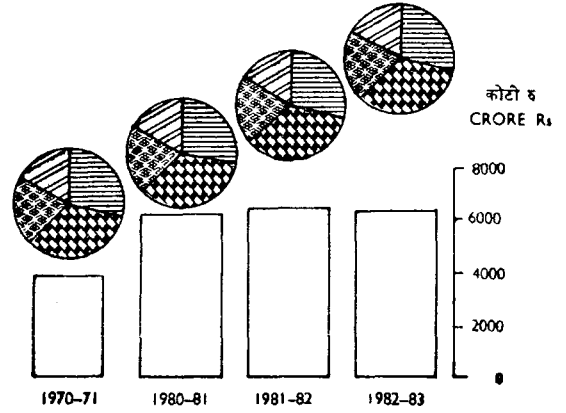
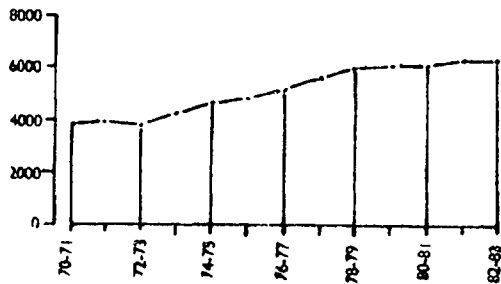
आदिष्ट क्रमांक १

CHART NO 1

राज्य उत्पन्न STATE INCOME

१९७०-७१ च्या किमतीनुसार
AT 1970-71 PRICES

कोटी रु
CRORE Rs.

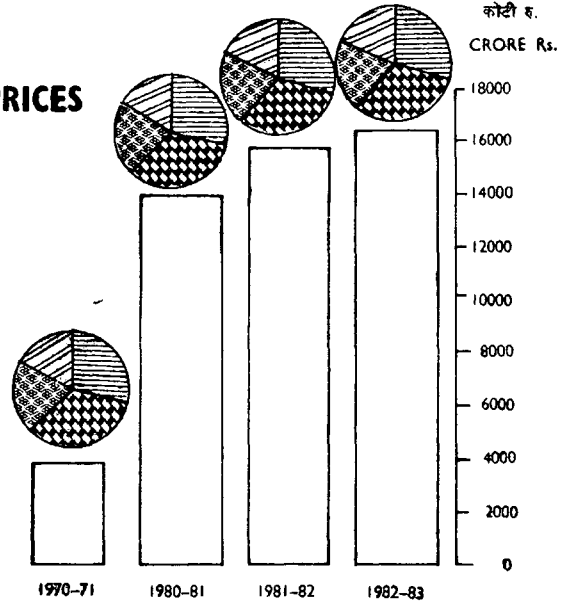
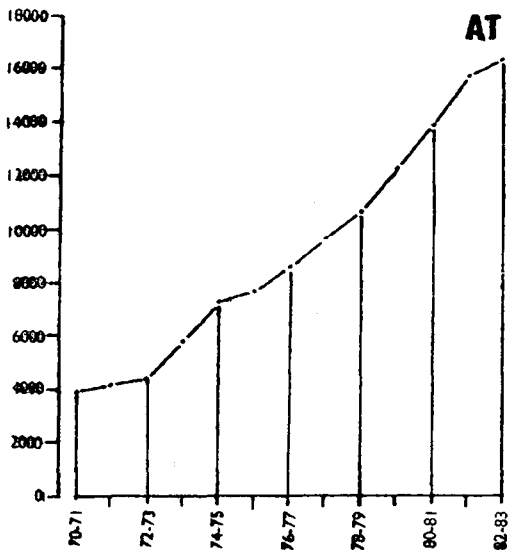

कृषि, पशुसंवर्धन, खानकाम वगैरे
 उद्योग, बांधकाम, वीज वगैरे
 परिवहन आणि दळणवळण, व्यापार वगैरे
 इतर

AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, MINING ETC,
 INDUSTRY, CONSTRUCTION, ELECTRICITY ETC,
 TRANSPORT AND COMMUNICATION, TRADE ETC,
 OTHERS

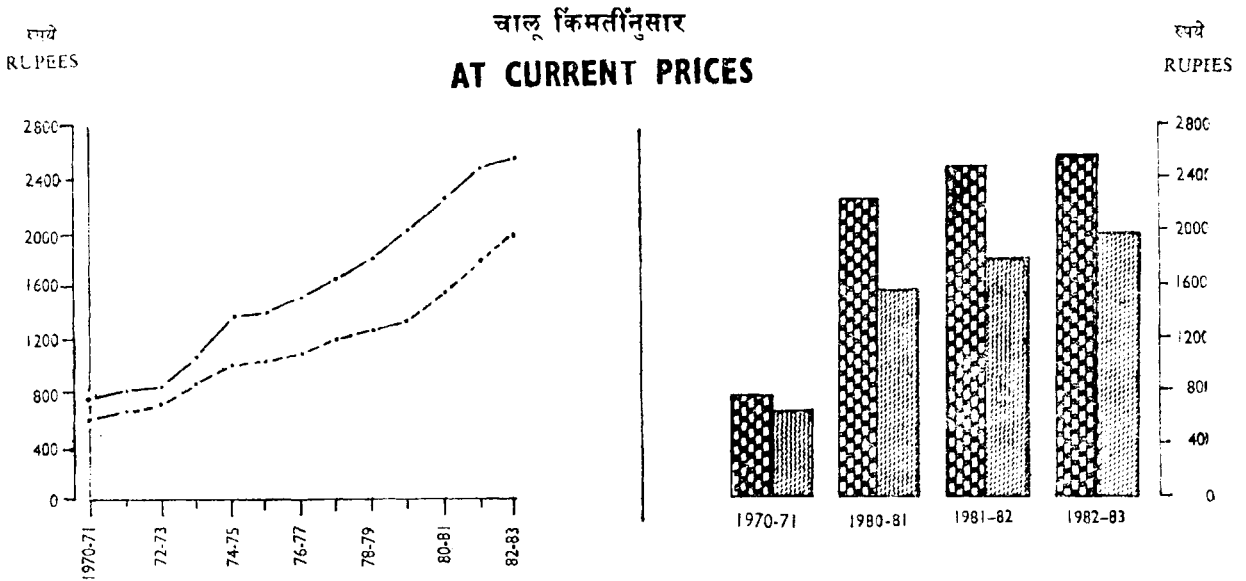
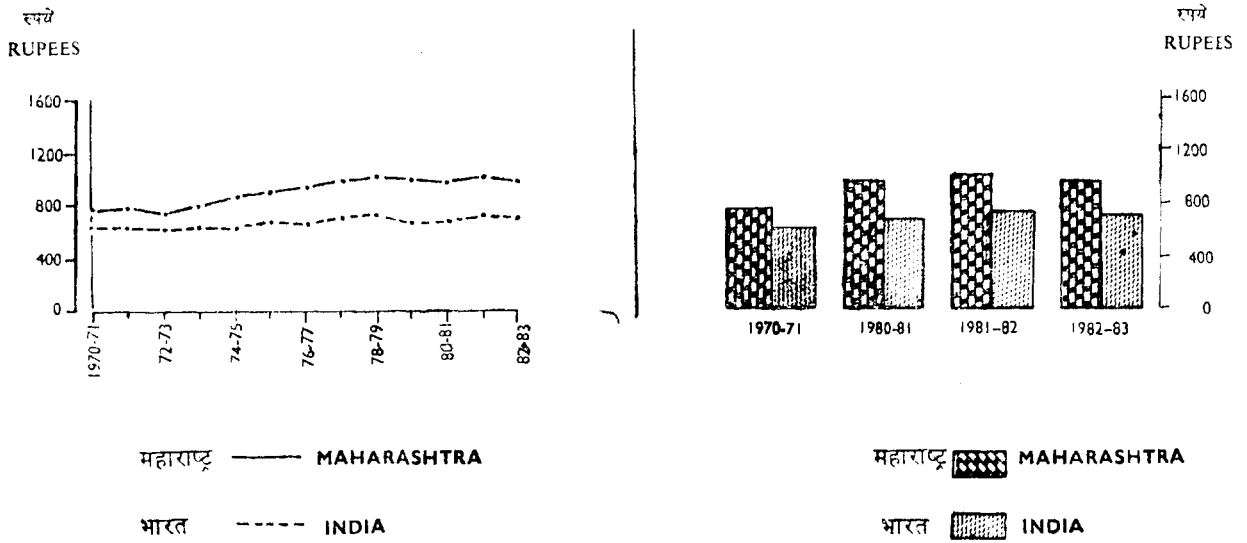
कोटी रु
CRORE Rs.

वास्तु किमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

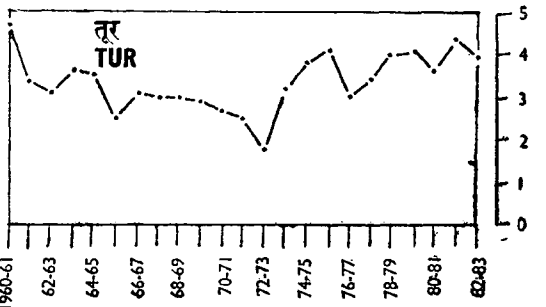
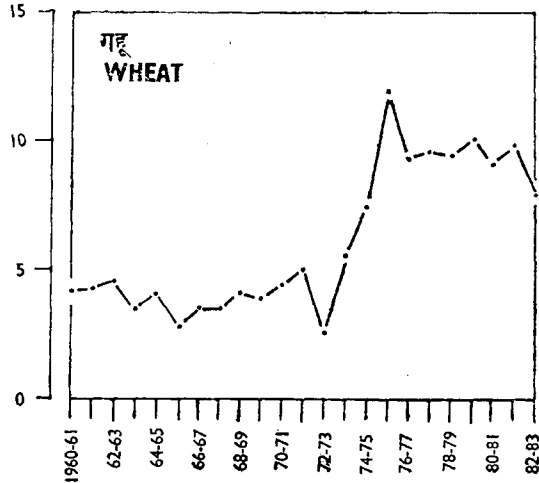
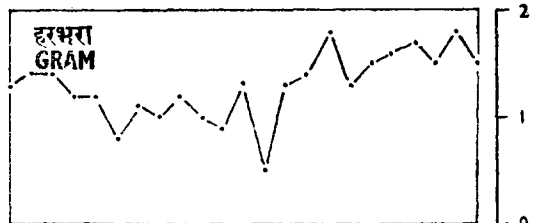
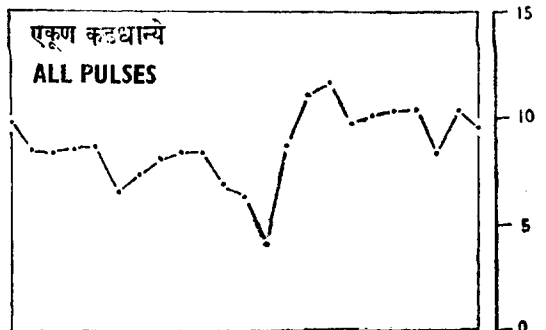
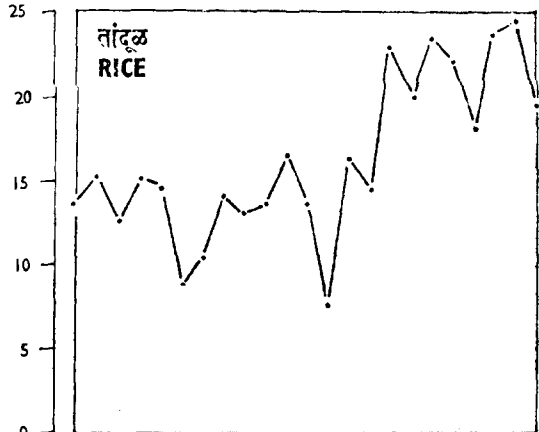
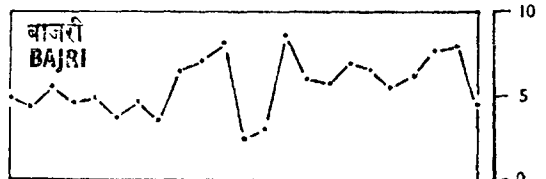
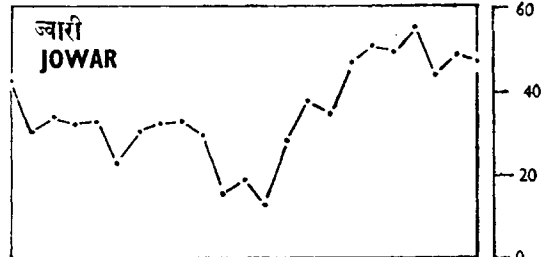
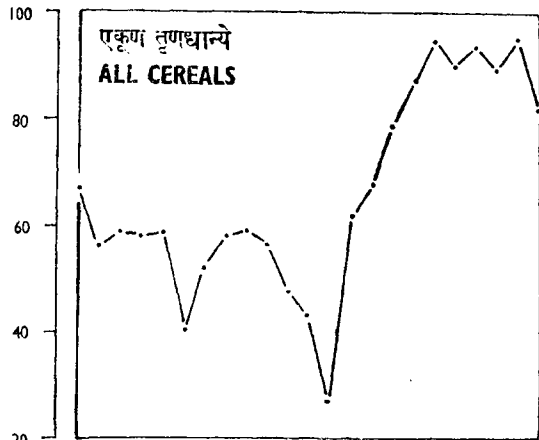
१९७०-७१ च्या किंमतीनुसार
AT 1970-71 PRICES

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये
CEREALS & PULSES

(आकडे लक्ष मेट्रिक टनांत दिले आहेत)
(FIGURES IN LAKH TONNES)

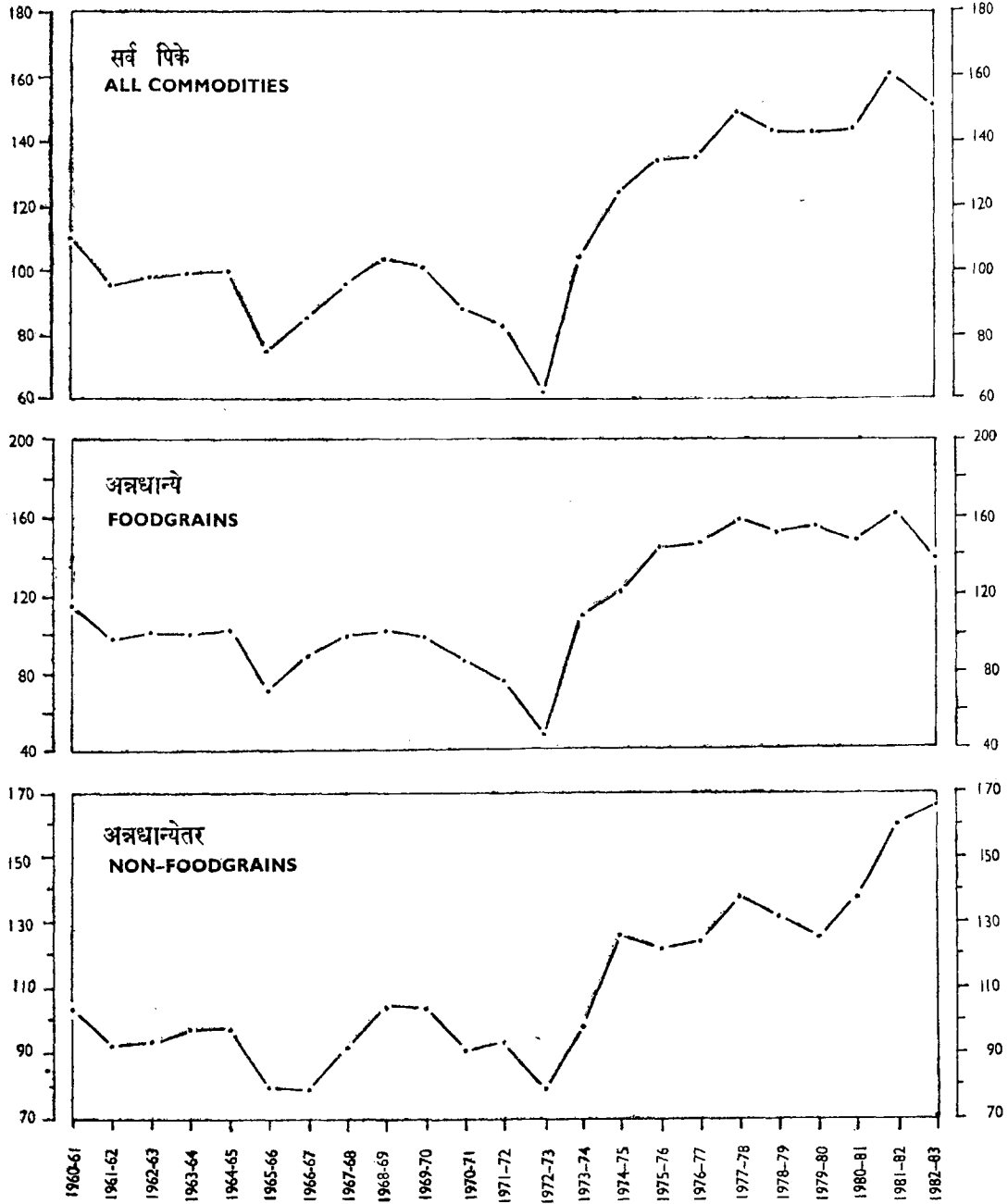

कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक

पायाभूत वर्ष १९६७-७० (त्रैवायिक) = १००

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

BASE YEAR 1967-70 (TRIENNIUM) = 100

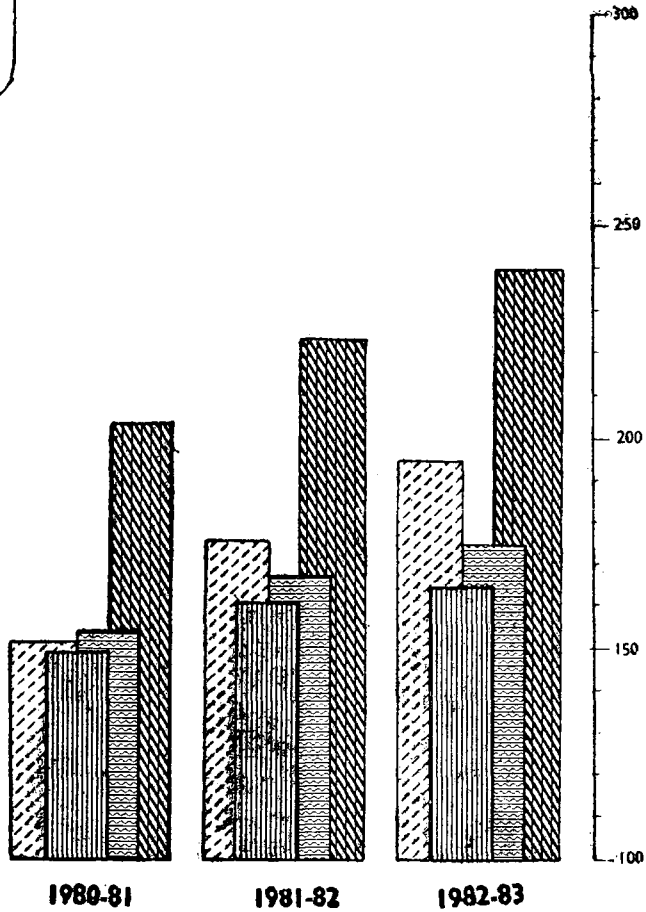
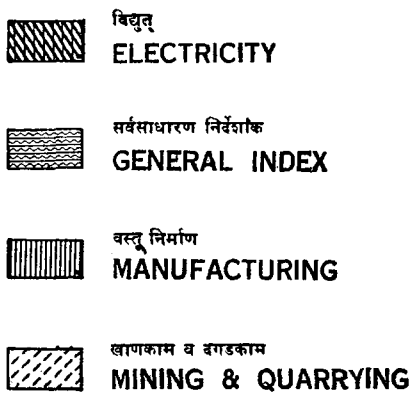
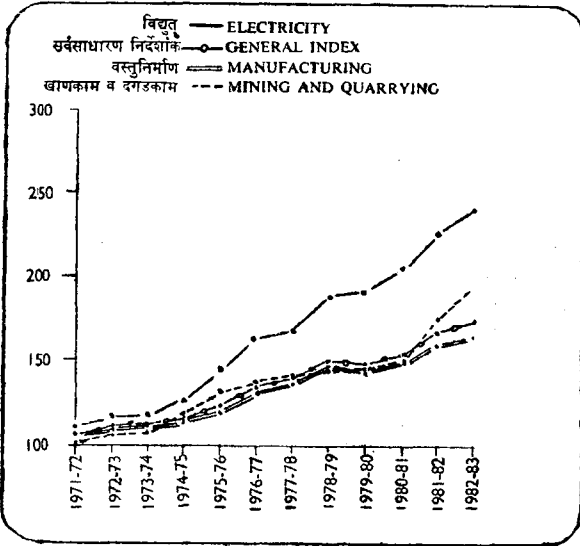

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

पायाभूत वर्ष १९७०-१००

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

BASE YEAR 1970 - 100

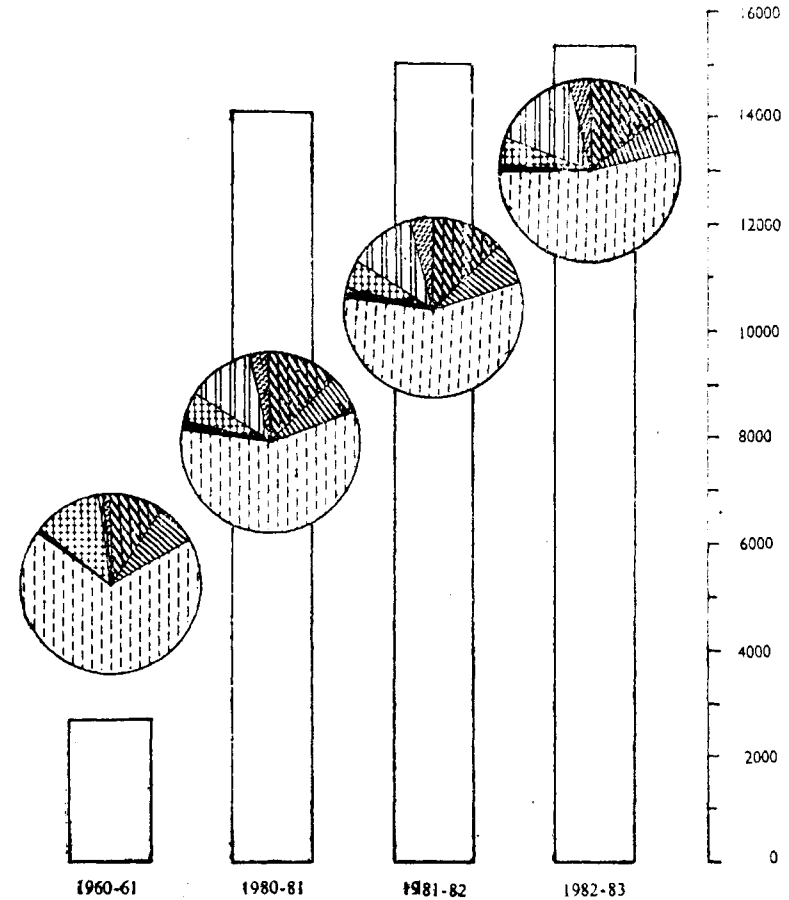
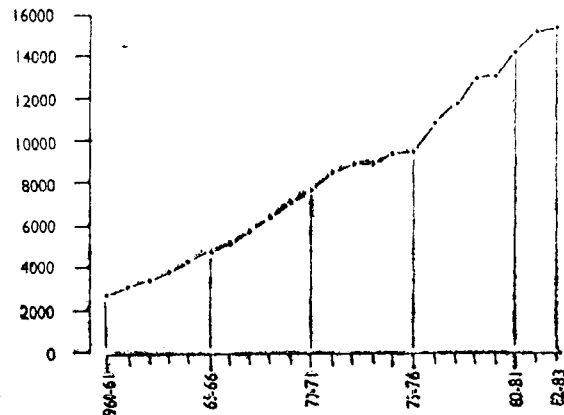

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

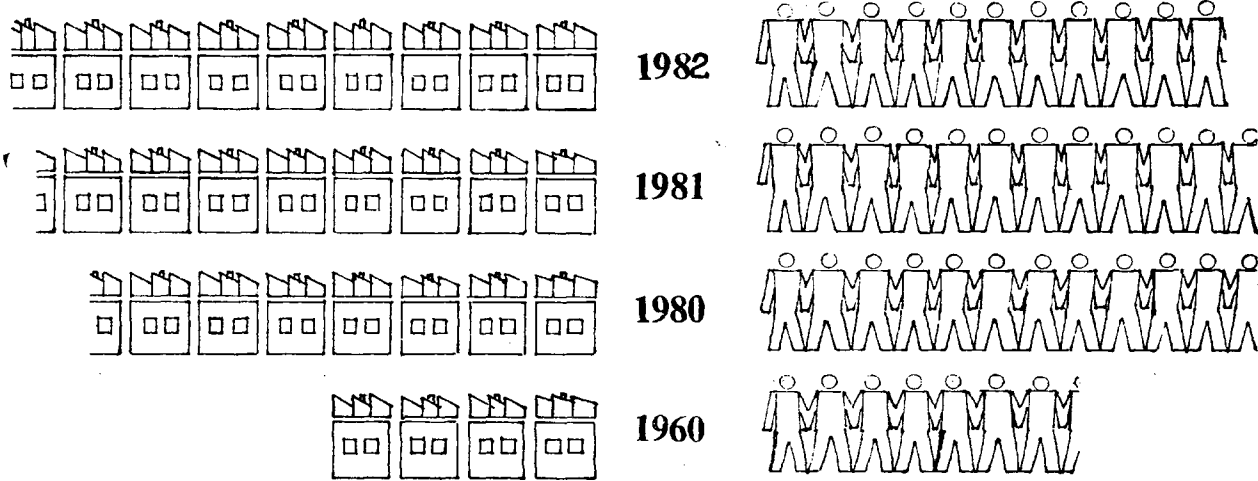
घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती		DOMESTIC LIGHT AND SMALL POWER
वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती		COMMERCIAL LIGHT AND SMALL POWER
उद्योगधंद्याकरिता वीज		INDUSTRIAL POWER
सार्वजनिक दिवाबत्ती		PUBLIC LIGHTING
कपेण (वाहनांसाठी)		TRACTION
जलीसंचन व जलापनयन		IRRIGATION AND DEWATERING
संकीर्ण		MISCELLANEOUS

दशलक्ष किलोवॅट तास
MILLION KWH

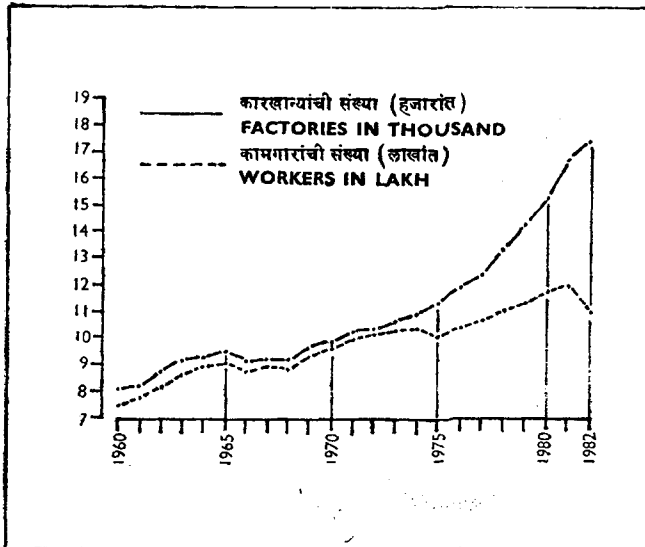
दशलक्ष किलोवॅट तास MILLION KWH

कारखाने आणि त्यांतील रोजगार **FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT**

 २ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

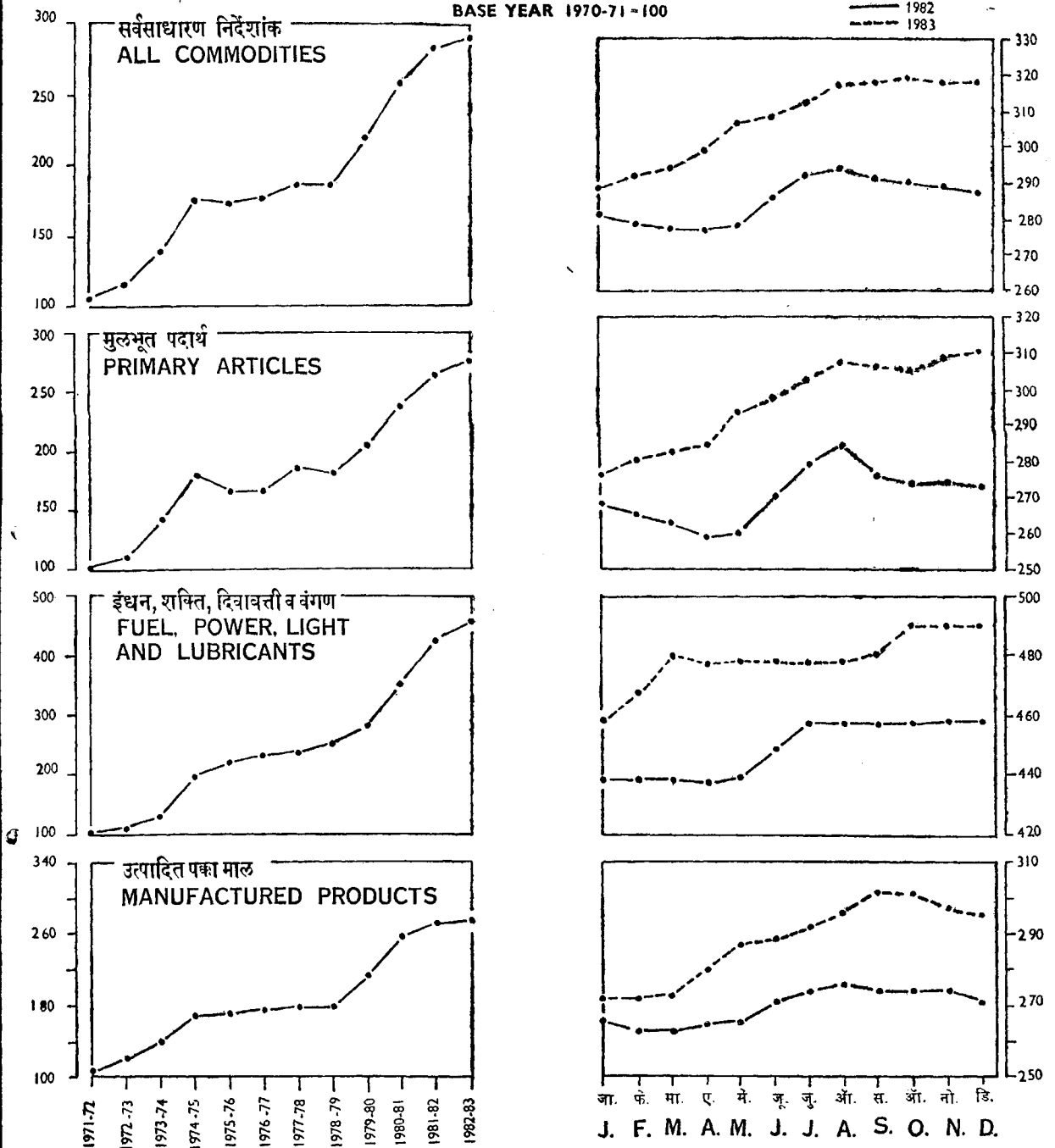

 १ लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

भारतातील घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

पायाभूत वर्ष १९७०-७१=१००

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

BASE YEAR 1970-71 = 100

अलिख क्रमांक ९ (पालू)

CHART No. 9
(CONTINUED)

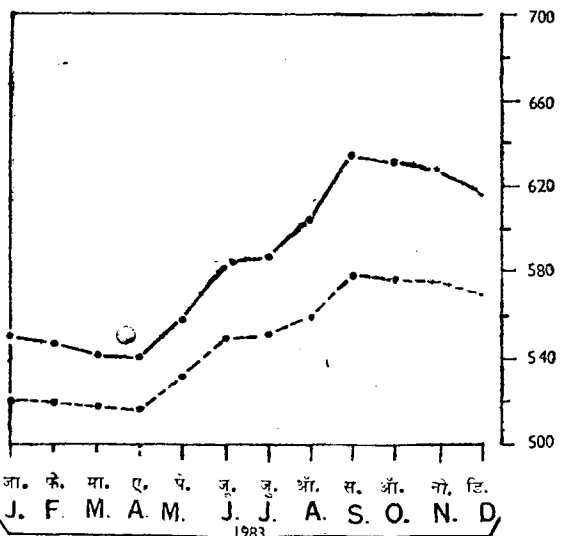
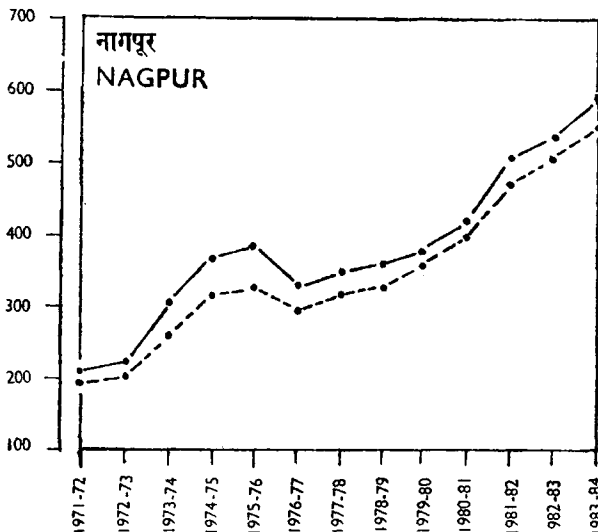
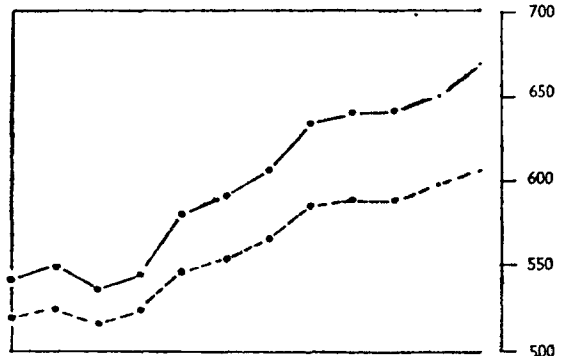
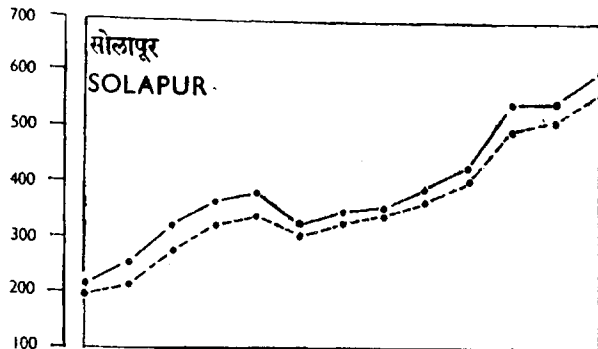
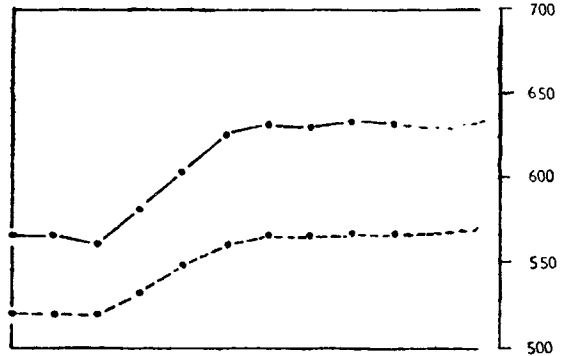
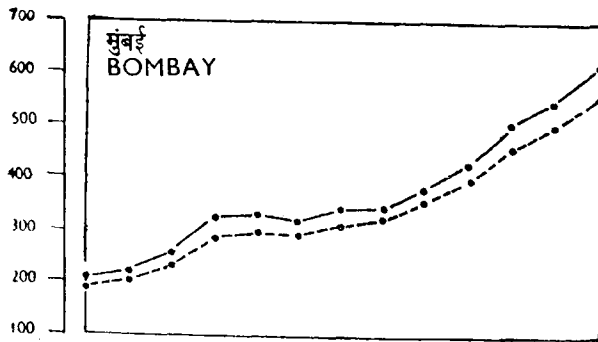
कामगारांचे ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष १९६० = १००
BASE YEAR 1960 100

FOR WORKING CLASS

अन्न — FOOD

सर्वसाधारण निर्देशांक ----- ALL COMMODITIES

1971-72 1972-73 1973-74 1974-75 1975-76 1976-77 1977-78 1978-79 1979-80 1980-81 1981-82 1982-83 1983-84

जा. फे. मा. ए. पे. जु. अ. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J. F. M. A. M. J. J. A. S. O. N. D.
1983

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

1983-84 { नऊ महिन्यांची सरासरी
AVERAGE FOR NINE MONTHS

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

कामगारांचे ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

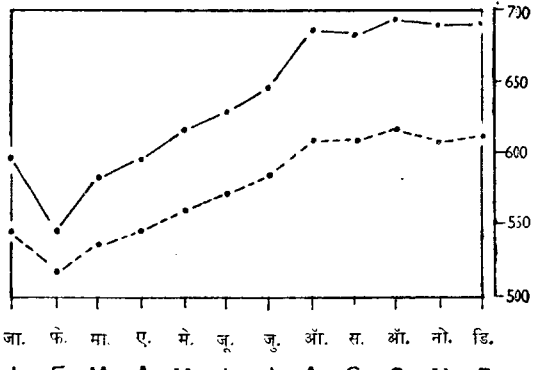
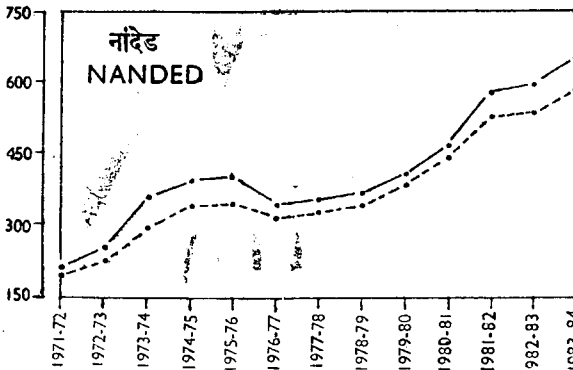
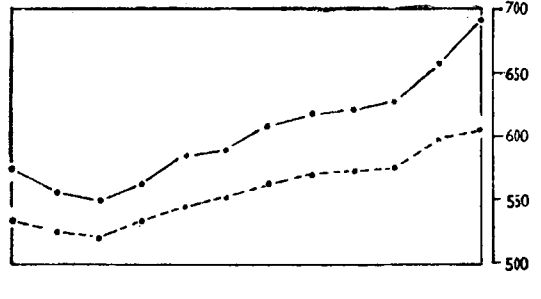
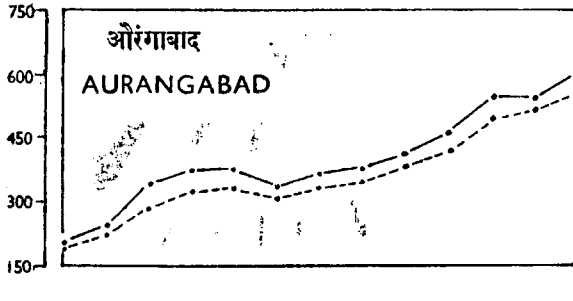
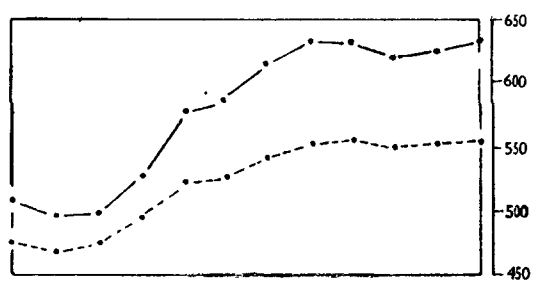
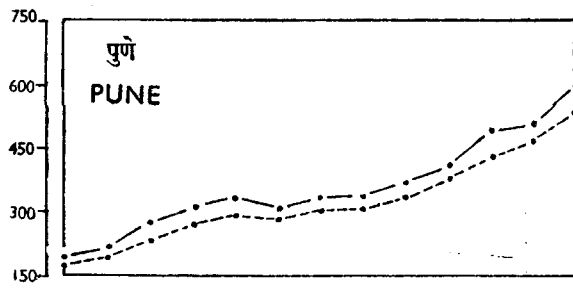
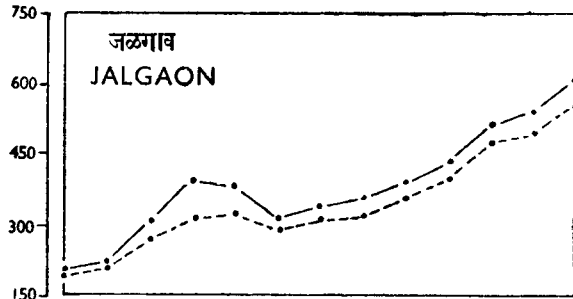
FOR WORKING CLASS

पायाभूत वर्ष १९६१ = १००

BASE YEAR 1961 = 100

अन्न — FOOD

सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

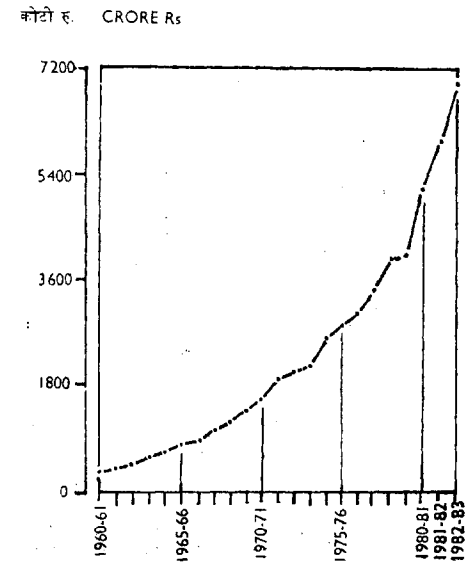
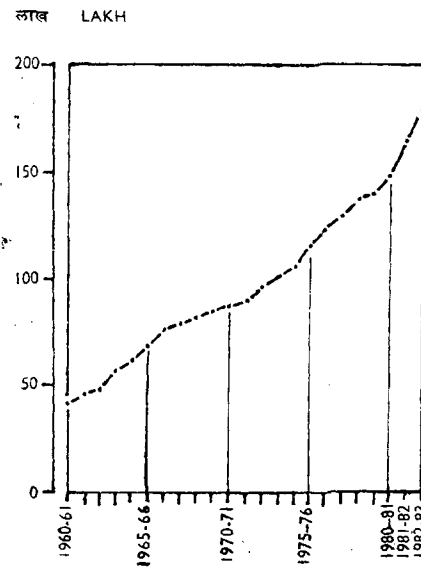
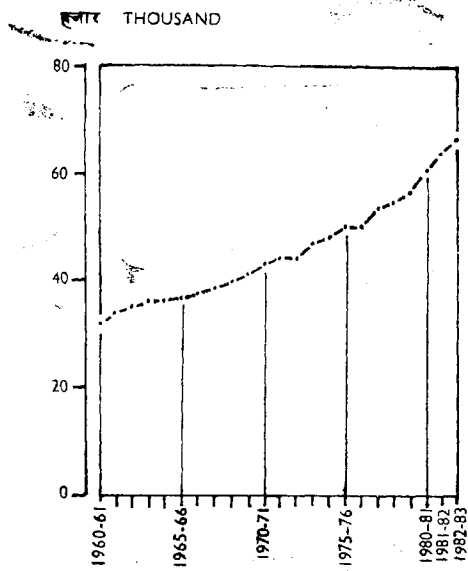
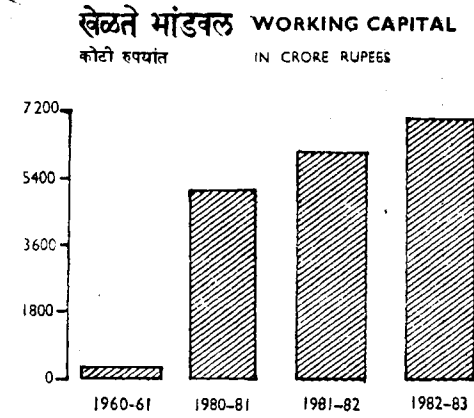
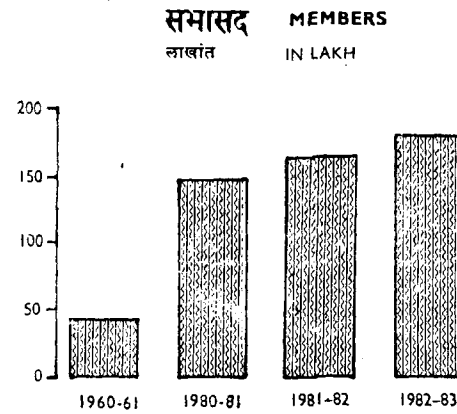
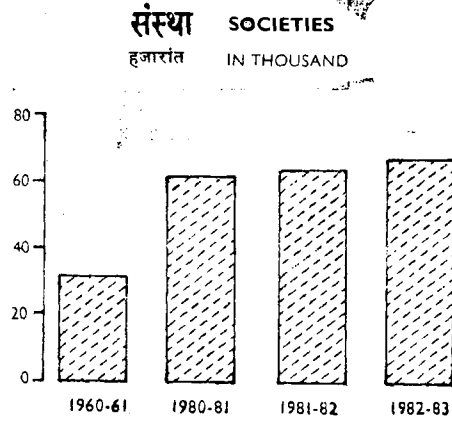
जा. फे. मा. ए. मे. ज. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J. F. M. A. M. J. J. A. S. O. N. D.

1983-84 { नऊ महिन्यांची सरासरी
AVERAGE FOR NINE MONTHS

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

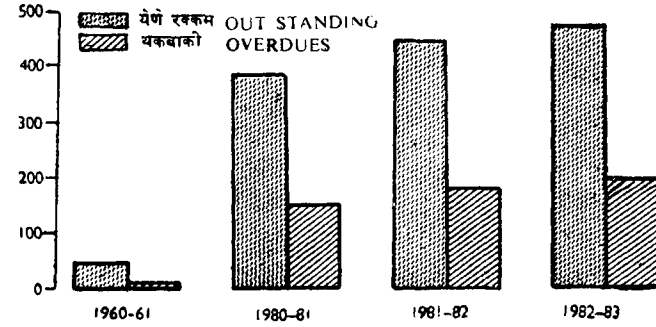
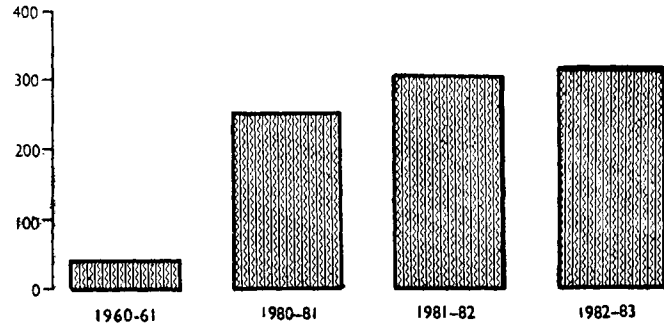
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

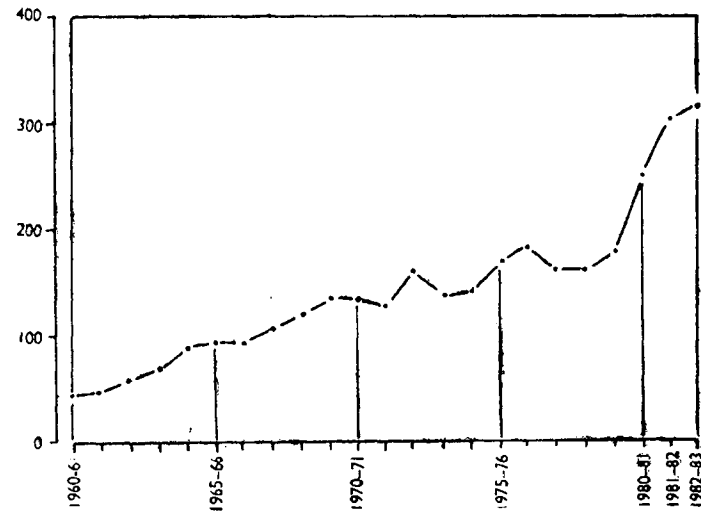
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL
CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

रक्कम कोटी रुपयांत
IN CRORE Rs.

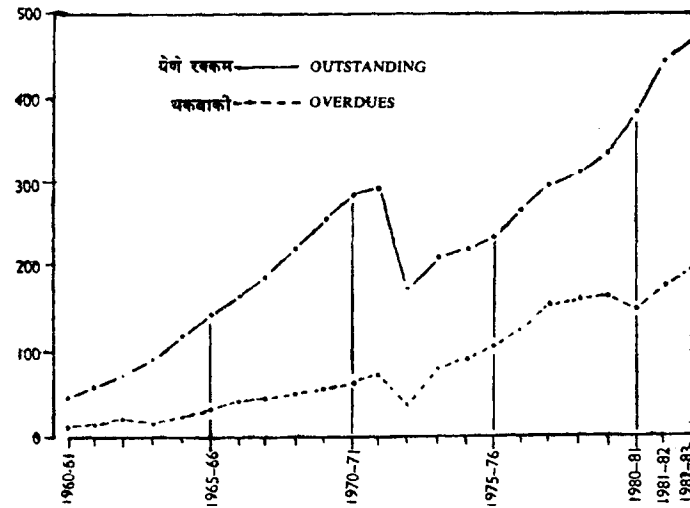
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांचो वर्षअखेर येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES AT PRIMARY
AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES' LEVEL
AT THE END OF THE YEAR

कोटी रु. CRORE Rs.

कोटी रु. CRORE Rs.

भाग तीन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART III
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (—) (टक्के) Decennial percentage increase (+) or decrease (—)		साक्षरतेची टक्केवारी Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1901	194	2,383	4.9	5.4*
1911	215	2,520	(+) 10.74	(+) 5.73	5.1	5.9*
1921	208	2,512	(—) 2.91	(—) 0.30	6.4	7.2*
1931	240	2,789	(+) 14.91	(+) 11.00	7.4	9.5*
1941	268	3,185	(+) 11.99	(+) 14.23	15.8	N.A.
1951	320	3,610	(+) 19.27	(+) 13.31	20.9	16.7†
1961	396	4,391	(+) 23.60	(+) 21.64	29.8	24.0
1971	504	5,479	(+) 27.45	(+) 24.80	39.2	29.5
1981	628	6,653@	(+) 24.54	(+) 24.69	47.2	36.2

टीप.—(१) * आकडे फाळणीपूर्वीचे आहेत. (२) † जम्मू आणि काश्मीर सोडून. (३) @ आसाम सोडून

(४) महाराष्ट्र राज्याकरिता जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी पेपर १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—(1) *For undivided India. (2) †Excludes Jammu and Kashmir. (3) @ Excluding Assam.

(4) N.A.—उपलब्ध नाही Not available. (5) Districtwise data for the districts of Maharashtra State are available in the "Census of India, 1981, series 12, Maharashtra, paper 1 supplement.

आधार.—(१) जनगणना संचालनालय, महाराष्ट्र.

(२) महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—(1) Directorate of Census Operations, Maharashtra.

(2) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखात)—Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban Population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thou- sand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921	106.93	101.57	208.50	169.92	38.57	18.50	950	73
4	1931	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941	137.69	130.63	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971	261.16	242.95	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

(२) जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी पेपर १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—(1) Details do not add up to the total due to rounding.

(2) Districtwise data for the districts in Maharashtra State are available in the "Census of India 1981", Series 12, Maharashtra, Paper 1 supplement.

आधार.—जनगणना संचालनालय, महाराष्ट्र.

Source.—Directorate of Census operations, Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१†
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS, 1981†

(हजारात/In 000 No.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India*			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
एकूण लोकसंख्या	32,415	30,369	62,784	3,43,930	3,21,357	6,65,287	Total population
1 शेतकरी	5,734	2,802	8,536	77,591	14,932	92,523	Cultivators
2 शेतमजूर	3,150	3,321	6,471	34,732	20,768	55,500	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे.	449	69	518	4,160	832	4,992	In livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	63	14	77	1,101	163	1,264	In mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया साधारण दुरुस्तीचे उद्योगधंदे करणारे.							In manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	445	175	620	5,647	2,064	7,711	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगधंद्यांतरीरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	2,475	222	2,697	15,834	1,598	17,432	(b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	376	86	462	3,207	358	3,565	In construction
7 व्यापार आणि वार्ताण्य क्षेत्रात काम करणारे.	1,607	135	1,742	13,012	917	13,929	In trade and commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	756	32	788	5,899	170	6,069	In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	1,965	427	2,392	16,360	3,170	19,530	In other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	17,020	7,282	24,302	1,77,543	44,973	2,22,516	Total main workers
भीर्मांतक कामगार	396	2,021	2,417	3,537	18,552	22,089	Marginal workers
एकूण काम न करणारे	15,000	21,066	36,066	1,62,850	2,57,833	4,20,683	Total non-workers

†भारताची जनगणना, १९८१, मॉलका-एक, भारत, १९८३ चा दुसरा संशोधन निबंध या पुस्तिकेनुसार ५ टक्के नमुन्यांच्या माहितीवर आधारित.

†Based on 5 per cent sample data as give in Census of India, 1981, Series-1, India, Paper-2 of 1983.

*आसाम वगळून/Excluding Assam.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

औद्योगिक गटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार)
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES :
(मुधारित मालिका/Revised Series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	विभाग	1970-71	1971-72	1975-76	1976-77	1977-78	1978-79*	1979-80*	1980-81*	1981-82*	1982-83†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	कृषि	1,046.0	1,012.1	2,289.2	2,361.0	2,734.3	2,770.7	3,294.0	3,676.8	4,241.6	4,371.3	Agriculture
2	वन उद्योग	39.3	40.3	58.7	80.1	83.6	117.5	137.5	124.5	160.3	158.8	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	15.8	20.9	68.6	65.7	63.6	81.5	80.0	96.9	92.4	100.8	Fishing
4	खाणी	7.9	9.8	17.9	21.6	21.2	25.3	39.9	54.5	66.5	81.9	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	1,109.0	1,083.1	2,434.4	2,528.4	2,902.7	2,995.0	3,551.4	3,952.7	4,560.8	4,712.8	Sub-total : Primary
		(28.6)	(26.4)	(31.7)	(29.5)	(30.2)	(28.2)	(28.9)	(28.3)	(29.0)	(29.0)	
5	कारखाने—											Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत	799.1	895.1	1,473.3	1,665.1	1,884.5	2,263.4	2,640.0	3,009.0	3,103.0	3,009.0	Registered
	5.2 इतर	228.6	248.3	426.4	497.1	558.9	638.3	747.7	870.2	939.1	987.5	Unregistered
6	बांधकाम	240.4	233.3	436.3	466.2	503.9	561.3	626.0	677.8	750.4	843.6	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	57.1	57.6	117.6	181.6	212.2	229.8	208.8	256.3	358.3	416.1	Electricity, gas and water supply
	एकूण—दुय्यम	1,325.2	1,434.3	2,453.6	2,810.0	3,159.5	3,692.8	4,222.5	4,813.3	5,150.8	5,256.2	Sub-total : Secondary
		(34.2)	(35.0)	(32.0)	(32.8)	(32.9)	(34.7)	(34.4)	(34.5)	(32.7)	(32.3)	
8	परिवहन, दळणवळण, वसाहत, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6	833.2	1,477.3	1,756.5	1,952.4	2,145.8	2,466.1	2,845.3	3,242.5	3,218.6	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7	743.8	1,311.5	1,468.6	1,597.9	1,798.9	2,039.3	2,340.0	2,786.5	3,084.5	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—इतर	1,441.3	1,577.0	2,788.8	3,225.1	3,550.3	3,944.7	4,505.4	5,185.3	6,029.0	6,303.1	Sub-total : Tertiary
		(37.2)	(38.6)	(36.3)	(37.7)	(36.9)	(37.1)	(36.7)	(37.2)	(38.3)	(38.7)	
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	3,875.5	4,094.4	7,676.8	8,563.5	9,612.5	10,632.5	12,279.3	13,951.3	15,740.6	16,272.1	Net State Domestic Product
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	783.1	807.7	1,387.8	1,514.6	1,663.4	1,800.2	2,034.1	2,261.2	2,496.1	2,524.6	Per Capita State Income (Rs.)

*अस्थायी Provisional

†प्राथमिक Preliminary

टीप.—कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्ना मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवितात.
आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

औद्योगिक मूल्यांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीनुसार)
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1970-71 PRICES : *Maharashtra*

(सुधारित मालिका/Revised series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	विभाग (2)	1970-71 (3)	1971-72 (4)	1975-76 (5)	1976-77 (6)	1977-78 (7)	1978-79* (8)	1979-80* (9)	1980-81* (10)	1981-82* (11)	1982-83† (12)	Sector (2)
1	कृषि ..	1,046.0	1,055.9	1,456.0	1,442.4	1,595.1	1,561.7	1,618.6	1,589.6	1,723.7	1,699.8	Agriculture
2	वन उद्योग ..	39.3	40.7	28.7	34.9	37.8	45.8	38.0	34.3	37.8	35.9	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	15.8	19.1	32.0	29.1	24.2	29.3	26.5	29.1	24.6	24.4	Fishing
4	खाणी ..	7.9	9.6	12.4	12.5	11.4	13.1	14.7	17.2	19.2	20.7	Mining and quarrying
एकूण—प्राथमिक ..		1,109.0 (100.0)	1,125.3 (101.5)	1,529.1 (137.9)	1,518.9 (137.0)	1,668.5 (150.4)	1,649.9 (148.8)	1,697.8 (153.1)	1,670.2 (150.6)	1,805.3 (162.8)	1,780.8 (160.6)	Sub-total : Primary
5	कारखाने— 5.1 नोंदणीकृत ..	799.1	813.8	984.4	1,101.9	1,206.6	1,377.7	1,399.3	1,399.0	1,457.0	1,391.3	Manufacturing— Registered Unregistered
	5.2 इतर ..	228.6	239.4	262.1	290.8	364.8	337.1	344.0	356.2	349.5	349.9	
6	बांधकाम ..	240.4	243.4	256.5	259.2	262.4	265.7	269.1	272.5	275.9	279.4	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	57.1	62.7	71.9	81.0	86.2	94.8	95.0	103.0	110.1	113.6	Electricity, gas and water supply.
एकूण—दुय्यम ..		1,325.2 (100.0)	1,359.3 (102.6)	1,574.9 (118.8)	1,732.9 (130.8)	1,860.0 (140.4)	2,075.3 (156.6)	2,107.4 (159.0)	2,130.7 (160.8)	2,192.5 (165.4)	2,134.2 (161.0)	Sub-total : Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वसाहत, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार गृहे वगैरे.	765.6 (100.0)	791.3 (103.4)	935.9 (122.2)	1,029.3 (134.4)	1,106.9 (144.6)	1,189.4 (155.4)	1,206.2 (157.5)	1,212.9 (158.4)	1,273.5 (166.3)	1,274.0 (166.4)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7 (100.0)	706.3 (104.5)	819.4 (121.3)	885.8 (131.1)	933.6 (138.2)	1,002.4 (148.3)	1,022.8 (151.4)	1,030.8 (152.6)	1,077.1 (159.4)	1,116.7 (165.3)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
एकूण—इतर ..		1,441.3 (100.0)	1,497.6 (103.9)	1,755.3 (121.8)	1,915.1 (132.9)	2,040.5 (141.6)	2,191.8 (152.1)	2,229.0 (154.7)	2,243.7 (155.7)	2,350.6 (163.1)	2,390.7 (165.9)	Sub-total : Tertiary
एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..		3,875.5 (100.0)	3,982.2 (102.7)	4,859.3 (125.4)	5,166.9 (133.3)	5,569.0 (143.7)	5,917.0 (152.7)	6,634.2 (155.7)	6,044.6 (156.0)	6,348.4 (163.8)	6,305.7 (162.7)	Net State Domestic Product
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..		783.1 (100.0)	785.6 (100.3)	878.4 (112.2)	913.9 (116.7)	963.7 (123.1)	1,001.8 (127.9)	999.6 (127.6)	979.7 (125.1)	1,006.7 (128.6)	978.3 (124.9)	Per Capita State Income (Rs.)

*अस्थायी Provisional प्राथमिक Preliminary
टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताना.
आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—Figures in brackets show percentages to column (3).

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay, 1972

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

औद्योगिक गटांनुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किमतीनुसार)
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES
 (सुधारित मालिका/Revised series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	विभाग (2)	1970-71 (3)	1971-72 (4)	1975-76 (5)	1976-77 (6)	1977-78* (7)	1978-79* (8)	1979-80* (9)	1980-81* (10)	1981-82* (11)	1982-83@ (12)	Sector (2)
1	कृषि ..	16,354	16,913	25,816	26,283	30,306	30,868	31,498	38,629	41,840	43,189	Agriculture
2	वन उद्योग ..	397	436	626	701	719	865	989	1,108	1,436	1,649	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	229	246	526	559	578	689	717	825	916	1,038	Fishing
4	खाणी ..	327	340	764	852	924	1,006	1,289	1,460	2,770	3,889	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	17,307 (50.1)	17,935 (48.7)	27,732 (44.5)	28,395 (42.4)	32,527 (43.0)	33,428 (41.1)	34,493 (39.0)	42,022 (39.8)	46,962 (38.5)	49,765 (37.1)	Total—Primary
5	कारखाने—											Manufacturing
	5.1. नोंदणीकृत ..	2,874	3,124	5,831	6,641	7,293	8,372	9,595	10,895	12,576	13,602	Registered
	5.2. इतर ..	1,745	1,965	3,571	3,789	4,319	4,920	5,671	6,466	7,023	7,464	Unregistered
6	बांधकाम ..	1,853	2,034	3,126	3,710	4,292	4,419	4,411	5,354	6,001	6,756	Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	318	341	651	889	1,013	1,232	1,415	1,599	1,861	2,224	Electricity, gas and water supply.
	एकूण—दुय्यम ..	6,790 (19.7)	7,464 (20.2)	13,179 (21.1)	15,029 (22.4)	16,917 (22.3)	18,943 (23.3)	21,092 (23.9)	24,314 (23.0)	27,461 (22.5)	30,046 (22.4)	Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार-गृहे वगैरे.	5,454 (15.8)	5,943 (16.1)	11,907 (19.1)	12,853 (19.2)	14,514 (19.2)	15,917 (19.6)	18,148 (20.5)	21,913 (20.8)	27,580 (22.6)	30,674 (22.9)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर माल-मत्ता, राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	4,968 (14.4)	5,522 (15.0)	9,506 (15.3)	10,710 (16.0)	11,754 (15.5)	13,063 (16.0)	14,620 (16.6)	17,287 (16.4)	19,993 (16.4)	23,588 (17.6)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण इतर ..	10,422 (30.2)	11,465 (31.1)	21,413 (34.4)	23,563 (35.2)	26,268 (34.7)	28,980 (35.6)	32,768 (37.1)	39,200 (37.2)	47,573 (39.0)	54,262 (40.5)	Sub-total: Tertiary
	एकूण—निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न	34,519 (100.0)	36,864 (100.0)	62,324 (100.0)	66,987 (100.0)	75,712 (100.0)	81,351 (100.0)	88,353 (100.0)	1,05,536 (100.0)	1,21,996 (100.0)	1,34,073 (100.0)	Net National Domestic Product
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	34,235	36,573	62,069	66,754	75,479	81,195	88,506	1,05,834	1,21,989	1,34,066	Net National Product (i.e. National Income)
	वरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	632.8	660.2	1,024.2	1,076.7	1,190.5	1,251.1	1,332.9	1,558.7	1,757.8	1,890.9	Per Capita National Income (Rs.)

@ शीघ्र अंदाज Quick estimates * अस्थायी Provisional

टीप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवतात.
 माघार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.
 Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

औद्योगिक गटानुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (१९७०-७१) (स्थिर किमतीनुसार)
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT (1970-71) CONSTANT PRICES
 (सुधारित मालिका/Revised series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	विभाग (2)	1970-71 (3)	1971-72 (4)	1975-76 (5)	1976-77 (6)	1977-78* (7)	1978-79* (8)	1979-80* (9)	1980-81* (10)	1981-82* (11)	1982-83@ (12)	Sector (2)
1	कृषि ..	16,354	16,209	18,066	16,808	18,977	19,493	16,778	18,977	19,577	18,743	Agriculture ..
2	वन उद्योग ..	397	414	418	404	358	382	349	328	330	327	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	229	244	293	285	285	299	298	302	285	279	Fishing ..
4	खाणी ..	327	332	418	427	432	442	455	472	549	594	Mining and quarrying
एकूण—प्राथमिक		17,307 (100.0)	17,199 (99.4)	19,195 (110.9)	17,924 (103.6)	20,052 (115.9)	20,616 (119.1)	17,880 (103.3)	20,079 (116.0)	20,741 (119.8)	19,943 (115.2)	Sub-total : Primary
5	कारखाने											Manufacturing
	5.1. नोंदणीकृत	2,874	2,923	3,396	3,805	4,034	4,474	4,388	4,424	4,705	4,828	Registered
	5.2. धमर	1,745	1,827	2,161	2,235	2,393	2,633	2,586	2,633	2,697	2,752	Unregistered
6	बांधकाम ..	1,853	1,874	1,924	2,142	2,383	2,306	2,135	2,250	2,353	2,445	Construction ..
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	318	337	449	518	537	609	617	647	704	759	Electricity, gas and water supply.
एकूण—दुय्यम		6,790 (100.0)	6,961 (102.5)	7,930 (116.8)	8,700 (128.1)	9,347 (137.7)	10,022 (147.6)	9,726 (143.2)	9,954 (146.6)	10,459 (154.0)	10,784 (158.8)	Sub-total : Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार-गृहे वगैरे	5,454 (100.0)	5,606 (102.8)	6,898 (126.5)	7,225 (132.5)	7,748 (142.1)	8,391 (153.9)	8,307 (152.3)	8,734 (160.1)	9,346 (171.4)	9,655 (177.0)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, मावै-जनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	4,968 (100.0)	5,262 (105.9)	6,132 (123.4)	6,506 (131.0)	6,865 (138.2)	7,429 (149.5)	7,875 (158.5)	8,468 (170.5)	9,095 (183.1)	10,106 (203.4)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
एकूण—इतर		10,422 (100.0)	10,868 (104.3)	13,030 (125.0)	13,731 (131.8)	14,613 (140.2)	15,820 (151.8)	16,182 (155.3)	17,202 (165.1)	18,441 (176.9)	19,761 (189.6)	Sub-total : Tertiary
एकूण—निष्कल देशांतर्गत उत्पन्न		34,519 (100.0)	35,028 (101.5)	40,155 (116.3)	40,355 (116.9)	44,012 (127.5)	46,458 (134.6)	43,788 (126.9)	47,235 (136.8)	49,641 (143.8)	50,488 (146.3)	Net National Domestic Product.
एकूण—निष्कल राष्ट्रीय उत्पन्न		34,235 (100.0)	34,715 (101.4)	40,064 (117.0)	40,271 (117.6)	43,918 (128.3)	46,398 (135.5)	43,830 (128.0)	47,312 (138.2)	49,639 (145.0)	50,486 (147.5)	Net National Product (i.e. National Income).
वरदोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)		632.8 (100.0)	626.6 (99.0)	661.1 (104.5)	649.5 (102.6)	692.7 (109.5)	714.9 (113.0)	660.1 (104.3)	696.8 (110.1)	715.3 (113.0)	712.1 (112.5)	Per Capita National Income (Rs.).

@ शीघ्र अंदाज Quick estimates * अस्थायी Provisional

टीप.—कंसालील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताना आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets indicate percentages to column 3.
 Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC-CUM-FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	उद्देशानुरूप Functional					
	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1981-82 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1982-83 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1983-84 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1981-82 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1982-83 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1983-84 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	28,931	33,289	42,640	18,127	22,745	23,494
(ब) व्याज	14,750	17,625	19,702
(क) अनुदाने	4,797	5,318	5,493	50,163	59,071	62,806
(ड) इतर चालू खर्च	908	928	1,325	3,634	4,566	3,915
एकूण—(१)	49,386	57,160	69,160	71,924	86,382	90,215
२ भांडवली खर्च—						
२.१ (अ) एकूण भांडवली निमिती	4,771	3,835	5,162	4,991	4,714	3,808
(ब) भांडवली अनुदाने	883	935	1,012	4,964	6,619	7,609
(क) माग भांडवलात गुंतवणूक	161	175	157
(ड) कर्जे	657	815	902	4,922	6,545	8,422
(इ) इतर भांडवली खर्च	1,116	1,066	543
एकूण—(२.१)	6,311	5,585	7,076	16,154	19,119	20,539
२.२ ऋणाची परतफेड
एकूण—(२)	6,311	5,585	7,076	16,154	19,119	20,539
एकूण—(१+२)	55,697	62,745	76,236	88,078	1,05,501	1,10,754

टीप—(१) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(२) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.

(३) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदसंधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादीविषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.

(४) इतर सेवेत राज्य शासनाच्या देशांतर्गत ऋणाची परतफेड व केंद्र सरकारकडून मिळालेली कर्जे व आगाऊ रकमा यांची परतफेड यांचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 8

आर्थिक व उद्देशानुरूप वर्गीकरण
MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification									Economic Classification
आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			
1981-82 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1982-83 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1983-84 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1981-82 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1982-83 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1983-84 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1981-82 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1982-83 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1983-84 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	(1)
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	
9,219	11,277	12,658	56,277	67,311	78,792	1. Current Expenditure—
218	233	353	14,968	17,858	20,055	.. (a) Consumption expenditure
3,798	4,294	4,157	58,758	68,683	72,456	.. (b) Interest
11,226	11,313	13,243	15,768	16,807	18,483	.. (c) Grants
24,461	27,117	30,411	1,45,771	1,70,659	1,89,786	.. (d) Other current transfers
									.. Total—(1)
51,648	61,976	65,236	61,410	70,525	74,206	2. Capital Expenditure—
3,044	3,102	4,074	8,891	10,656	12,695	.. (i)(a) Gross capital formation
2,593	4,783	6,211	2,754	4,958	6,368	.. (b) Capital grants
23,583	31,054	28,828	29,162	38,414	38,152	.. (c) Investment in shares
272	308	144	1,388	1,374	687	.. (d) Loans
81,140	1,01,223	1,04,493	1,03,605	1,25,927	1,32,108	.. (e) Other capital transfers
									.. Total—(i)
....	1,04,638	1,12,438	66,051	1,04,638	1,12,438	66,051	.. (ii) Repayment of debt
81,140	1,01,223	1,04,493	1,04,638	1,12,438	66,051	2,08,243	2,38,365	1,98,159	.. Total—(2)
1,05,601	1,28,340	1,34,904	1,04,638	1,12,438	66,051	3,54,014	4,09,024	3,87,945	.. Grand Total—(1+2)

Note.—(i) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(ii) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(iii) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(iv) Other services cover the repayment of internal debt of the State Government and repayment of loans and advances from the Central Government.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No.	तपशील	1970-71	1975-76	1978-79	1979-80	1980-81	1981-82	1982-83 (सु.अं.) (R/E)	1983-84 (अ) (B/E)	Particulars
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	49.65	44.97	23.08	7.39	39.74	25.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसामान्य वसुली	696.36	910.16	1,138.36	976.52	852.77	788.53	1,075.00	1,072.00	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यांमध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारणाप्रमाणे	18.98	50.33	43.84	38.41	142.41	Increase of land revenue under section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलात घाली वाढ	—	—	25.19	20.43	43.12	26.76	234.00	234.00	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	555.60	587.29	356.08	721.13	550.00	720.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02 (+)94.64*	1,403.51 (+)4.28*	2,219.36 (+)0.13*	1,775.53 (+)0.36*	2,165.40 (+)0.91*	2,150.00	2,294.00	Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम—									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	—	—	53.80	7.60	7.64	22.13	198.00	239.66	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीखालील रोजगार हमी उपकर	—	—	2.59	37.54	78.35	94.35	244.63	94.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	—	—	16.92	36.31	30.00	243.30	44.29	24.46	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974

*०४५, विक्रीय वस्तु व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

सु. अं.—सुधारित अंदाज, R/E—Revised Estimates, अ—अर्थसंकल्प, B/E—Budget Estimates,

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
 कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकार वर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	वहित धारण जमिनी Number of holdings ('00)		वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र ('00 हेक्टर) Area of operational holdings ('00 Hectare)		धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)	
		1970-71 (3)	1976-77 (4)	1970-71 (5)	1976-77 (6)	1970-71 (7)	1976-77 (8)
1	Below 0.5	6,834	8,125	1,634	1,987	0.24	0.24
2	0.5—1.0	5,585	6,930	4,142	5,075	0.74	0.73
3	1.0—2.0	8,783	11,421	12,842	16,756	1.46	1.46
4	2.0—3.0	6,266	7,902	15,386	19,329	2.46	2.44
5	3.0—4.0	4,606	5,493	15,920	18,999	3.45	3.45
6	4.0—5.0	3,576	4,105	15,961	18,297	4.46	4.45
7	5.0—10.0	8,716	9,412	61,213	65,081	7.02	6.91
8	10.0—20.0	4,180	3,693	56,302	48,931	13.47	13.24
9	20.0—30.0	703	440	16,671	10,290	23.70	23.38
10	30.0—40.0	163	76	5,537	2,590	33.96	34.07
11	40.0—50.0	50	22	2,220	968	44.18	44.00
12	50.0 and above	45	24	3,966	2,745	89.03	114.37
Total		49,506	57,643	2,11,794	2,11,048	4.28	3.66

टीप.—आकडे संक्षिप्तता दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to the totals due to rounding.

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census, Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरमागे उत्पादन
AREA UNDER AND PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE OF PRINCIPAL
CROPS IN MAHARASHTRA

(अन्नधान्ये)
(Foodgrains)(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये, उत्पादन शंभर टनामध्ये, दर हेक्टरमागे उत्पादन किलोग्राममध्ये)
(Area in '000 hectares, production in '00 tonnes, yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield Per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	..	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	..	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	..	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	..	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1977-78	..	1,499	23,441	1,563	1,215	9,623	792	6,639	51,103	770
6	1978-79	..	1,498	22,008	1,469	1,187	9,513	802	6,527	48,838	748
7	1979-80	..	1,485	18,285	1,231	1,164	10,060	864	6,825	54,641	801
8	1980-81	..	1,504	23,606	1,570	1,079	9,313	863	6,438	44,275	688
9	1981-82	..	1,515	24,354	1,607	1,128	9,885	876	6,578	48,911	744
10	1982-83	..	1,486	19,488	1,311	1,023	8,033	786	6,647	46,525	700

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्वे तृणधान्ये/All cereals			तूर/ Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	..	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	..	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	..	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	..	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1977-78	..	1,759	6,487	369	11,613	94,441	813	660	3,443	521
6	1978-79	..	1,575	5,393	342	11,280	89,850	796	676	3,992	591
7	1979-80	..	1,428	6,071	425	11,411	93,245	817	663	4,113	621
8	1980-81	..	1,709	7,599	445	11,233	89,000	792	706	3,598	500
9	1981-82	..	1,744	7,786	447	11,467	95,326	831	706	4,271	605
10	1982-83	..	1,390	4,449	320	11,029	82,527	748	680	3,989	586

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्वे कडधान्ये/All pulses			सर्वे अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	..	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	..	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	..	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	..	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1977-78	..	472	1,470	312	2,842	10,125	356	14,456	1,04,566	723
6	1978-79	..	460	1,573	342	2,802	10,341	369	14,083	1,00,191	712
7	1979-80	..	453	1,734	383	2,666	10,376	389	14,076	1,03,621	736
8	1980-81	..	429	1,502	350	2,804	8,312	296	14,037	97,312	693
9	1981-82	..	461	1,769	384	2,752	10,391	378	14,219	1,05,717	743
10	1982-83	..	437	1,479	339	2,574	9,629	374	13,604	92,156	677

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11—contd.

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये, उत्पादन शंभर टनांमध्ये,
दर हेक्टरमागे उत्पादन किलोग्रॅममध्ये)(Area in '000 hectares, production in '00 tonne-
yield per hectare in kilogram)(नगदी पिके)
(Cash crops)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापूस (रई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)		
1	1960-61	2,500	2,878	115	1,083	7,999	739
2	1965-66	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1977-78	2,314	2,148	93	848	5,784	682
6	1978-79	2,509	2,239	89	795	4,782	602
7	1979-80	2,588	2,882	111	723	5,380	744
8	1980-81	2,667	2,157	81	712	4,407	619
9	1981-82	2,710	2,400	92	676	4,348	643
10	1982-83	2,655	2,765	104	617	4,194	680

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	ऊस (गूळ)/Sugarcane (gur)			तंबाखू/Tobacco				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)		
1	1960-61	156	11,562	7,436	25	123	480
2	1965-66	171	11,197	8,444	13	64	461
3	1970-71	204	16,408	9,837	12	52	448
4	1975-76	268	22,186	9,718	11	49	441
5	1977-78	300	25,828	10,499	11	56	518
6	1978-79	298	24,643	10,096	13	74	578
7	1979-80	274	21,074	9,493	14	79	552
8	1980-81	317	25,939	10,152	12	68	571
9	1981-82	366	31,515	10,608	12	73	608
10	1982-83	390	33,264	10,210	12	71	582

टीप.—(१) १९८०-८१, १९८१-८२ आणि १९८२-८३ सालांतील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रईमध्ये आहे.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टीवार, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाचा तक्ता क्रमांक ४२ मध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1980-81, 1981-82 and 1982-83 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

(3) The districtwise data on area and production are available in table no. 4.2 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरांत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सरकारी कालवे Govt. canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	बिहिरी Wells	इतर साधने Other sources	भिजविण्यात आलेले निव्वळ क्षेत्र Net area irrigated	भिजविण्यात आलेले एकूण क्षेत्र Gross area irrigated	ओलिनाखाऱ्यां द्वारे निकांची (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	बिहिरीची संख्या (०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर बिहिरीपासु भिजलेले क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect.)	पिकाखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	भिजविण्यात आलेल्या एकूण क्षेत्राची विकासातील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	1960-61	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1971-72	282	25	213	771	77	1,367	1,622	18.6	712	1.08	18,115	8.95
5	1974-75	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.90
6	1975-76	1,084	717*	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
7	1976-77	1,092	742*	1,833	2,242	22.3	785	1.39	19,786	11.33
8	1977-78	1,082	809*	1,892	2,358	24.6	804	1.35	19,829	11.89
9	1978-79	1,097	830*	1,927	2,405	24.8	817	1.34	19,915	12.08
10	1979-80	1,120	838*	1,958	2,442	24.7	N.A.	N.A.	19,991	12.22

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available

- टीप—(१) आकडे संक्षिप्तत लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये उपलब्ध आहे.
(३) *तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे भिजणाऱ्या निव्वळ क्षेत्राचा यात अंतर्भाव आहे.

- Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.
(2) Districtwise yearly data are available in table no. 4.4 of the Statistical Abstract of Maharashtra State.
(3) *Refers to the total net irrigated area by surface irrigation.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निदेशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

(पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967-70 (Triennium) = 100)

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1977-78	1978-79	1979-80	1980-81*	1981-82*	1982-83*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१ अन्नधान्ये—												1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—												(a) Cereals—
(१) तांदूळ	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	172.3	161.1	133.9	172.8	178.3	142.7	.. (f) Rice
(२) गहू	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	255.1	247.6	261.8	242.4	257.3	209.1	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	161.7	155.4	173.9	140.9	155.7	148.1	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	95.3	84.9	95.5	119.6	122.5	70.0	.. (iv) Bajri
(५) बार्ली	0.01	94.1	82.4	141.2	200.0	181.1	388.2	396.2	396.2	379.2	322.6	.. (v) Barley
(६) मका	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	282.3	391.3	374.5	404.5	406.4	347.1	.. (vi) Maize
(७) नाचर्णा	1.19	108.4	72.2	103.6	119.7	102.5	127.7	128.7	133.5	145.2	136.9	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा	0.09	110.4	89.6	68.8	73.8	89.0	93.6	90.9	88.5	89.0	67.7	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये	0.27	98.8	81.0	79.6	107.4	107.6	103.3	124.3	100.6	99.3	101.3	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृण धान्ये	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	164.3	157.8	162.4	158.1	168.7	143.5	Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—												(b) Pulses—
(१) हरभरा	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	127.5	153.0	168.7	146.1	172.1	143.9	.. (i) Gram
(२) तूर	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	110.9	133.4	137.4	120.2	142.7	133.3	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	126.9	112.0	106.2	75.3	102.0	97.6	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	120.2	126.3	127.4	103.5	128.3	118.7	Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	156.0	151.9	155.9	147.8	161.1	138.8	Total—Foodgrains
२ अन्नधान्येतर—												2. Non-foodgrains—
(अ) गळिताची धान्ये—												(a) Oil seeds—
(१) भूईमूग	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	92.5	77.3	85.7	97.2	100.3	87.7	.. (i) Groundnut
(२) तीळ	0.70	89.3	85.5	56.2	99.1	129.2	164.4	152.5	113.7	100.4	147.2	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	210.7	181.6	176.0	158.3	175.4	160.3	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंड	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	266.7	233.3	250.0	233.3	166.7	366.7	.. (iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	101.6	89.0	95.2	101.8	104.5	95.9	Total—Oilseeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

गट/वस्तु	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1977-78	1978-79	1979-80	1980-81*	1981-82*	1982-83*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(ब) तंतु पिके—												(b) Fibres—
(१) कापूस ..	8.43	112.7	77.1	35.5	57.2	91.2	96.6	124.3	93.1	107.5	119.3	.. (i) Cotton
(२) मेस्ता ..	0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	93.6	107.5	99.3	110.9	105.9	95.5	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतु पिके ..	8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	91.2	96.6	124.2	93.1	107.4	119.2	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—												(c) Miscellaneous—
(१) ऊस ..	21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	193.4	173.4	148.3	182.6	220.8	234.1	.. (i) Sugar-cane
(२) तंबाखू ..	0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	152.1	154.2	164.6	141.7	152.1	147.9	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटे ..	0.35	150.0	129.3	99.4	133.8	96.7	104.5	102.8	101.8	147.7	121.4	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	82.8	84.3	81.9	85.4	82.7	79.6	.. (iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके ..	25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	177.3	160.7	139.1	168.4	201.2	211.7	Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर ..	44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	143.0	131.5	125.9	138.3	160.5	166.7	Total—Non-foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	150.2	142.8	142.5	143.6	160.8	151.2	All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तबता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारांत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई/बैल Total cattle	एकूण म्हसी/रिडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	एकूण कोंबड्या-बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectare of net cropped area (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,327	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751

टोप.—(१) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—(1) Districtwise data are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

(२) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

(2) Details may not add up to totals due to rounding.

भाषार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तबला क्रमांक/TABLE No. 15

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष १९७०=१००/Base : 1970=100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	बाब (2)	1971- 72 (3)	1977- 78 (4)	1978- 79 (5)	1979- 80 (6)	1980- 81 (7)	1981- 82 (8)	1982- 83 (9)	@ 1982- 83 (10)	@ 1983- 84 (11)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	106.4	139.6	150.1	148.1	154.0	167.2	173.8	166.2	172.9	General Index
(II)	खाणकाम व दगड खाणकाम	109.9	141.3	144.1	145.1	151.3	175.2	194.1	176.5	192.8	Mining and quarrying
(III)	वस्तुनिर्माण	106.5	136.2	146.6	143.5	148.8	159.9	163.9	156.9	162.5	Manufacturing
(1)	साखर	80.6	121.5	154.5	112.8	115.1	154.0	202.4	115.0	98.5	Sugar
(2)	वस्त्रनिर्माण	102.2	104.7	109.7	111.5	115.7	112.9	104.8	99.7	113.5	Manufacture of textile
(3)	खरी वस्तूचे उत्पादन	113.2	129.9	146.0	141.0	152.0	157.5	164.0	162.7	167.3	Rubber products
(4)	रसायने व रासायनिक वस्तू	116.5	172.3	186.5	184.1	188.2	212.8	217.9	207.6	214.1	Chemicals and chemical products.
(5)	पेट्रोलियम पदार्थ	108.6	137.0	141.0	150.4	140.5	164.2	181.0	175.0	186.2	Petroleum products.
(6)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	117.1	181.5	209.1	206.0	221.8	239.0	238.7	227.9	242.7	Machinery except electrical machinery.
(7)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	107.0	141.0	161.6	160.0	175.9	182.1	174.0	169.4	171.2	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
(8)	परिवहन सामग्री	99.7	123.0	127.8	126.6	130.6	145.1	142.5	135.4	140.6	Transport equipment.
(IV)	विद्युत, वायू व वाफ—										Electricity, gas and steam—
(1)	विद्युत	110.4	167.6	187.8	191.8	202.9	223.6	239.5	237.2	243.5	Electricity

@ सरासरी सहा महिन्यांकरिता असून अस्थायी. * अस्थायी
माधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (ओ.सां.कक्ष), कलकत्ता.

@ Average for six months and provisional. * provisional
Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

महाराष्ट्र राज्यातील खनिज उत्पादन (‡)

MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA (‡)

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत व मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत)
(Quantity in thousand tonnes and value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (1)	उत्पादन/मूल्य (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1978 (7)	1979 (8)	1980 (9)	1981 (10)	1982 (11)	1983* (12)	Quantity/ Value (13)	Mineral (14)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	1 108	2 139	3 468	3 650	3 615	1 384	3 640	3 870 84 6,064	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Chromite
2	कोळसा	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	856 18,643	1,226 32,209	2,085 74,517	3,490 2,07,899	4,100 2,46,020	4,650 3,88,420	5,300 6,05,360	6,630 8,13,207	7,593 10,26,683	6,064 8,69,394	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Coal
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	362 5,099	222 3,707	613 6,933	757 12,224	1,302 44,482	1,330 44,041	1,388 45,758	1,059 35,975	786 30,688	123 4,487	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Iron ore
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	55 230	98 524	363 3,316	593 8,029	667 12,446	706 14,058	665 13,170	751 17,646	871 24,584	660 20,994	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Limestone
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	179 20,625	340 28,447	218 14,784	200 31,667	182 37,577	210 44,154	223 49,788	222 51,362	237 71,958	172 61,536	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Manganese ore
6	केओलिन	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	2 13	5 41	3 16	4 37	3 28	5 96	6 123	6 134	8 150	4 63	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Keolin (Natural)
7	बॉक्साईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	27 199	9 107	302 2,052	294 7,646	376 11,524	441 13,077	349 8,841	298 11,890	348 13,639	259 17,738	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Bauxite
8	मीठ	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	445	531	495	540	437	419**	(i) Quantity ..	Salt
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	6 38	7 64	5 53	7 133	19 451	32 813	27 692	25 812	27 886	15 511	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Dolomite
10	सिलिका सॅंड	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	5 34	17 132	27 346	67 1,628	83 2,182	82 1,875	80 2,110	105 2,785	102 2,698	81 2,342	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Silica sand
11	गेरू	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य	1 13	2 18	1 13	2 17	1 9	3 39	1 24	1 23	1 27	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Ochre
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य	@ 6	1 335	1 378	1 678	1 688	1 792	1 379	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Corundum
13	कायनाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य	5 1,066	16 2,981	13 2,788	23 5,111	28 6,239	19 5,606	15 3,077	15 2,821	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Kyanite
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य	1 6	2 12	2 13	2 17	1 8	2 15	@ 2	(i) Quantity .. (ii) Value ..	Steatite
एकूण .. मूल्य ..			44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	3,58,482 (796)	5,12,424 (1,139)	7,33,453 (1,630)	9,41,001 (2,091)	11,75,262 (2,612)	9,80,292 (2,179)	Value ..	Total

(‡) गोण खनिजे सोडून *अस्थायी (९ महिन्यांकरिता.) (**११ महिन्यांकरिता)

(‡) Excluding 'Minor minerals'. *Provisional (9 months.) **(11 months) @Less than 500 tonnes

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत.

टीप.—(१) १९८२ चे आकडे सुधारित आहेत.

Note.—(1) Figures for 1982 are revised.

(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कॅसातील आकडे शक्यतो दर्शविताने.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपुर.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

वाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1977-78	1978-79	1979-80	1980-81	1981-82*	1982-83*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॅट) —											I. Installed capacity (Thousand kilowatt)—
(i) बाष्पजन्य	.. 443	653	1,051	1,401	1,721	2,141	2,351	2,771	2,625†	3,045†	.. Steam
(ii) तेलजन्य	.. 34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	.. 282	599	844	1,175	1,197	1,277	1,297	1,317	1,241†	1,241†	.. Hydro
(iv) रैसर्गिक वायू	60†	240†	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	210	210	210	210	210	210	160†	160†	.. Nuclear
एकूण	.. 759	1,304	2,119	2,786	3,128	3,628	3,858	4,298	4,086	4,686†	.. Total
II. उत्पादन (वशलक्ष किलोवॅट तास) —											II. Output (Million kilowatt hour)—
(i) बाष्पजन्य	.. 1,835	2,416	3,391.8	6,252.2	8,464.0	8,683.1	9,808.7	11,415.9	12,522.7	13,474.4	.. Steam
(ii) तेलजन्य	.. 68	62	0.5	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	.. 1,365	3,157	4,533.3	4,753.1	6,284.2	7,040.2	5,948.3	6,448.2	6,333.4	5,723.0	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	1.9	1,061.7	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	1,208.7	1,046.8	1,037.2	1,143.3	872.8	886.9	910.6	679.0	.. Nuclear
एकूण	.. 3,268	5,635	9,134.3	12,052.1	15,785.4	16,866.7	16,629.8	18,750.9	19,768.6	20,938.1	.. Total
III. वर्षातील वापर (वशलक्ष किलोवॅट तास) —											III. Consumption (Million kilowatt hour)—
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,304	1,423	1,620	1,779	1,923	2,194	.. Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	198	362	547	745	844	914	899	949	1,093	1,126	.. Commercial light and small power.

(iii) उद्योगघंटाकारिता वीज	1,853	3,297	5,312	5,935	7,190	7,793	7,642	8,130	8,595	8,194	.. Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवावत्ती ..	20	39	74	101	133	133	158	159	1,64	174	.. Public lighting
(v) वाहने चालविण्यासाठी वीज	339	414	421	658	804	786	812	766	7,30	692	.. Traction
(vi) जलसिंचन व जलापनयन	15	90	356	803	1,044	1,381	1,344	1,723	1,884	2,343	.. Irrigation and dewatering.
(vii) पाणीपुरवठा @ ..	35	66	146	196	235	259	262	330	@	@	.. Water works
(viii) संकीर्ण	62	3	185	204	184	198	563	632	.. Miscellaneous
एकूण ..	2,720	4,717	7,650	9,490	11,749	12,894	12,920	14,034	14,952	15,355	.. Total

IV-बरबोई बिजेचा वापर—

(i) वाणिज्यिक दिवावत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	14.7	15.6	15.1	15.1	17.4	17.1	IV. Per capita consumption of electricity Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगघंटाकारिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	125.7	133.2	127.9	129.6	136.9	124.4	Per capita consumption of electricity Industrial power (in kilowatt hour)

Neg. = नगण्य † अवघारित

Neg = Negligible † derated

- टीप.—(१) * १९८१-८२ व १९८२-८३ या वर्षांचे आकडे अस्थायी असून ते महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाकडून घेतले आहेत.
(२) बरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
(३) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(४) @ संकीर्ण मध्ये समाविष्ट आहेत.

भाषार.—सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अॅथॉरिटी, कर्माशियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Note.—(1) *The figures for 1981-82 and 1982-83 are provisional and obtained from Maharashtra State Electricity Board.

(2) The above figures relate to public utilities only.

(3) Details may not add up to the totals due to rounding.

(4) @ Included in miscellaneous.

Source.—Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील चालू
FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976	
	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने--								
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874
एकूण--शक्तीवर चालणारे कारखाने	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने--								
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6
एकूण--बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने.*	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17
तीन. एकूण कारखाने--								
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880
एकूण--सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048

टोप-- (१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) १९८२ चे व १९८३ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" या मध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

* १९७४ पासून विंडो कारखान्यांची नोंद यातून काढून त्यांचा वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आला.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तता लक्षित्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा नुसणार नाहीत.

आधार--सुख्य निरीक्षण, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

TABLE No. 18

कारखाने व त्यांतील कामगार
EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगारांची संख्या हजारात)
(Employment figures in thousand)

जून १९८१ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1981		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981		जून १९८२ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half Year ending June 1982		डिसेंबर १९८२ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1982		जून १९८३ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1983		Type of factory (1)
चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (10)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (11)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	
9,855	178	10,238	183	10,551	185	10,224	179	10,482	183	1. Power operated factories—
3,185	993	3,132	983	3,164	923	3,041	891	3,092	927	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
13,040	1,171	13,370	1,166	13,715	1,108	13,265	1,069	13,574	1,110	Total—Power operated factories.
2,545	19	3,154	20	3,968	* 23	4,035	23	4,341	25	2. Non-power operated factories—
57	7	70	6	67	6	59	6	66	7	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
2,602	26	3,224	26	4,035	29	4,094	29	4,407	32	Total—Non-power operated factories.*
12,400	197	13,392	203	14,519	208	14,259	202	14,823	207	3. All factories—
3,242	1,001	3,202	989	3,231	929	3,100	897	3,158	934	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
15,642	1,197	16,594	1,192	17,750	1,137	17,359	1,098	17,981	1,141	Total—All factories

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures relate to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 1982 and half yearly 1983 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948. *Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(संमरांत/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed									Industries (1)	
		1961	1966	1971	1976	अर्धवार्षिक Half yearly 1981	1981	अर्धवार्षिक Half yearly 1982	1982	अर्धवार्षिक Half yearly 1983		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	910	883	949	924	956	..	Food products
2	पेये	11	16	23	33	39	41	41	43	46	..	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	39	41	41	43	44	..	Tobacco and tobacco products
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,948	2,804	2,290	1,999	2,266	..	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	503	496	466	458	431	..	Wool, silk and synthetic fibre textiles
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	267	254	250	231	212	..	Textile products
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	64	75	120	125	137	..	Wood and wood products, furniture and fixture
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	390	451	494	511	555	549	545	529	523	..	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
9	कातडी, कातड्यांच्या आणि केसाल कातड्यांच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून)	11	13	14	23	21	25	25	20	25	..	Leather, leather and fur products (except repairs).
10	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	174	245	349	353	388	421	478	441	453	..	Rubber, plastic, petroleum and coal products
11	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,065	1,059	972	1,039	1,036	..	Chemicals and chemical products
12	अघातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	388	403	414	386	412	..	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	160	242	380	529	667	689	678	683	722	..	Basic metal and alloys Industries
14	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामुग्री सोडून)	339	466	544	515	604	621	619	600	619	..	Metal products and parts (except machinery and transport equipments)

15	यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	396	651	772	861	1,075	1,101	1,112	1,105	1,127	..	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery)	
16	विद्युत यंत्रसामग्री व साधने, उपकरणे, पुरवठा आणि सुटे भाग	198	366	550	570	708	685	671	673	681	..	Electrical machinery, apparatus, appli- ances, supplies and parts	
17	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	..	469	502	608	701	840	903	805	856	823	..	Transport equipments and parts
18	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	..	157	186	180	169	202	209	178	171	172	..	Other manufacturing industries
19	इतर	..	256	315	412	431	689	663	719	661	723	..	Others.
एकूण		..	7,874	8,793	9,977	10,481	11,972	11,921	11,373	10,985	11,408	..	Total

- टीप.— (१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलच असे नाही.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) एकूण कारखाने आणि रोजगाराची जिल्हावार माहिती 'सांख्यिकी गोषवारा,
महाराष्ट्र राज्य' या प्रकाशनात तक्ता क्र. ८. २ मध्ये देण्यात आलेली आहे.
(४) १९८२ अर्धवार्षिक व १९८३ चे आकडे अस्थायी आहेत.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act, from 1974.
(3) Districtwise data on number of factories and employment are given in table No. 8.2
of Statistical Abstract of Maharashtra State.
(4) Figures for 1982 and Half yearly 1983 are provisional.

साधर.—मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA

वाढ	1961	1966	1971	1976	1978	1979	1980	1981	1982	1983	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1 कापड गिरव्या											<i>Textile—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	56	106	112	66	88	102	(a) No. of strikes and lockouts. (No.)
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	356	558	820	564	1,554	290	(b) No. of workers involved (00).
2 यंत्रोत्पादक कारखाने											<i>Engineering—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	210	170	212	119	84	49	(a) No. of strikes and lockouts. (No.)
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	537	648	546	412	527	186	(b) No. of workers involved (00).
3 संकीर्ण											<i>Miscellaneous—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	364	343	339	451	382	253	(a) No. of strikes and lockouts. (No.)
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	767	613	690	1,031	1,382	748	(b) No. of workers involved (00).
4 एकूण											<i>Total—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	630	619	663	636	554	404	(a) No. of strikes and lockouts. (No.)
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	1,659	1,819	2,055	2,007	3,463	1,224	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,526	4,937	63,852	51,910	58,755	95,054	5,49,966	2,80,540	(c) No. of mandays lost (00)

टीप.—(१) १९८३ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत. १९८१ व १९८२ चे आकडे सुधारित आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४(ब) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरजेची जुळणार नाहीत.
आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1981, 1982 are revised and 1983 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) may not tally against actual totals due to rounding.
Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनाविषयक आकडेवारी
EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS RELATING TO MAHARASHTRA

(हजारत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची एकूण संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिक्त्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागेच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1977-78	414	32	75	430	959
1978-79	504	32	74	433	1,066
1979-80	550	34	83	410	1,116
1980-81	608	40	86	469	1,268
1981-82	653	43	94	457	1,424
1982-83	609	42	84	498	1,583
एप्रिल/April 1983	38	4	8	476	1,585
मे/May 1983	35	3	10	300	1,592
जून/June 1983	61	3	10	331	1,619
जुलै/July 1983	68	3	7	415	1,652
ऑगस्ट/August 1983	59	4	8	474	1,668
सप्टेंबर/September 1983	50	3	7	414	1,679
ऑक्टोबर/October 1983	51	3	7	469	1,694
नोव्हेंबर/November 1983	43	4	7	579	1,692
डिसेंबर/December 1983	65	3	6	575	1,727

टीप.—(१) वरील आकडेघात "डीकॅज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)" यांच्या आकडेघांचा समावेश नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to Decasualisation scheme (Textile).

(२) स्तंभ ४ व ५ मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने स्तंभ ६ मधील आकडेघांत फरक आढळतो.

(2) Figures in column 6 may not tally due to rounding of figures under column numbers 4 and 5.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये उपलब्ध आहे.

(3) Districtwise data are available in table number 10.4 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

साधार.—सेवायोजना संचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Maharashtra State, Bombay.

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली कामे व त्यांबरील खर्च
CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE
EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखांत/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1981-82		1982-83		1983-84		Category of work
	मार्च १९८२ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1982	सन १९८१- ८२ मधील खर्च Expenditure incurred during 1981-82	मार्च १९८३ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1983	सन १९८२- ८३ मधील खर्च Expenditure incurred during 1982-83	जून १९८३ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of June 1983	सन १९८३-८४ मधील खर्च Expenditure incurred during 1983-84 up to June 1983	
१ जलसिंचन—							1. Irrigation—
(अ) मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पातील कामे	239	477.17	250	395.22	273	139.55	.. (a) Canals of major irrigation projects
(ब) मध्यम जलसिंचन योजना	120	243.19	103	173.48	82	53.73	.. (b) Medium irrigation projects
(क) लघु जलसिंचन							.. (c) Minor irrigation—
(१) लघु जलसिंचन तलाव	592	1,063.24	501	996.09	497	296.65	.. (i) Minor irrigation tanks
(२) पाझर तलाव	1,512	2,920.02	1,878	3,638.71	2,001	1,286.79	.. (ii) Percolation
(३) इतर लघु जलसिंचन कामे	170	276.22	131	124.45	207	107.36	.. (iii) Other minor irrigation works.
२ मृदसंघारण व जमीन सुधारणा—							2. Soil conservation and land development—
(१) नाला बंदिस्ती	1,170	1,059.90	1,193	932.22	1,193	391.61	(i) Nalla bunding
(२) इतर मृदसंघारण कामे (खार जमीन सुधारणा धरून)	2,641	911.49	1,956	897.71	1,754	546.63	(ii) Other soil conservation (including khar land development)
(३) जमीन सुधारणा	1,153	822.61	932	555.32	823	214.83	(iii) Land development
३. जंगल कामे	1,481	833.49	1,728	813.74	1,834	253.94	3. Forest works
४. रस्तेविषयक कामे	2,248	3,200.63	3,002	4,244.29	3,024	1,618.29	4. Road works
५. इतर	43	157.62	55	83.44	84	51.15	5. Other works
एकूण	11,369	11,965.58	11,729	12,854.67	11,772	4,960.53	Total

भाधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारंकरिता ग्राहक किमतींचे निदर्शांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR WORKING CLASS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

वर्ष/महिना Year/Month	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	
1966-67	..	155	147	162	150	161	148	151	141	184	162	179	160	172	156
1971-72	..	204	190	214	198	210	192	189	176	203	188	210	198	201	190
1976-77	..	320	298	328	308	327	295	314	287	319	296	345	315	335	308
1978-79	..	346	325	359	343	353	325	338	310	357	328	367	338	376	346
1979-80	..	383	359	390	372	374	354	367	336	394	359	407	379	416	384
1980-81	..	431	400	432	411	419	398	415	375	441	402	467	438	456	422
1981-82	..	508	460	544	499	505	469	490	432	530	472	579	523	548	496
1982-83	..	548	502	544	515	534	507	505	468	534	494	594	542	548	514
*1983-84	..	621	559	617	572	597	556	606	538	607	552	657	590	618	569
जानेवारी/January 1983		567	519	541	518	549	519	508	477	529	495	598	547	574	535
फेब्रुवारी/February 1983		565	519	550	524	545	518	496	468	554	510	543	517	558	528
मार्च/March 1983		560	518	534	515	540	517	498	471	535	498	583	537	550	523
एप्रिल/April 1983		580	532	543	522	539	515	528	494	562	519	597	547	563	534
मे/May 1983		602	547	578	546	557	530	579	521	605	549	615	559	584	547
जून/June 1983		623	559	589	554	583	548	587	526	594	543	628	570	590	552
जुलै/July 1983		630	566	607	565	585	550	615	541	606	550	647	583	610	564
ऑगस्ट/August 1983		628	564	634	584	602	559	632	551	629	565	685	608	619	570
सप्टेंबर/September 1983		632	566	640	588	633	578	631	553	634	570	682	608	621	572
ऑक्टोबर/October 1983		631	566	642	589	630	576	621	549	613	556	693	615	628	576
नोव्हेंबर/November 1983		629	566	650	595	628	575	628	554	601	552	682	609	662	597
डिसेंबर/December 1983		632	569	669	607	616	569	636	557	615	561	383	612	684	613

* नऊ महिन्यांची सरासरी
The average of nine months

आधार.-- कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES(पायाभूत वर्ष १९६०=१००)
(Base : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Bombay (2)	नागपूर Nagpur (3)	पुणे Pune (4)	भारत Al India (5)
1966-67 ..	142	144	142	146
1971-72 ..	172	174	174	180
1976-77 ..	255	276	280	277
1978-79 ..	285	297	303	306
1979-80 ..	315	323	329	330
1980-81 ..	347	362	369	369
1981-82 ..	393	400	412	413
1982-83 ..	440	429	446	446
1983-84* ..	490	480	487	488
जानेवारी/January 1983 ..	451	436	454	455
फेब्रुवारी/February 1983 ..	453	441	454	458
मार्च/March 1983 ..	454	445	456	462
एप्रिल/April 1983 ..	464	452	462	467
मे/May 1983 ..	477	458	476	472
जून/June 1983 ..	484	464	485	479
जुलै/July 1983 ..	492	490	490	487
ऑगस्ट/August 1983 ..	495	492	494	492
सप्टेंबर/September 1983 ..	497	493	495	495
ऑक्टोबर/October 1983 ..	498	488	493	498
नोव्हेंबर/November 1983 ..	500	490	495	500
डिसेंबर/December 1983 ..	500	492	495	500

* नऊ महिन्यांची सरासरी
* The average of nine months.आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.
Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक (महाराष्ट्र)
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००)
(Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)
1971-72 ..	223	204
1976-77 ..	338	309
1978-79 ..	337	312
1979-80 ..	385	352
1980-81 ..	421	383
1981-82 ..	515	462
1982-83 ..	488	447
1983-84* ..	547	497
जानेवारी/January 1983 ..	499	456
फेब्रुवारी/February 1983 ..	487	448
मार्च/March 1983 ..	478	442
एप्रिल/April 1983 ..	489	450
मे/May 1983 ..	521	475
जून/June 1983 ..	528	482
जुलै/July 1983 ..	541	492
ऑगस्ट/August 1983 ..	559	506
सप्टेंबर/September 1983 ..	572	516
ऑक्टोबर/October 1983 ..	564	510
नोव्हेंबर/November 1983 ..	574	518
डिसेंबर/December 1983 ..	577	520

* नऊ महिन्यांची सरासरी
* The average of nine months.आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला.
Source.—Labour Bureau, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९७०-७१=१००/Base : 1970-71=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तु Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तु All commodities	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
	भार/Weight	(416.67)	(84.59)	(498.74)	(1,000.00)
1971-72	..	101	106	110	106
1976-77	..	167	231	175	177
1977-78	..	184	234	179	186
1978-79	..	181	245	180	186
1979-80	..	206	283	216	218
1980-81	..	238	354	257	257
1981-82(p)	..	264	428	271	281
1982-83(p)	..	274	455	272	288

(P) अस्थायी/Provisional.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९६०=१००/Base : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न [Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
	भार/Weight	(60.92)	(4.79)	(5.77)	(6.26)	(8.54)	(13.72)	(100.00)
1976-77	..	317	298	327	174	322	264	301
1978-79	..	347	330	371	192	376	284	331
1979-80	..	373	366	441	200	404	310	360
1980-81	..	419	399	483	213	441	346	401
1981-82	..	476	444	557	227	407	382	451
1982-83	..	508	475	634	244	522	413	486
1983-84*	..	576	521	681	264	554	447	541
जानेवारी/January 1983	..	517	486	647	255	533	422	495
फेब्रुवारी/February 1983	..	522	497	653	255	541	426	500
मार्च/March 1983	..	522	505	661	255	544	429	502
एप्रिल/April 1983	..	531	517	665	255	541	434	508
मे/May 1983	..	550	519	667	255	550	437	521
जून/June 1983	..	567	520	670	255	553	440	533
जुलै/July 1983	..	578	521	672	270	550	444	541
ऑगस्ट/August 1983	..	589	521	680	270	555	448	549
सप्टेंबर/September 1983	..	596	521	686	270	559	453	554
ऑक्टोबर/October 1983	..	599	524	698	270	559	456	558
नोव्हेंबर/November 1983	..	601	528	710	270	567	461	561
डिसेंबर/December 1983	559

* आठ महिन्यांची सरासरी./Average for 8 months.

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला. भारत सरकार.

Source.—Labour Bureau, Simla. Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(लाख टनांत/In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1978	1.95	0.82	2.77	1.08	1.47	2.55	27,488
1979	1.62	0.74	2.36	0.93	2.97	3.90	26,795
1980	2.23	2.40	4.63	1.94	3.45	5.39	28,541
1981	2.19	4.26	6.45	1.87	2.87	4.75	29,400
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.03	29,490
1983*	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,496

*अस्थायी. Provisional. १९८२ चे आकडे सुधारलेले आहेत. Figures for 1982 are revised. N.A.= उपलब्ध नाही Not available.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये
**ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA
 AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE**

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५+ स्तंभ ९) Total (Col. 5+9)
	तांदूळ Rice	गहू† Wheat†	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1978	242	641	..	883	883
1979	218	722	..	940	940
1980	423	834	..	1,257	1,257
1981	682	842	..	1,524	74	21	9	104	1,628
1982	472	905	..	1,377	11	11	1,388
1983*	300	972	..	1,272	1,272

*अस्थायी. Provisional. †गहूचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा घेऊन आहे.

†Wheat quota is inclusive of quota of R. F. Mills.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली
PROCUREMENT OF LEVY IN MAHARASHTRA

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	मात/तांदूळ Paddy/Rice	गहू Wheat	ज्वारी Jowar	बाजरी Bajri	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1965-66	116	235	351
1970-71	351	69	420
1975-76*	74	55	229	17	375
1978-79†	43	84	127
1979-80†	3	82	85
1980-81†	80	53	133
1981-82†	35	132	167
1982-83	@	166	166
1983-84	8	8

(१५ फेब्रुवारी १९८४ अखेर
upto 2nd fortnight of February 1984)

*आकडे लेव्ही व ऐच्छिक विक्रीचे आहेत.

*Figures are of levy and voluntary sales.

†वसुलीचे आकडे "आधार किंमत उपाययोजने" खालील आहेत.

†Procurement is according to "support price operations."

@५०० मे. टनापेक्षा कमी less than 500 tonnes.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

शिक्षणाचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1978-79	1979-80	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84*	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
१. प्राथमिक—											1. Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	49,374	49,877	51,045	51,534	52,209	52,900	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,075	8,271	8,392	8,674	8,824	9,050	.. (ii) Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	222	223	222	226	231	236	.. (iii) Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	36	37	38	38	38	38	.. (iv) No. of students per teacher
२. दुय्यम—											2. Secondary—
(१) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	5,905	6,026	6,119	6,237	6,482	7,000	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	2,878	3,092	3,309	3,382	3,756	3,985	.. (ii) Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	104	110	114	119	124	129	.. (iii) Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	28	28	29	28	30	31	.. (iv) No. of students per teacher
३. उच्च (सर्व प्रकारचे)—											3. Higher (all types)—
(१) संस्था	211	361	547	701	711	724	738	759	765	830	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	538	554	589	623	669	705	.. (ii) Enrolment ('000)

टोप.— जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १४.१ ते १४.३ मध्ये उपलब्ध आहे. *अस्थायी/provisional
Note.—Districtwise data are available in table Nos. 14.1 to 14.3 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
Source.—Directorate of Education, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE THROUGH INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T.B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची संख्या No. of beds in institutions	दर लाख लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of population	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	...	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	...	763*	1,825(1)*	409(47)	220(1)	90	71,491*	128*
3	1978	...	968*	3,139(1)*	413(67)	304(1)	90	85,820*	147*
4	1979	...	968*	3,139(1)*	430(67)	366(1)	90	85,922*	144*
5	1980	...	968*	3,193*	431	400	90	85,922*	142
6	1981	...	985*	3,193*	454	400	90	86,330*	137
7	1982	...	1,015*	3,193*	477	400	90	87,230*	135
8	1983 (अ)/(प)	...	1,074*	3,495*	705	294(106)	90	92,560*	141

टीप.—(१) जिल्हावार आकडेवारी 'सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य' ह्या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये आहे.

Note.—(1) Districtwise data are available in table No. 15.4 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

(२) कंसातील आकडे हे दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य केंद्र/प्राथमिक आरोग्य पथक, ग्रामीण दवाखाने म्हणून श्रेणी वाढ केलेले आहेत.

(2) Figures shown in parenthesis are dispensaries, primary health centres/primary health units which are upgraded as rural hospitals

(३)* निजी रुग्णालये व त्यातील खाटा घेऊन.

(3)* Include private hospitals/their beds.

(४) (अ) अस्थायी.

(4) (P) Provisional.

साधर.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source.—Directorate of Health Services, Maharashtra State, Pune.

PER CAPITA MONTHLY EXPENDITURE

बाब	ऑक्टोबर १९७३ ते जून १९७४/October 1973 to June 1974						जुलै १९७७	
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural	
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा. ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
१. तृणधान्ये ..	19.74	40.23	14.99	20.01	18.51	33.19	18.04	30.24
२. कडधान्ये ..	2.26	4.61	2.58	3.44	2.34	4.20	3.12	5.24
३. दूध व दुधाचे पदार्थ ..	2.90	5.91	7.15	9.55	4.00	7.17	3.40	5.69
४. इतर अन्न पदार्थ ..	11.94	24.33	24.53	32.75	15.21	27.27	15.65	26.23
एकूण—अन्न पदार्थ ..	36.84	75.08	49.25	65.75	40.06	71.83	40.21	67.40
५. कापड ..	3.18	6.48	2.89	3.86	3.10	5.56	4.82	8.08
६. इंधन व दिवाबत्ती ..	3.21	6.54	4.44	5.93	3.52	6.31	4.69	7.86
७. इतर अन्नोत्तर पदार्थ ..	5.84	11.90	18.32	24.46	9.09	16.30	9.94	16.66
एकूण—अन्नोत्तर पदार्थ ..	12.23	24.92	25.65	34.25	15.71	28.17	19.45	32.60
एकूण ..	49.07	100.00	74.90	100.00	55.77	100.00	59.66	100.00

/TABLE No. 33

बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते जून १९७८/July 1977 to June 1978				जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983						Item
नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(1)
16.64	14.87	17.60	23.18	29.04	25.18	29.36	14.01	29.14	19.97	.. Cereals
4.62	4.13	3.59	4.73	5.73	4.97	7.80	3.72	6.40	4.39	.. Pulses
9.75	8.71	5.38	7.08	6.36	5.51	18.14	8.65	10.17	6.97	.. Milk and milk products.
35.36	31.60	21.79	28.69	30.52	26.47	65.75	31.37	41.97	28.76	.. Other food items
66.37	59.31	48.36	63.68	71.65	62.13	121.05	57.75	87.68	60.09	.. Total—Food items
8.01	7.16	5.82	6.66	9.54	8.27	12.35	5.89	10.45	7.16	.. Clothing
6.34	5.67	5.21	6.85	9.27	8.04	13.41	6.40	10.62	7.28	.. Fuel and light
31.18	27.86	16.55	22.81	24.86	21.56	62.79	29.96	37.16	25.47	.. Other non-food items
45.53	40.69	27.58	36.32	43.67	37.87	88.55	42.25	58.23	39.91	.. Total—Non-food items
111.90	100.00	75.94	100.00	115.32	100.00	209.60	100.00	145.91	100.00	.. Total

टीप.—(१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) बरील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(३) बरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

संदर्भ.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures are provisional.

(3) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in Rs.	ऑक्टोबर १९७३ ते जून १९७४ October 1973 to June 1974			जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
0—34	24.32	12.78	21.33	12.97	3.90	10.14	0.29	0.23	0.27
34—43	24.28	15.47	22.02	18.33	6.35	14.60	1.79	0.38	1.33
43—55	21.49	17.22	20.39	23.93	10.88	19.86	6.22	1.42	4.67
55—75	18.70	20.23	19.10	23.44	19.15	22.10	18.51	5.37	14.27
75—100	8.27	14.22	9.80	12.16	18.23	14.05	26.17	10.14	20.96
100—150	2.53	12.97	5.22	6.66	20.92	11.11	28.86	25.14	27.66
150—200	0.22	3.41	1.04	1.55	9.65	4.08	10.41	18.57	13.05
200 किंवा त्याहून अधिक/and above	0.19	3.70	1.10	0.96	10.92	4.06	7.75	38.75	17.79
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.—(१) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—(1) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

(२) वरील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(2) The figures are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटांनुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवींचे व कर्जांचे वर्गीकरण
**DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
 ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती Position as on last Friday of June of the year	ग्रामीण Rural		निमसरकारी Semi-Urban		महा-नागरी Urban Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दिलेली एकूण कर्जे Total advances	दिलेली दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलो मीटर क्षेत्रा- मागे बँक कार्या- लयांची संख्या Number of banking offices per '000 sq. km. of area	
	ठेवी Deposits	कर्जे Advances	ठेवी Deposits	कर्जे Advances	ठेवी Deposits	कर्जे Advances								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	
1971	..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20‡	256	1,471	2.9	4.8	
1976	..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1977	..	108.90	74.96	323.65	160.72	3,677.60	2,707.28	4,110.15	712	2,942.96	512	2,671	4.7	8.7
1978	..	139.10	94.30	417.77	213.34	4,198.81	3,202.87	4,755.68	813	3,510.51	600	2,913	5.0	9.5
1979	..	179.69	22.95	1,514.68	260.46	4,920.99	3,908.54	5,615.36	944	4,291.95	721	3,113	5.2	10.1
1980	..	230.71	158.73	620.85	310.04	5,404.67	4,487.43	6,256.23	1,034	4,956.20	819	3,320	5.5	10.8
1981	..	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.73	940	3,627	5.8	11.7
*Dec. 1982	..	444.98	329.93	961.63	498.46	7,958.07	7,286.97	9,364.68	1,429	8,115.36	1,239	4,003	6.1	13.0

*अस्थायी/Provisional.

टीप.—N.A. = उपलब्ध नाही.

Note.—N.A. = Not Available.

‡आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत.

‡Data relate to the second Friday of June 1971.

आधार.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारांशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन.
आणि

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

Source ; (1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.
and

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 36

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार किलोमीटरमध्ये/In thousand kilometre)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major districts roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्राम रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्याची लांबी (कि.मी.) Road length per 1,000 sq. km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2	11	13	9	18	52	16.9
2	1970-71	..	2	14	18	11	20	65	21.2
3	1971-72	..	2	15	18	11	29	76	24.7
4	1972-73	..	3	15	19	13	31	80	26.0
5	1973-74	..	3	15	20	14	36	87	28.3
6	1974-75	..	3	15	20	15	36	89	28.9
7	1975-76	..	3	15	20	15	36	89	28.9
8	1976-77	..	3	17	25	23	61	130	42.2
9	1977-78	..	3	18	24	23	64	133	43.2
10	1978-79	..	3	19	25	24	66	136	44.2
11	1979-80	..	3	19	25	25	67	139	45.2
12	1980-81	..	3	19	25	25	69	141	45.8
13	1981-82	..	3	19	25	26	70	144	46.8
14	1982-83 (P)	..	3	19	26	26	71	146	47.4

(P) अस्थायी./Provisional.

टीप.—(१) आकडे संधिपत्तात दिल्यामुळे त्यांची बेरीज जुळेलच असे नाही.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १३.२ मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in table No. 13.2 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

(३) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

(3) Village roads also include "unclassified" roads.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay,

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1966	1971	1976	1979	1980	1981	1982	1983	1984	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	मोटार सायकली व स्कूटर.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	2,65,610	3,02,548	3,46,826	4,07,470	4,82,974	5,97,744	.. Motorcycles & scooters
2	मोटार गाड्या ..	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,05,703	2,13,700	2,24,752	2,37,845	2,50,975	2,65,470	.. Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स ..	6,086	8,802	17,806	22,657	26,105	29,239	31,302	33,953	35,846	37,843	.. Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा ..	379	922	3,049	9,906	19,599	22,828	29,474	36,327	46,497	56,460	.. Auto-rickshaws
5	स्टेज करिजेस—											Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	11,777	12,207	13,789	15,139	16,540	16,991	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49 (ii) Petrol engined
6	कॉन्ट्रॅक्ट करिजेस—											Contract carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	1,144	1,259	1,498	1,662	1,980	2,197	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या. (ii) Petrol engined
7	मालमोटारी—											Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—											A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,362	5,053	10,878	19,216	22,421	22,993	23,719	23,318	27,484	27,796	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,541	6,181	9,354	7,107	7,496	7,644	7,755	7,731	7,822	7,947	.. (ii) Petrol engined
	(ब) सार्वजनिकवाहने—											B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	52,391	57,850	63,360	70,803	77,034	84,216	.. (i) Diesel engined
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	9,975	10,079	10,250	10,358	10,898	11,011	.. (ii) Petrol engined
8	रुग्णवाहिका ..	119	278	441	643	772	839	925	999	1,203	1,315	.. Ambulances
9	शाळेच्या बसेस ..	269	359	491	504	567	574	594	621	661	729	.. School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने ..	177	370	810	1,478	1,982	2,053	2,171	2,344	2,701	2,739	.. Private service vehicles
11	जोड वाहन (ट्रेलर) ..	1,554	4,021	7,075	11,298	16,794	19,599	23,173	27,788	31,896	35,725	.. Trailors ..
12	ट्रॅक्टरस ..	899	3,543	7,821	12,019	18,073	20,646	24,079	27,880	31,969	36,040	.. Tractors ..
13	इतर ..	285	539	810	1,636	2,228	1,294	1,319	1,581	1,932	2,164	.. Others ..
	एकूण ..	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	66,262	7,25,352	8,04,986	9,05,819	10,28,412	11,86,387	.. Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,121	1,199	1,309	1,445	1,596	1,811	.. Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.3	1.4	1.5	1.6	1.9	2.0	.. Ambulances per lakh of population

टीप.—वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.
 स्रोत.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—Figures are as on 1st January of each year.
 Source.—Transport Commissioner, Maharashtra State, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)
CO-OPERATION IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1977-78† (6)	1978-79† (7)	1979-80† (8)	1980-81† (9)	1981-82† (10)	1982-83† (11)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—											
											<i>Number of societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	30	31	31	31	31	31	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,426	20,130	18,806	18,686	18,581	18,577	18,591	18,526	.. Agricultural credit.*
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	4,420	4,737	5,051	5,474	5,818	6,062	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	410	414	415	423	443	478	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	10,729	12,100	13,079	14,327	15,245@	16,368	.. Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	17,693	19,262	20,195	21,915	24,073	25,993	.. Others.
सभासदांची संख्या (हजारांमध्ये)—											
											<i>Number of members ('000)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	76	67	70	951	893	927	954	1,014	1,124	1,185	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	4,904	5,160	5,241	5,416	5,612	5,757	.. Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,459	3,683	3,761	3,759	4,346	4,848	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	445	457	462	471	508	542	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	323	622	959	1,396	1,677	1,866	1,993	2,124	2,469@	2,948	.. Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,526	1,619	1,626	1,999	2,298	2,720	.. Others.
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—											
											<i>Working capital (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,30,734	1,43,009	1,49,990	1,83,052	2,18,449	2,53,636	.. Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	40,108	42,567	46,135	52,746	60,304	65,031	.. Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	44,236	60,119	72,873	1,20,881	1,47,017	1,60,733	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	11,709	12,198	13,608	18,822	20,360	23,000	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	83,517	93,674	91,313	1,02,945	1,10,482@	1,33,500	.. Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	33,277	34,815	38,112	42,591	52,959	64,100	.. Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि घान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.
Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

@अस्थायी/provisional

†प्राथमिक भू-सुधार संस्था राज्य भू-सुधार संस्थांमध्ये १९७२-७३ पासून समाविष्ट झाल्या आहेत.
Primary Land Development Banks were amalgamated with State Land Development bank, w.e.f. 1972-73.

टीप.—(१) १९८१-८२ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८२-८३ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
Note.—(1) The figures for 1981-82 are revised and those for 1982-83 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १६.१ ते १६.६ मध्ये उपलब्ध आहे.
(2) Districtwise data are available in table Nos. 16.1 to 16.6 of the Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATION IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1977-78	1978-79	1979-80	1980-81	1981-82	1982-83	Type
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>
(१) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,54,068	2,07,794	2,34,040	3,20,048	3,90,184	4,42,171	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(२) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	16,264	16,147	17,705	24,999	30,214	31,300	Agricultural credit.
(३) बिगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	46,502	54,807	68,567	1,12,948	1,15,011	1,93,329	Non-agricultural credit.
(४) पणन संस्था	347	753	327	510	81	491	352	349	499	510	Marketing.
(५) उत्पादक संस्था	71	249	328	459	547	689	657	1,208	1,107@	1,500	Productive enterprises.
(६) इतर	84	263	374	445	553	940	1,326	1,218	3,533	4,000	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>
(१) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	90,346	97,040	93,704	1,13,677	1,53,530	1,84,781	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(२) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	29,476	30,693	33,365	38,367	44,136	46,751	Agricultural credit.
(३) बिगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	24,193	33,015	38,538	73,089	90,766	87,230	Non-agricultural credit.
(४) पणन संस्था	80	235	182	293	293	321	366	387	1,168	1,200	Marketing.
(५) उत्पादक संस्था	57	382	607	1,423	1,787	2,091	2,298	3,033	2,143@	2,300	Productive enterprises.
(६) इतर	218	597	785	1,370	1,827	2,668	2,212	2,523	4,415	4,500	Others.
III. उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											<i>Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>
(१) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(२) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	9,377	7,414	12,005	14,623	18,336	16,730	Agricultural credit.
(३) बिगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	785	665	675	977	1,279	1,500	Non-agricultural credit.
(४) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	37,226	52,052	89,569	97,923	93,615	1,07,300	Marketing.
(५) उत्पादक संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	51,068	73,690	88,750	1,03,134	1,26,748@	1,40,000	Productive enterprises.
(६) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	15,937	15,919	16,873	18,684	24,282	26,000	Others.

टिप.—(१) १९८१-८२ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८२-८३ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत. @ अस्थायी/Provisional.

Note.—(1) The figures for 1981-82 are revised and those for 1982-83 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टीवार, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ते क्रमांक १६.१ ते १६.६ मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in table Nos. 16.1 to 16.6 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

साधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

आर्थिक गणना/ECONOMIC CENSUS 1980

जिल्हानिहाय बिगर-शेतकी उपक्रमांचे त्यांच्या व्यवसाय गटाप्रमाणे वर्गीकरण

Districtwise number of non-agricultural enterprises according to major activity groups

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	उत्पादन व दुरुस्ती सेवा Manufacturing and repair services	घाऊक व किरकोळ व्यापार Wholesale and retail trade	परिवहन, वखार व साठवणगृहे व वित्त इत्यादी Transport, storage and warehousing and financing etc. services	सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा Community, social and personal services	इतर Others	सर्व व्यवसाय All activities	District
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
1	बृहन्मुंबई	73,261	1,30,447	22,228	31,948	27,582	2,85,466	Greater Bombay
2	ठाणे	28,704	31,791	3,360	12,175	6,383	82,413	Thane
3	रायगड	9,416	11,242	1,597	8,820	2,488	33,563	Raigad
4	रत्नागिरी	16,284	12,986	2,701	16,086	4,273	52,330	Ratnagiri
5	नाशिक	25,380	22,644	3,827	13,016	4,110	68,977	Nashik
6	धुळे	16,012	16,870	2,228	7,967	2,589	45,666	Dhule
7	जळगाव	22,531	23,659	2,233	11,459	4,698	64,580	Jalgaon
8	अहमदनगर	21,822	19,266	3,581	10,248	4,693	59,610	Ahmadnagar
9	पुणे	34,420	41,798	8,719	20,086	7,856	1,12,879	Pune
10	सातारा	19,876	15,560	1,854	10,368	3,792	51,450	Satara
11	सांगली	19,677	16,050	2,649	8,168	3,439	49,983	Sangli
12	सोलापूर	38,886	27,300	4,081	15,276	5,817	91,360	Solapur
13	कोल्हापूर	30,319	21,067	4,601	12,436	4,427	72,850	Kolhapur
14	औरंगाबाद	19,970	17,489	1,530	8,595	2,894	50,478	Aurangabad
15	परभणी	14,527	14,150	1,103	7,751	2,244	39,775	Parbhani
16	बीड	13,351	10,627	933	5,116	2,140	32,167	Beed
17	नांदेड	13,835	14,728	1,624	7,237	2,862	40,286	Nanded
18	उस्मानाबाद	17,601	17,869	1,500	8,799	4,440	50,209	Osmanabad
19	बुलढाणा	14,929	13,023	1,403	8,201	2,168	39,724	Buldana
20	अकोला	15,336	15,765	2,945	8,244	2,642	44,932	Akola
21	अमरावती	15,201	15,911	2,366	8,905	2,183	44,566	Amravati
22	यवतमाळ	14,919	13,784	1,495	7,585	2,093	39,876	Yavatmal
23	वर्धा	9,477	8,230	1,082	5,394	1,313	25,496	Wardha
24	नागपूर	37,148	29,899	6,726	13,883	4,957	92,613	Nagpur
25	भंडारा	47,355	13,688	1,827	7,362	2,559	72,791	Bhandara
26	चंद्रपूर	20,234	10,969	1,275	9,210	2,366	44,054	Chandrapur
	एकूण	6,10,471	5,86,812	89,468	2,84,335	1,17,008	16,88,094	Total
	ग्रामीण	3,52,960	2,31,014	24,946	1,74,082	50,701	8,33,703	Rural
	नागरी	2,57,511	3,55,798	64,522	1,10,253	66,307	8,54,391	Urban

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

आर्थिक गणना/ECONOMIC CENSUS, 1980

जिल्हानिहाय बिगर-शेतकी उपक्रमांतील कामगारांचे व्यवसाय गटांप्रमाणे वर्गीकरण

Districtwise employment in non-agricultural enterprises according to major activity groups

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	उत्पादन व दुरुस्ती सेवा Manufacturing and repair services	घाऊक व किरकोळ व्यापार Wholesale and retail trade	परिवहन, वखार व साठवण गृहे व वित्त इत्यादी Transport, storage and warehousing and financing etc. services	सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा Community, social and personal services	इतर Others	सर्व व्यवसाय All activities	District
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
1	बृहन्मुंबई	8,37,029	3,76,152	2,85,516	3,15,115	3,13,478	21,27,290	Greater Bombay
2	ठाणे	2,74,930	61,675	18,450	64,956	45,548	4,65,559	Thane
3	रायगड	37,177	19,924	7,048	30,473	17,484	1,12,106	Raigad
4	रत्नागिरी	35,445	22,257	8,778	45,317	15,607	1,27,404	Ratnagiri
5	नाशिक	1,05,648	38,650	29,050	73,274	21,503	2,68,125	Nashik
6	धुळे	38,796	25,735	9,829	35,938	7,999	1,18,297	Dhule
7	जळगाव	57,585	37,134	14,956	52,619	15,172	1,77,466	Jalgaon
8	अहमदनगर	82,914	32,925	13,754	42,075	14,504	1,86,172	Ahmadnagar
9	पुणे	2,10,556	81,484	40,923	1,13,017	42,978	4,88,958	Pune
10	सातारा	51,437	24,958	9,256	42,935	12,440	1,41,026	Satara
11	सांगली	57,833	25,795	14,101	34,520	12,061	1,44,310	Sangli
12	सोलापूर	1,34,291	49,653	17,115	55,644	21,161	2,77,864	Solapur
13	कोल्हापूर	1,28,623	37,268	18,856	49,722	18,084	2,52,553	Kolhapur
14	औरंगाबाद	56,357	25,942	5,672	43,937	8,888	1,40,796	Aurangabad
15	परभणी	29,470	20,877	4,727	25,755	7,699	88,528	Parbhani
16	बीड	24,754	14,855	2,857	23,956	6,218	72,640	Beed
17	नांदेड	34,040	23,076	5,753	29,367	7,468	99,704	Nanded
18	उस्मानाबाद	35,238	25,951	4,504	33,597	9,710	1,09,000	Osmanabad
19	बुलढाणा	26,777	18,415	4,526	30,886	5,713	86,317	Buldana
20	अकोला	36,350	23,670	7,648	36,395	8,283	1,12,346	Akola
21	अमरावती	35,057	24,688	9,534	38,370	6,705	1,14,354	Amravati
22	यवतमाळ	30,568	20,223	6,012	28,427	6,280	91,510	Yavatmal
23	वर्धा	25,109	11,859	6,091	22,245	3,560	68,864	Wardha
24	नागपूर	1,17,232	51,637	30,247	85,008	34,503	3,18,627	Nagpur
25	भंडारा	1,12,047	21,374	6,301	32,661	8,590	1,80,973	Bhandara
26	चंद्रपूर	46,868	16,889	5,127	39,298	5,610	1,13,792	Chandrapur
	एकूण	26,62,131	11,33,066	5,86,631	14,25,507	6,77,246	64,84,581	Total
	ग्रामीण	8,79,113	3,29,169	79,443	4,93,318	1,49,346	19,30,389	Rural
	नागरी	17,83,018	8,03,897	5,07,188	9,32,189	5,27,900	45,54,192	Urban

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 42

आर्थिक गणना/ECONOMIC CENSUS, 1980

जिल्हानिहाय बिगर शेतकी आस्थापनांचे त्यांच्या व्यवसायगटांप्रमाणे वर्गीकरण

Districtwise number of non-agricultural establishments according to major activity groups

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	उत्पादन व दुरुस्ती सेवा Manufacturing and repair services	घाऊक व किरकोळ व्यापार Wholesale and retail trade	परिवहन, वस्त्रार व साठवणगृहे व वित्त इत्यादी Transport, storage and warehousing and financing etc. services	सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा Community, social and personal services	इतर Others	सर्व व्यवसाय All activities	District
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
1	बृहन्मुंबई ..	48,703	56,547	14,960	21,221	21,953	1,63,384	Greater Bombay
2	ठाणे ..	17,071	8,253	2,043	8,026	4,485	39,878	Thane
3	रायगड ..	2,704	2,331	693	6,323	1,471	13,522	Raigad
4	रत्नागिरी ..	2,976	3,283	1,004	11,976	2,029	21,268	Ratnagiri
5	नाशिक ..	6,751	4,160	2,632	8,319	2,325	24,187	Nashik
6	धुळे ..	2,799	2,416	1,481	4,548	1,468	12,712	Dhule
7	जळगाव ..	3,234	3,404	1,454	6,566	2,291	16,949	Jalgaon
8	अहमदनगर ..	3,646	3,883	1,981	5,916	2,141	17,567	Ahmadnagar
9	पुणे ..	10,422	8,905	3,508	12,418	4,436	39,689	Pune
10	सातारा ..	2,729	2,472	1,180	6,411	1,680	14,472	Satara
11	सांगली ..	2,978	2,858	1,641	4,943	1,513	13,933	Sangli
12	सोलापूर ..	6,969	5,952	1,915	9,409	2,641	26,886	Solapur
13	कोल्हापूर ..	8,295	4,392	2,618	7,661	1,939	24,905	Kolhapur
14	औरंगाबाद ..	3,051	2,501	772	4,702	1,400	12,426	Aurangabad
15	परभणी ..	2,063	2,262	618	5,159	1,263	11,365	Parbhani
16	बीड ..	1,394	1,636	541	3,035	960	7,566	Beed
17	नांदेड ..	1,561	2,627	883	4,176	1,316	10,563	Nanded
18	उस्मानाबाद ..	2,321	3,059	856	5,678	1,542	13,456	Osmanabad
19	बुलढाणा ..	1,910	1,856	739	4,477	1,077	10,059	Buldana
20	अकोला ..	2,415	2,473	853	4,862	1,196	11,799	Akola
21	अमरावती ..	2,488	2,874	1,228	5,476	1,202	13,268	Amravati
22	यवतमाळ ..	1,734	2,297	682	4,325	978	10,016	Yavatmal
23	वर्धा ..	1,235	1,311	429	3,235	616	6,826	Wardha
24	नागपूर ..	7,066	6,020	2,155	7,013	2,472	24,726	Nagpur
25	भंडारा ..	2,722	2,089	739	3,370	862	9,782	Bhandara
26	चंद्रपूर ..	1,784	1,906	664	5,110	1,001	10,465	Chandrapur
	एकूण ..	1,51,021	1,41,767	48,269	1,74,355	66,257	5,81,669	Total
	ग्रामीण ..	41,022	29,363	15,632	1,09,491	21,354	2,16,862	Rural
	नागरी ..	1,09,999	1,12,404	32,637	64,864	44,903	3,64,807	Urban

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 43

आर्थिक गणना/ECONOMIC CENSUS, 1980

जिल्हानिहाय बिगर शेतकी आस्थापनातील कामगारांचे त्यांच्या व्यवसायगटांप्रमाणे वर्गीकरण

Districtwise employment in non-agricultural establishments according to major activity groups

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	उत्पादन व दुरुस्ती सेवा Manufacturing and repair services	घाऊक व किरकोळ व्यापार Wholesale and retail trade	परिवहन, वखार व साठवण गृहे व वित्त इत्यादी Transport, storage and warehousing and financing etc. services	सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा Community, social and personal services	इतर Others	सर्व व्यवसाय All activities	District
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
1	बृहन्मुंबई ..	7,93,835	2,59,814	2,75,250	2,98,723	3,02,454	19,30,076	Greater Bombay
2	ठाणे ..	2,57,217	29,361	16,885	59,515	42,363	4,05,341	Thane
3	रायगड ..	27,919	7,773	6,046	27,625	15,977	85,340	Raigad
4	रत्नागिरी ..	16,393	9,922	6,963	40,821	12,734	86,833	Ratnagiri
5	नाशिक ..	77,439	14,142	27,576	67,123	18,604	2,04,884	Nashik
6	धुळे ..	18,860	7,351	8,841	31,608	6,254	72,914	Dhule
7	जळगाव ..	29,797	11,587	13,925	46,290	11,666	1,13,265	Jalgaon
8	अहमदनगर ..	55,041	12,535	11,080	36,438	10,559	1,25,653	Ahamadnagar
9	पुणे ..	1,73,814	35,936	34,665	1,02,842	37,613	3,84,870	Pune
10	सातारा ..	24,836	7,852	8,377	38,028	9,143	88,236	Satara
11	सांगली ..	32,968	9,324	12,884	30,386	9,171	94,733	Sangli
12	सोलापूर ..	86,167	20,443	14,462	47,471	16,504	1,85,047	Solapur
13	कोल्हापूर ..	92,031	15,544	16,401	43,604	14,364	1,81,944	Kolhapur
14	औरंगाबाद ..	31,673	7,913	4,824	39,001	6,708	90,119	Aurangabad
15	परभणी ..	11,808	7,189	4,195	22,530	6,247	51,969	Parbhani
16	बीड ..	6,848	4,463	2,408	21,224	4,395	39,338	Beed
17	नांदेड ..	14,621	8,642	4,865	25,139	4,992	58,259	Nanded
18	उस्मानाबाद ..	13,194	8,459	3,766	29,523	5,415	60,357	Osmanabad
19	बुलढाणा ..	9,214	5,290	3,658	26,360	4,098	48,620	Buldana
20	अकोला ..	19,564	8,005	5,316	32,144	6,273	71,302	Akola
21	अमरावती ..	17,671	8,878	8,147	34,190	5,266	74,152	Amravati
22	यवतमाळ ..	14,266	6,674	5,052	24,484	4,678	55,154	Yavatmal
23	वर्धा ..	14,667	3,575	5,383	19,682	2,594	45,901	Wardha
24	नागपूर ..	64,376	20,720	24,978	76,031	30,502	2,16,607	Nagpur
25	भंडारा ..	28,677	6,442	5,101	27,784	6,404	74,408	Bhandara
26	चंद्रपूर ..	19,250	5,481	4,429	34,155	3,635	66,950	Chandrapur
	एकूण ..	19,52,146	5,43,315	5,35,477	12,82,721	5,98,613	49,12,272	Total
	ग्रामीण ..	4,09,623	81,718	67,729	4,14,449	1,06,955	10,80,474	Rural
	नागरी ..	15,42,523	4,61,597	4,67,748	8,68,272	4,91,658	38,31,798	Urban

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 44

आर्थिक गणना,/ECONOMIC CENSUS, 1980

बिगरशेती व्यवसाय समूहातील संस्था आणि सामान्यतः कामावर असलेल्या व्यक्ती यांची रोजगार गटाप्रमाणे वर्गवारी,

Number of establishments and persons usually working in all non-agricultural activity groups together by size class of employment

(संख्या/Number)

अनुक्रमांक Serial No.	रोजगार गटाचा आकार Size Group of employment	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		ग्रामीण व नागरी/Rural and Urban	
		आस्थापना Establishments	सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्ती Persons usually working	आस्थापना Establishments	सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्ती Persons usually working	आस्थापना Establishments	सामान्यतः काम करणाऱ्या व्यक्ती Persons usually working
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	1—2	.. 1,31,467 (60-62)	1,95,939 (18-13)	1,11,021 (30-43)	1,98,373 (5-18)	2,42,488 (41-69)	3,94,312 (8-03)
2	3	.. 25,923 (11-95)	77,769 (7-20)	62,087 (17-02)	1,86,261 (4-86)	88,010 (15-13)	2,64,030 (5-37)
3	4	.. 14,102 (6-50)	56,408 (5-22)	42,346 (11-61)	1,69,384 (4-42)	56,448 (9-70)	2,25,792 (4-60)
4	5	.. 8,946 (4-13)	44,730 (4-14)	30,247 (8-29)	1,51,235 (3-95)	39,193 (6-74)	1,95,765 (3-99)
5	6—9	.. 18,019 (8-31)	1,29,276 (11-96)	58,858 (16-13)	4,21,522 (11-00)	76,877 (13-22)	5,50,798 (11-21)
6	10—19	.. 12,025 (5-55)	1,57,034 (14-53)	35,450 (9-72)	4,62,170 (12-06)	47,475 (8-16)	6,19,204 (12-61)
7	20—49	.. 4,736 (2-18)	1,33,035 (12-31)	16,632 (4-56)	4,88,307 (12-74)	21,368 (3-67)	6,21,342 (12-65)
8	50—99	.. 950 (0-44)	62,939 (5-83)	4,550 (1-25)	3,03,176 (7-91)	5,500 (0-95)	3,66,115 (7-45)
9	100—199	.. 370 (0-17)	49,686 (4-60)	1,936 (0-53)	2,63,231 (6-87)	2,306 (0-40)	3,12,907 (6-37)
10	200—499	.. 220 (0-10)	64,297 (5-95)	1,114 (0-31)	3,32,862 (8-69)	1,334 (0-23)	3,97,159 (8-09)
11	500 किंवा अधिक/or more	.. 104 (0-05)	1,09,361 (10-13)	566 (0-15)	8,55,287 (22-32)	670 (0-11)	9,64,648 (19-63)
सर्व गट All Classes		.. 2,16,862 (100-00)	10,80,474 (100-00)	3,64,807 (100-00)	38,31,798 (100-00)	5,81,669 (100-00)	49,12,272 (100-00)

टीप.—कसातील आकडे सर्व गटांच्या एकूण संख्येशी टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—Figures inside the brackets indicate percentage to total of all classes.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

NIEPA DC

D01108

Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
Ministry of Education, Government of India
New Delhi-110016
D-1108
28/11/84